

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Θ. ΜΠΟΥΡΑΣ

ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΗΣ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ

ΠΡΩΤΟΣ ΤΟΜΟΣ

ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΑΘΗΝΑ 1980

XII

Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ κατὰ τὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα καὶ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδο

Μετὰ τὰ μεγάλα ἐπιτεύγματα τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα ἀκολουθεῖ ἡ ἐξέταση καὶ ἡ μελέτη τῶν ναῶν, ἀφ' ἑνὸς τῆς ἐπόμενης ἑκατονταετίας καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Τὰ πρῶτα μνημεῖα ἐξακολουθοῦν συμβατικά νὰ τὰ ὀνομάζουν κλασσικά, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὰ ἑλληνιστικά πού ἔπονται. Ὅριο τῶν δύο περιόδων εἶναι τὸ ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, 323 π.Χ.

Στὰ τέσσερα προσεχῆ κεφάλαια θὰ γίνει ἡ ἐξέταση τῶν ὑπολοίπων μνημείων, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ναοὺς.

A. Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα

Ἱστορικά

Ὁ τέταρτος αἰῶνας ἦταν γιὰ ὁλόκληρο τὸν ἑλληνικὸ κόσμον μιὰ ἐποχὴ βαθμιαίας ἐξασθενήσεως, τὴν ὁποία διαδέχθηκε μιὰ μοναδικὴ σὲ σημασία ἐξόρμηση ἐπεκτάσεως πρὸς τὴν Ἀσίαν. Οἱ ἀνταγωνισμοὶ μεταξὺ τῶν πόλεων ἦταν ἡ αἰτία τῆς σχετικῆς αὐτῆς παρακμῆς.

Ἡ ἡγεμονία τῶν Ἀθηναίων μετὰ ἀπὸ τὸν Πελοποννησιακὸ καὶ τὸν Κορινθιακὸ πόλεμον (395 - 387 π.Χ.) καὶ τὴν βαθμιαία οἰκονομικὴ ἐξάντληση πού ἔφεραν, δὲν μπόρεσε νὰ ἐπιβιώσει. Μὲ τὴν πτώση τῆς ἡγεμονίας καὶ τὴν ταπεινώση τῆς πρώτης σὲ πολιτισμὸ πόλεως καὶ ἡ πολιτιστικὴ δραστηριότητα ἄρχισε νὰ παρακμάζει. Παρὰ τὴν προσπάθεια δημιουργίας μιᾶς δευτέρας Ἀθηναϊκῆς ναυτικῆς ἡγεμονίας (377) ἡ παλαιὰ δόξα καὶ τὸ γόητρο τῆς πόλεως ἐξέλιπαν γιὰ πάντα.

Ἀλλες πόλεις, μὲ πολὺ μικρότερη πολιτιστικὴ δραστηριότητα, γίνονται οἱ ἰσχυρὲς δυνάμεις στὴν Ἑλλάδα. Μετὰ ἀπὸ τὴν Σπάρτη πού εἶναι παντοδύναμη τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ αἰῶνα θὰ ἀναδειχθῇ ἡ πόλις τῶν Θηβῶν (371 - 362 π.Χ.) καὶ θὰ δημιουργηθοῦν στὴν Πελοπόννησον ἀντίπαλες πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους νέες πόλεις (Μεσσήνη, Μεγαλόπολις). Ἀργότερα θὰ ἀρχίσει ἡ ἀντίδραση πρὸς τοὺς Μακεδόνες καὶ οἱ μάταιοι ἀγῶνες γιὰ τὴν διατήρηση τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν πόλεων. Μὴ βλέποντας καθαρὰ τὰ ὀλέθρια

ἀποτελέσματα τῆς διασπάσεως τῶν δυνάμεων τῆς χώρας, οἱ πολιτικοὶ τοὺς ἀγωνίσθησαν νὰ μὴν ὑποταγοῦν στὸν νέο παράγοντα. Ἡ μάχη τῆς Χαιρωνείας στὰ 338 π.Χ. ἔδωσε τέλος ὄχι μόνο στὶς ἐπὶ μέρους ἀντιδράσεις, ἀλλὰ καὶ στὸ γενικώτερο πνεῦμα ποὺ ὀδηγοῦσε στὴν βαθμιαία ἐξασθένηση τῆς χώρας καὶ τὴν καταστροφή της. Ἐδωσε ὅμως καὶ οὐσιαστικὸ κτύπημα στὸ σύστημα τῆς πόλεως-κράτους αὐτὸ ποὺ κατ' ἐξοχὴν χαρακτήριζε τὸν ἑλληνικὸ κόσμον μέχρι τότε, καὶ σὲ ὅλα τὰ θετικὰ ἐπακόλουθά του στὴν κοινωνικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ ζωὴ. Μετὰ ἀπὸ τὸ 338 ὅλες οἱ πόλεις στὴν κυρίως Ἑλλάδα θὰ ζήσουν λίγο ἢ πολὺ ἐξαρτημένες ἀπὸ τὴν Μακεδονία.

Τὰ χρόνια τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (336 - 323 π.Χ.) τὰ γεμίζει ἡ μεγάλη ἐκστρατεία στὴν Ἀσία. Ἄν καὶ σ' αὐτὰ δὲν βλέπει κανεὶς ἄμεση καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα, στὴν πραγματικότητά ἄνοιγαν νέες τεράστιες δυνατότητες γιὰ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα καὶ τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμό. Ὡς ὅριο τῆς πολιτικῆς ἱστορίας δὲν θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ τὸ ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου στὸ 323 ἀλλὰ μᾶλλον στὸ 306 π.Χ., ὅταν τὰ διάφορα ἑλληνιστικὰ βασίλεια τῶν διαδόχων του ἀποκρυσταλλώθηκαν.

Γιὰ τὶς ἀποικίες τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος ὁ τέταρτος αἰώνας ἦταν ἀκόμα πιὸ δύσκολος. Ἡ εἰσβολὴ τῶν Καρχηδονίων καὶ οἱ τέσσερις λεγόμενοι Καρχηδονιακοὶ πόλεμοι (409 - 368 π.Χ.) μὲ τὴν καταστροφὴ τῶν μεγαλύτερων ἑλληνικῶν πόλεων τῆς Σικελίας ἐρήμωσαν τὸν τόπον καὶ ὀδήγησαν σὲ μιὰ μεγάλη περίοδο στασιμότητος. Οἱ ἐσωτερικὲς ἀνωμαλίες ποὺ προκάλεσε ἡ ἐπιβολὴ τοῦ τυράννου τῶν Συρακουσῶν Διονυσίου, οἱ διαμάχες μεταξὺ τῶν πόλεων καὶ ἡ δραστηριότητα τῶν βαρβάρων μισθοφόρων σὲ ἐποχὲς ἀναρχίας ὑποβάθμισαν τὴν πολιτιστικὴ ὄντοτητα τῶν ἑλληνικῶν πόλεων παρὰ τὸν πλοῦτον τοὺς. Ἐτσι δὲν κτίσθηκαν ἀξιόλογα ἀρχιτεκτονικὰ ἔργα στὴν Νότιο Ἰταλία καὶ τὴν Σικελία σ' ὁλόκληρον τὸν 4ο αἰώνα.

Στὴν Μικρὰ Ἀσία ἡ πτώση τῆς ἡγεμονίας τῶν Ἀθηνῶν ἔγινε αἰτία τῆς ἀναμίξεως τῶν Σπαρτιατῶν στὰ ζητήματα τῶν ἐκεῖ ἑλληνικῶν πόλεων μέχρι τὴν Ἀνταλκίδειο εἰρήνην τὸ 387 π.Χ. Θὰ ἐπακολουθήσει μιὰ μακριὰ περίοδος εἰρήνης κάτω ἀπὸ τὴν Περσικὴ ἐπικυριαρχία, οἰκονομικῆς ἀνόδου καὶ εὐημερίας. Σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν 5ο αἰώνα, οἱ μικρασιατικὲς πόλεις θὰ ἀποκτήσουν τώρα μιὰ σειρὰ ἀπὸ σπουδαῖα καὶ μεγάλα μνημεῖα ἔτσι ὥστε νὰ μιλοῦν γιὰ μιὰ ἰωνικὴ ἀναγέννηση. Ἡ πρόοδος αὕτη θὰ συνεχισθῇ ἀργότερα ἀπὸ τοὺς διαδόχους τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.

Γενικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν Ἀρχιτεκτονικὴν

Ἡ τελειότητα τῶν μορφῶν καὶ τῶν κατασκευῶν θὰ ἀρχίσει νὰ ὑποχωρεῖ ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὰ μεγάλα κτίσματα τῆς Ἀκροπόλεως σ' ὁλόκληρην τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ. Ἦδη στὸ Ἐρέχθειον θὰ φανοῦν κάποια

ελάχιστα δείγματα ατέλειας μερικῶν κατασκευαστικῶν λεπτομερειῶν. Αὐτὰ ὅμως δὲν πρέπει διόλου νὰ ὑπερεκτιμηθοῦν γιατί καὶ τὸν 4ο αἰῶνα οἱ κλασσικὲς ἀρχιτεκτονικὲς ἀρετὲς χαρακτηρίζουν ὅλα τὰ μνημεῖα. Ὁ χαρακτηρισμὸς ἀπὸ τὸν Dinsmoor τῆς ἐποχῆς ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ὡς «ἀρχῆς τῆς παρακμῆς» εἶναι ἴσως λίγο ὑπερβολικὸς.

Ἄν καὶ στὴν ναοδομία διαπιστώνεται μιὰ κάμψη, ἡ μνημειώδης ἀρχιτεκτονικὴ θὰ ἔχει μιὰ σημαντικὴ ἐξέλιξη γιατί σὲ διάφορα ἄλλα κτίσματα, εἴτε σὲ ἱερά, εἴτε σὲ κέντρα πόλεων, θὰ δοθῇ τώρα πολὺ μεγαλύτερη προσοχή. Τόσο στὴν ἐφαρμογὴ τῶν μορφολογικῶν κανόνων, ὅσο καὶ στὶς κατασκευαστικὲς λεπτομέρειες εἶναι φυσικὸ σὲ τέτοια κτήρια νὰ δίδεται μικρότερη σημασία παρὰ σὲ ναοὺς.

Χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ αὐξημένη ἐλευθερία τῶν ἀρχιτεκτόνων στὴν σύνθεση. Ἡ χρησιμοποίησις στοιχείων ἀπὸ δύο διαφορετικοὺς ρυθμοὺς σὲ ἓνα κτήριο ἀναπτύσσεται τώρα πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὸν 5ο αἰῶνα, μὲ ἀποτελέσματα ἐπιτυχῆ. Χαρακτηριστικὸ τῆς εἶναι ἐπίσης ἡ ἀγάπη γιὰ τὸ περίτεχνο καὶ τὴν διακόσμηση. Διαπιστώνει κανεὶς στὰ μνημεῖα τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα μιὰ πρόθεσις πλουτισμοῦ τῶν ἐντυπώσεων μὲ τὴν ἐφαρμογὴ διακοσμητικῶν θεμάτων χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἀκόμα ὁ φόρτος ἀπὸ στολίδια ποὺ προσιδιάζει στὴν ἐλληνιστικὴ καὶ τὴν ρωμαϊκὴ περίοδο καὶ χωρὶς ὑποχώρησις τῆς ποιότητος (ναοὶ Ἐπιδαύρου, Φιλιππεῖον Ὀλυμπίας, βωμὸς τοῦ Ἀγοραίου Διὸς στὴν Ἀθήνα). Οἱ τάσεις τέλος γιὰ τὴν ἀνάδειξη τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τῶν ναῶν ποὺ ἄρχισαν νὰ διακρίνονται κατὰ τὸν 5ο, θὰ προωθηθοῦν ἀκόμα περισσότερο κατὰ τὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα.

Ἡ Πελοπόννησος φαίνεται περισσότερο εὐνοημένη σὲ μνημεῖα τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα ἀπὸ τὴν ἄλλη Ἑλλάδα. Ἐκεῖ χρησιμοποιεῖται περισσότερο καὶ ὁ νέος ρυθμὸς, ὁ κορινθιακός.

Ὑλικά καὶ τρόποι δομῆς

Ἐχουν ἤδη μελετηθῇ διεξοδικὰ στὰ προηγούμενα κεφάλαια. Δὲν διαφέρουν κατ' οὐσίαν ἀπὸ τὰ ἐφαρμοζόμενα κατὰ τὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα.

Οἱ μορφές

Γιὰ τὸν δωρικὸ καὶ τὸν ἰωνικὸ ρυθμὸ ἔχει γίνῃ ἐκτενέστατα λόγος στὰ προηγούμενα κεφάλαια. Ἐκεῖ ἐξετάσθησαν καὶ οἱ διαφορὲς ποὺ παρατηροῦνται κατὰ τὴν ἐξέλιξή τους ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ στὴν κλασσικὴ περίοδο, διαφορὲς στὶς ἀναλογίαις κυρίως ἢ στὶς ἴδιες τίς μορφές. Μένει ἐδῶ νὰ μελετηθῇ ὁ νέος ρυθμὸς, ὁ κορινθιακός. Ἦδη ἔχει ἀναφερθῇ ἡ ὑπαρξὴ κορινθιακοῦ κιονοκράνου σὲ ἓνα ναὸ τοῦ 5ου αἰῶνα, τοῦ Ἐπικουρείου Ἀπόλλω-

νος στην Φιγάλεια, αλλά πρόκειται για μιὰ ἐξαίρεση· εἶναι ἓνα παράδειγμα πολὺ πρώιμο. Ἐξαίρεση ἐπίσης ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἀναγνωριζόμενο ὡς κορινθιακὸ (:) κιονόκρανο τοῦ κιονίσκου ποὺ ὑποβάσταζε τὸ χέρι τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου τοῦ Φειδία, στὸν σηκὸ τοῦ Παρθενῶνος. Τὸν 4ο κυρίως αἰώνα νέος τρόπος θὰ διαδοθῇ καὶ θὰ ἀξιοποιηθῇ καλλιτεχνικά.

Δὲν θὰ ἐξετασθοῦν λεπτομερῶς τὰ μέρη τοῦ κορινθιακοῦ ναοῦ ὅπως ἐγίνε για τὸν ἰωνικὸ καὶ τὸν δωρικὸ καὶ τοῦτο διότι ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κιονόκρανο, ὅλα σχεδὸν τὰ λοιπὰ στοιχεῖα του εἶναι ὅμοια μὲ τὰ ἰωνικά· θὰ μπορούσε μάλιστα νὰ θεωρηθῇ ὁ κορινθιακὸς παραλλαγή τοῦ ἰωνικοῦ τρόπου.

Ἡ φυτική διακόσμηση κιονοκράνου εἶναι μιὰ ἰδέα παλαιά, σχετική ἴσως μὲ τὸν ἀνατολικὸ συναισθηματισμό. Τὰ αἰολικά κιονόκρανα μὲ τὶς φυτικὲς ἑλικες καὶ τὰ ἀνθέμια μπορούν νὰ θεωρηθοῦν ἡ ἀφετηρία γιὰ τὴν δημιουργία καὶ τῶν ἰωνικῶν καὶ τῶν κορινθιακῶν κιονοκράνων. Τὰ αἰγυπτιακὰ κιονόκρανα μὲ ἀνάγλυφα φύλλα ὅμως κακῶς θεωροῦνται κι αὐτὰ πρόδρομοι τῶν κορινθιακῶν καὶ τοῦτο γιατί ὅλα εἶναι κατὰ 100 τουλάχιστον χρόνια μεταγενέστερα ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ παραδείγματα.

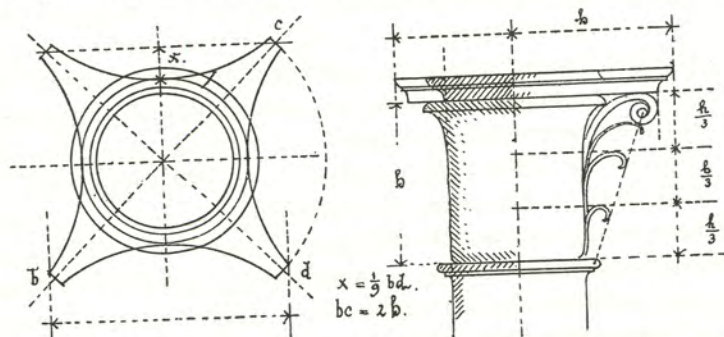
Ἀναλύοντας τοὺς ρυθμοὺς ὁ Βιτρούβιος (βιβλίο IV, κεφ. 1, 9) λέει ὅτι τὸ κορινθιακὸ κιονόκρανο τὸ πραγματοποίησε γιὰ πρώτη φορὰ ὁ γλύπτης Καλλιμάχος ἀπὸ τὴν Κόρινθο. Τὸ ἐμπνεύσθηκε βλέποντας πάνω στὸν τάφο ἑνὸς μικροῦ κοριτσιοῦ ἓνα καλάθι σκεπασμένο μὲ μιὰ τετράγωνη πλάκα, τὸ ὁποῖο περιέβαλαν ἄγρια ἀγκάθια. Δὲν ἀποκλείεται βέβαια νὰ πρόκειται γιὰ μῦθο ἀλλὰ τὸ ὄνομα τοῦ Καλλιμάχου θὰ πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τὴν τελικὴ μορφή τῶν κιονοκράνων στὴν κλασσικὴ περίοδο: Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὰ ἔργα του ἦταν χάλκινα καὶ μάλιστα μὲ διακοσμητικὸ χαρακτήρα (ὅπως μιὰ λυχνία χάλκινη ποὺ βρισκόταν στὸ Ἑρέχθειο, γνωστὴ ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ Πausanias) καὶ εἶναι σχεδὸν φανερό ὅτι τὰ κορινθιακὰ κιονόκρανα εἶχαν ὡς πρῶτα ὑποδείγματα τοὺς ἔργα ἀπὸ μέταλλο.

Ἀνεξάρτητα ὅμως μὲ τὴν ἀρχικὴ καταγωγή του τὸ κορινθιακὸ κιονόκρανο ἔλαβε τὴν πλήρη ἀνάπτυξή του τὸν 4ο αἰώνα. Τὸ παράδειγμα τῆς Φιγαλείας δὲν σώζεται δυστυχῶς πιά. Μᾶς εἶναι γνωστὸ μόνο ἀπὸ τὰ σκαριφήματα τοῦ ἀρχιτέκτονα Haller τοῦ 1811 καὶ ὑπάρχουν ὅχι λίγες ἀμφιβολίες γιὰ τὴν πραγματικὴ του μορφή. Ἐτσι τὰ κιονόκρανα τῆς θόλου τῆς Ἐπιδαύρου (350 π.Χ.) καὶ τοῦ μνημείου τοῦ Λυσικράτους (334 π.Χ.) θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ὡς τὰ παλαιότερα ἄρτια παραδείγματα τοῦ τύπου ποὺ μπορούν νὰ μελετηθοῦν.

Τὸ κορινθιακὸ κιονόκρανο εἶναι μιὰ πλαστικὴ σύνθεση, ζωντανὴ καὶ παρὰ τὴν φυτικὴ τῆς διακόσμηση ὀργανικὴ. Τὰ φύλλα ἄκανθας καθὼς καὶ οἱ ἐλεύθερες φυτικὲς ἑλικες ποὺ τὸ χαρακτηρίζουν δὲν εἶναι ἄσχετα μὲ τὴν γενικὴ τάση νατουραλιστικῆς ἀποδόσεως, ἡ ὁποία παράλληλα μὲ τὴν γλυπτικὴ ἐπηρέασε καὶ τὴν διακοσμητικὴ. Τὰ ἀνακαμπτόμενα φύλλα τῆς

ἄκανθας ἤλθαν νὰ ἀντικαταστήσουν τὰ σχηματοποιημένα παλιά ἀνθέμια σὲ ἀκρωτήρια, ταφικὲς στήλες, κορυφώματα κτλ. Ὁ νέος ρυθμὸς εἶχε μικρὴ σχετικὰ διάδοση στὸν 4ο αἰῶνα καὶ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔλυνε τὸ δύσκολο μορφολογικὸ πρόβλημα τῆς γωνίας, γενικεύθηκε μόνο στὴν Ρωμαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Ἐξακολούθησε νὰ ἐφαρμόζεται ἀργότερα στὴν παλαيوχριστιανικὴ καὶ τὴν μεσαιωνικὴ ἐποχὴ.

Ὁ κάλαθος ἀποτελεῖ τὸ κύριο σῶμα τοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου, στοιχεῖο ὅμοιο μὲ τὰ καλάθια οἰκιακῆς χρήσεως στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα.

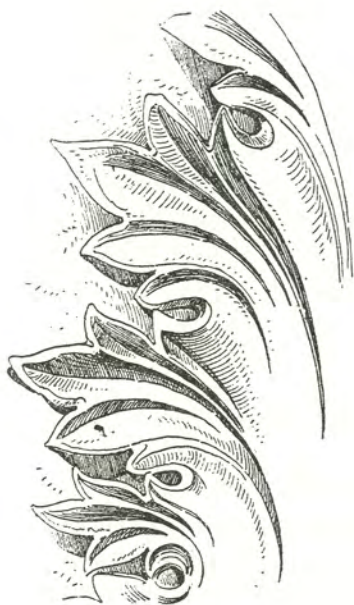

1. Κορινθιακὸ κιονόκρανο. Χάραξη καὶ κάτοψη τοῦ ἄβακος. Σχηματικὴ ἀνάλυση τῆς δομῆς του μὲ ἐνδείξεις τῶν ἀναλογικῶν σχέσεων τῶν μερῶν του (Durm).

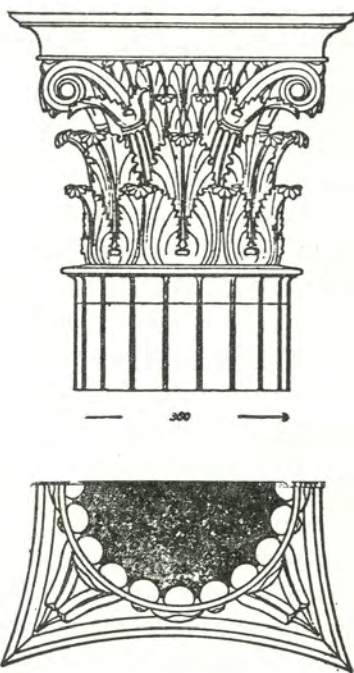
Τὸν καλύπτει ἄβακας μικροῦ πάχους ποὺ ἐπιστέφεται συνήθως ἀπὸ κυμάτια, τοῦ ὁποῖου οἱ πλευρὲς ἦταν ἐλαφρὰ κοῖλες καὶ οἱ τέσσερις γωνίες ἐπιμηκυσμένες κατὰ τὴν διαγώνιο. Τρεῖς ζῶνες ἀπὸ πλαστικὸ φυτικὸ διάκοσμο περιέβαλαν τὸν κάλαθο, ἡ ἀνώτερη ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶχε μεγαλύτερο ὕψος. Οἱ δύο κάτω ζῶνες διεκοσμοῦντο μὲ ὀκτὼ φύλλα ἄκανθας ἢ κάθε μιά, ὀρθία, αὐτοτελῆ, ποὺ φαίνονταν ἀνεξάρτητα τελείως πρὸς τὸν πυρήνα τοῦ κιονοκράνου καὶ σχημάτιζαν κομψὸ κοιλόκυρτο σχῆμα τὸ καθένα. Συνήθως πέντε χωριστοὶ λοβοὶ ἀποτελοῦσαν κάθε φύλλο ποὺ εἶχε ἀνάγλυφα νεῦρα καὶ πτυχώσεις.

Ἡ ἀνώτερη ζώνη δὲν ἔχει φύλλα ἀλλὰ ἑλικες, τέσσερις σὲ κάθε πλευρά, ἀνὰ δύο συμμετρικὰ τοποθετημένες, ποὺ ἀφήνουν μεγάλο μέρος τοῦ καλάθου ὁρατό. Οἱ ἀκραῖες ἑλικες ἔχουν πολὺ μεγαλύτερο ὕψος καὶ προεξέχοντας κατὰ τὴν διαγώνιο ὑποστηρίζουν τὴν προέχουσα γωνία τοῦ ἄβακα, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἐκείνες τῆς γειτονικῆς πλευρᾶς τοῦ κιονοκράνου. Οἱ μεσαῖες ἑλικες κάμπτονται πρὸς τὸν ἄξονα καὶ στὴν μέση ὑποβαστάζουν ἓνα ἀνθέμιο (ὅπως στὸ μνημεῖο τοῦ Λυσικράτους) ἢ ἓνα μικρὸ ἄνθος (ὅπως στὴν Ἐπίδαυρο). Ὑπῆρχαν παραδείγματα ὅπου οἱ μεσαῖες ἑλικες ἦταν ὑποτυ-

πώδεις (Διδυμαῖον Μιλήτου) ἢ εἶχαν τελείως ἐξαφανισθῇ (Τεγέα). Τὰ φύλλα ἄκανθας τῶν δύο κάτω ζωνῶν εἶχαν τέτοια διάταξη, ὥστε ἀπὸ τὰ μεταξὺ τους κενὰ τῆς πρώτης ζώνης νὰ ξεπετάγονται τὰ φύλλα τῆς δεύτερης. Οἱ ἔλικες

2. Γλυπτική ἀπόδοση τοῦ φύλλου
τῆς ἄκανθας (Durm).

3. Κορινθιακὸ κιονόκρανο ἀπὸ τὸ
Φιλιππεῖον τῆς Ὀλυμπίας. Ὕψη
καὶ ἄνοψη (Robertson).

μποροῦσαν καὶ νὰ βλασταίνουν μέσα ἀπὸ τὰ φυτικά στελέχη (μνημεῖο τοῦ Λυσικράτους). Ὁ ἄβακας τοῦ κιονοκράνου τῆς Φιγαλείας ἦταν τετράγωνος μὲ μεγάλο ὕψος καὶ γραπτὰ κοσμήματα.

Οἱ ἀναλογίαι τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων δίνουν μιὰ πολὺ μεγάλη ποικιλία στὰ κορινθιακὰ κιονόκρανα. Δὲν θὰ ἐξετασθοῦν ἐδῶ οἱ παραλλαγές τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου ποὺ εἶναι πολλὰ καὶ διάφορες. Ἀλλὰ κιονόκρανα μὲ φυτικό διάκοσμο, ἄσχετα πρὸς τὰ κορινθιακὰ, θὰ μπορούσαν νὰ σημειωθοῦν τὰ ἀρχαῖα φοινικόσχημα, ὅπως τοῦ θησαυροῦ τῶν Μασσαλιωτῶν στοὺς Δελφούς, καὶ τὰ ἀπλούστερα φοινικόσχημα τοῦ ἐλληνιστικοῦ Περγάμου μὲ βαθεῖα ἀυλακωτὰ σχηματοποιημένα φύλλα (αὐλοῦς) ποὺ χρησιμοποιήθηκαν

καὶ σὲ κτήρια τῶν Ἀθηναίων (στοῖς τοῦ Ἀττάλου καὶ τοῦ Εὐμένους), τὰ λεγόμενα περγαμηνά.

Ὁ θριγκὸς τῶν κορινθιακῶν ναῶν εἶναι ὁμοίος μὲ τῶν ἰωνικῶν. Ὑπάρχει ἐπιστύλιο μὲ τρεῖς ὀριζόντιες ταινίες καὶ ἀπόληξη πρὸς τὰ πάνω σὲ λῆσβιο κυμάτιο. Ἀκολουθεῖ ψηλότερα ἡ ζωφόρος, ἐνίοτε μὲ πλαστικὸ διάκοσμο, ὅπως π.χ. στὸ μνημεῖο τοῦ Λυσικράτους. Στὴν Θόλο τῆς Ἐπιδαύρου ἡ ζωφόρος εἶναι ἐλαφρὰ κοιλόκυρτη. Κάποτε διακοσμεῖται μὲ ἀπλούστερα θέματα, ὅπως στὰ Προπύλαια τῆς Ἐπιδαύρου (3ος π.Χ. αἰώνας) μὲ ρόδακες καὶ βουκράνια. Τὸ γεῖσο ἔχει κατὰ κανόνα ὀδόντες, ὅπως τὸ ἀσιατικὸ - ἰωνικόν. Τὸ ἀέτωμα, δὲν διαφέρει ἐπίσης ἀπὸ τὸ ἰωνικόν. Σὲ ἑλληνιστικὰ μνημεῖα ἀργότερα θὰ πάρουν ὀδόντες καὶ τὰ καταέτια γεῖσα. Ἡ σίμη εἶναι συνήθως κοιλόκυρτη καὶ διακοσμεῖται μὲ ἀνάγλυφα ἀνθέμια καὶ λεοντοκεφαλές.

Οἱ γενικὲς ἀναλογίαι τῶν κορινθιακῶν κιόνων εἶναι παραπλήσιες μὲ τῶν ἰωνικῶν. Πρόχειρα ἂς σημειωθῇ ὅτι ἡ ἄνω διάμετρος εἶναι 5/6 ἕως 6/7 τῆς κάτω καὶ ὅτι τὸ ὕψος τοῦ κιονοκράνου πλησιάζει 1,3 Δ.

Τὰ μνημεῖα

Ἀκολουθεῖ ἡ ἐξέταση τῶν ναῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα τόσο στὴν Ἑλλάδα ὅσο καὶ στὴν Μικρὰ Ἀσίαν.

Οἱ ναοὶ τῆς Τεγέας καὶ τῆς Νεμέας παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον καὶ πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικά, ἐμφανιζόμενοι σάν τυπικὰ παραδείγματα τῆς ναοδομίας τοῦ 4ου αἰώνα στὴν Πελοπόννησο. Ὁ ναὸς τῆς Τεγέας ἦταν ἀφιερωμένος στὴν Ἀλέα Ἀθηνᾶ καὶ κτίσθηκε γύρω στὰ μέσα τοῦ αἰώνα (360 - 350 π.Χ.), μὲ σχέδια τοῦ γλύπτου Σκόπα. Ἦταν περίτερος μὲ 6 × 14 κίονες, δωρικὸς καὶ ἀντικατέστησε ἓνα προηγούμενο μνημεῖο πού κάηκε. Στὸν ναὸ εἶναι σαφὴς ἡ ἐπίδραση τόσο ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Φιγαλείας, ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια, κυρίως στὸν τομέα τῶν ἀναλογιῶν καὶ τῶν λεπτομερειῶν, ἂν καὶ στὴν πρόσοψη ἔχουν ἤδη υἱοθετηθῇ οἱ ραδινώτερες ἀναλογικὲς σχέσεις τοῦ 4ου αἰώνα.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σηκοῦ, σὲ ἀναλογία πρὸς τὴν Φιγάλεια, ὑπῆρχαν ἐπίσης ἡμικίονες κατὰ μῆκος τῶν ἐσωτερικῶν παρεῖων τοῦ τοίχου, μὲ κορινθιακὰ κιονόκρανα ὅμως ἐδῶ. Πρόκειται γιὰ ἓνα νεωτερισμὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς. Ὁ Πausanias πού περιγράφει τὸ μνημεῖο κάνει λόγο καὶ γιὰ ἰωνικοὺς κίονες (βιβλ. 8, XLV, 5). Ἡ θέση τους ἦταν πιθανώτατα στὸ ἐσωτερικόν, στὴν δεύτερη κατὰ τὸ ὕψος σειρά.

Τὰ κορινθιακὰ κιονόκρανα εἶχαν χαμηλὲς ἀναλογίαις στὸν ναὸ τῆς Τεγέας. Ἀξιόλογο στοιχεῖο τοῦ πλαστικοῦ διακόσμου εἶναι οἱ σίμες τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ μὲ προέχουσες λεοντοκεφαλὰς καὶ ἀνάγλυφους ἐλικωτοὺς βλαστούς. Ὁλόκληρος ὁ ναὸς ἔφερε γλυπτά τοῦ Σκόπα, ἀπὸ τὰ

ὅποια δυστυχῶς δὲν διασώθηκαν παρὰ μόνον ἀποσπασματικά μέλη. Οἱ μετόπες ἔχουν ὅλες χαθῇ. Στὰ ἀετώματα (ἀπὸ τὰ ὅποια διασώθηκαν μερικά ὠραιότατα κεφάλια) ὑπῆρχαν συνθέσεις μετὰ τὸ κυνήγι τοῦ Καλυδωνίου κάπρου ἀφ' ἑνὸς καὶ τὴν συμπλοκὴν Ἀχιλλέως καὶ Τηλέφου ἀφ' ἑτέρου. Αὐτὰ δίνουν ἔστω καὶ ἀποσπασματικά μιὰ ἰδέα τῆς μεγάλης τέχνης τοῦ Σκόπα, στὴν ὁποία νέα στοιχεῖα ἔρχονται νὰ προστεθοῦν στὴν παλιὰ παράδοση. Ὁ ναὸς τῆς Τεγέας βρίσκεται σήμερα σὲ πλήρη ἐρείπωση (τὰ λίγα γλυπτά του στὸ Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο καὶ στὸ τοπικὸ Μουσεῖο Τεγέας).

Ὁ ναὸς τοῦ Διὸς στὴν Νεμέα σώζεται κάπως καλύτερα, μετρεῖς κίονες ἀκόμα ὀρθοὺς καὶ ἄφθονα ἀρχιτεκτονικά μέλη ποὺ ἐπιτρέπουν πλήρη μελέτη του. Κτίσθηκε περὶ τὸ 340 π.Χ. ἀπὸ τοπικὸ γκρίζο λίθον καὶ εἶχε μικρὲς μόνο διαφορὰς ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Τεγέας. Τὰ κορινθιακὰ στηρίγματα τοῦ ἐσωτερικοῦ εἶναι ἐδῶ πλήρεις κίονες, πλησιέστατα πρὸς τοὺς τοίχους, ποὺ πλαισιώνουν τὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ σὲ σχῆμα περὶ καὶ σὲ δεῦτερον ὄροφο συνεχίζονται ὑπὸ μορφῇ ἰωνικῶν ἡμικιόνων προσκολλημένων σὲ πεσσούς. Οἱ δωρικοὶ κίονες γίνονται ἀκόμα περισσότερο ραδινοὶ ἀπὸ τῆς Τεγέας (8,375 Δ). Ἐδῶ ὁ ἀρχιτέκτων προσπαθεῖ, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα τοῦ 4ου αἰῶνα, νὰ μειώσῃ τὸ μέγεθος τοῦ ὀπισθοδόμου καὶ κατ' ἀναλογία καὶ τὸ μήκος τοῦ ναοῦ δίνοντας στὸ περιστύλιον 6×12 κίονες. Οἱ μαρμάρινες σίμες τοῦ ναοῦ ἔχουν σαφὴ ὁμοιότητα μετὰ τὰς σίμες τῆς Τεγέας.

Λείψανα ἑνὸς ναοῦ, ποὺ δὲν τελείωσε ποτέ, σώθηκαν στὴν Στράτον τῆς Ἀκαρνανίας (321 π.Χ.). Ὁ ναὸς ἦταν δωρικός, ἐξάστυλος (6×11 κίονες) μετὰ ἐσωτερικοὺς κίονες καὶ πάλι κορινθιακοὺς. Πρόβλημα ἀποτελεῖ ἐδῶ τὸ κατὰ πόσον ὁ σηκὸς τοῦ ναοῦ ἦταν στεγασμένος ἢ ὑπαίθριος. Πολὺ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν στὸ μνημεῖον νέα κατασκευαστικά καὶ μορφολογικά στοιχεῖα, ὅπως ἡ γόμφωση τῶν κιόνων στὸν στυλοβάτην, οἱ ταινίες σὲ ἐσοχὴ στοὺς ἀναβαθμοὺς τῆς κρηπίδας, οἱ ἐξωτερικοὶ χιτῶνες τῶν ἀτέλειωτων κιόνων καὶ ἄλλα. Ὁ ναὸς τῆς Στράτον βρίσκεται σὲ πλήρη ἐρείπωση σήμερα, στὴν κορυφὴ ἑνὸς περιτοιχισμένου λόφου στὸ ΒΔ. ἄκρον τῆς πόλεως. Γλυπτά του δὲν σώθηκαν.

Παρόμοιο μετὰ ὅλα τὰ προηγούμενα εἶναι τὸ λεγόμενον Μητρῶον τῆς Ὀλυμπίας, ναὸς τῆς μητέρας τῶν θεῶν, ἀνατολικά ἀπὸ τὸ Ἡραῖον στὴν Ὀλυμπιακὴ Ἄλτι, δωρικός, ἐξάστυλος, μετὰ ἐσωτερικοὺς κίονες κορινθιακοὺς.

Ἐνα σπουδαῖον κέντρο τοῦ 4ου αἰῶνα εἶναι τὸ Ἀσκληπιεῖον τῆς Ἐπίδουρου, γὰρ τὸ ὅποιο θὰ γίνῃ λόγος καὶ σὲ ἄλλῃ θέσῃ. Τρία μεγάλα μνημεῖα του θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀσκληπιοῦ (380 π.Χ. περίπου), ἔργο τοῦ ἀρχιτέκτονα Θεοδότου, ἂν καὶ διασώθηκε σὲ ἄθλια κατάστασι, μπορεῖ νὰ μελετηθῇ σὲ συσχετισμὸ μετὰ τὴν οἰκοδομικὴν του ἐπιγραφὴν ποὺ ἔχει διασωθῇ. Ἦταν ἐξάστυλος, δωρικός, μετὰ ἐξαιρετικὰ πολυτελὴ τὴν κατασκευήν. Εἶχε χρησιμοποιοθῇ σ' αὐτὸν μαῦρος λίθος ἀπὸ τὸ

Ἄργος καὶ πεντελικὸ μάρμαρο. Εἰδικὲς διακοσμήσεις ἀπὸ ἐλεφαντοστοῦν εἶχαν ἐφαρμοσθῇ στὶς πόρτες του. Ὁ γλύπτης Τιμόθεος εἶχε συνθέσει τὰ ἐναέτια (Ἀμαζονομαχία καὶ πτώση τῆς Τροίας ἦταν τὰ θέματά τους), καθὼς καὶ τὰ ἀκρωτήρια ποὺ παρίσταναν ἔφιππες γυναικεῖες μορφές. Τὰ πιὸ σπουδαῖα κομμάτια ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν μεταφερθῇ στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Μέσα στὸν σπουδαῖο αὐτὸ ναὸ ὑπῆρχε τὸ χρυσελεφάντινο ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἔργο τοῦ Θρασυμήδη. Ὁ ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος ἦταν ἀπλούστερος, ἐξάστυλος, πρόστυλος, δωρικὸς μὲ ἰωνικοὺς κίονες στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σηκοῦ, σὲ σχῆμα πεῖ (330 π.Χ.). Δὲν σώζονται παρὰ ἐλάχιστα λείψανά του, ἓνας ὀρθοστάτης καὶ θεμέλια μόνον στὴν θέση τους. Ἡ σίμη καὶ ἐδῶ εἶχε, ὅπως καὶ στὴν Νεμέα καὶ τὴν Τεγέα, ἀνάγλυφους ἐλικωτοὺς βλαστοὺς καὶ στὶς ὑδρορροές κεφάλια κυνηγετικῶν σκυλιῶν. Ὅμοιοι μὲ τὸν ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος ἦταν καὶ οἱ ναοὶ τῆς Ἀφροδίτης καὶ τῆς Θέμιδος, τελείως κατεστραμμένοι πιά σήμερα.

Ἡ Θόλος τῆς Ἐπιδαύρου κτισμένη στὸ διάστημα 360 - 320 π.Χ. εἶναι ἀσφαλῶς ἓνα ἀπὸ τὰ ὠραιότερα κτήρια τοῦ εἵδους. Ὁ προορισμὸς της δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστός· ἴσως εἶχε σχέση μὲ τὴν λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Εἶχε εἴκοσι ἑξὶ δωρικοὺς κίονες περιμετρικὰ καὶ δέκα τέσσερις κορινθιακοὺς στὸ ἐσωτερικόν. Ἦταν κτισμένη μὲ μεγάλη πολυτέλεια. Ὁ Πausanias μᾶς διέσωσε τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχιτέκτονα· ἦταν ὁ Πολύκλειτος ὁ νεώτερος, ὁ ὁποῖος ἔκτισε καὶ τὸ θέατρο τῆς Ἐπιδαύρου. Ἐχει διασωθῇ καὶ ἐδῶ ἡ οἰκοδομικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ κτηρίου.

Τὸ ἀρχιτεκτονικὸ ἐνδιαφέρον τῆς Θόλου εἶναι ἐξαιρετικόν. Ὑπάρχει κατ' ἀρχὴν μιὰ εἰδικὴ πρόθεση διαπλάσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, μὲ ξύλινη στέγη ποὺ ὑπερυψώνεται στὴν μέση, πολυτελὴ ἐσωτερικὴ κιονοστοιχία, δίχρωμο μαρμάρينو δάπεδο καὶ εἰδικὴ πρόνοια φωτισμοῦ μὲ δύο παράθυρα ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου. Ὁ γλυπτικὸς διάκοσμος εἶχε γίνει μὲ μεγάλη φροντίδα. Ἐνα κορινθιακὸ κιονόκρανο τέλεια διατηρημένο βρέθηκε θαμμένο ἰδιαίτερα καὶ ἀσφαλῶς ἦταν τὸ ὑπόδειγμα ποὺ κατασκεύασε ὁ ἀρχιτέκτων γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα, ἐνῶ τὰ φατνώματα, κατάκοσμα ἀπὸ κυμάτια μὲ μαρμάρινα προέχοντα ἄνθη (ὅμοια ἴσως μὲ τὶς κάλχες ποὺ ὑπῆρχαν καὶ στὸ Ἐρέχθειο) μαρτυροῦν ἐξαιρετικὴ καλαισθησία καὶ πρόθεση ἀνανεώσεως τῶν γνωστῶν ἐκφραστικῶν τρόπων. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς Θόλου ὑπῆρχε ἓνα περίεργο ὑπόγειο μὲ ὁμόκεντρα χαραγμένους τοίχους καὶ διαδρόμους, ἴσως εἰδικὰ κατασκευασμένο γιὰ τὰ ἱερὰ φίδια τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ἡ εἴσοδος ἦταν προσπελάσιμη μὲ κεκλιμένο ἐπίπεδο. Στὴν κορυφὴ τῆς κωνικῆς στέγης ὑψωνόταν μαρμάρينو ἀκρωτήριο, θραύσματα τοῦ ὁποῖου ἐπιτρέπουν τὴν ἀναπαράστασή του. Τὸ περίφημο αὐτὸ μνημεῖο διασώζεται σὲ πολὺ κακὴ κατάστασις. Μόνον ἡ ὑποδομὴ βρίσκεται στὴν θέση της. Μερικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ συναρμολογήθηκαν ἐκτίθενται στὸ Μουσεῖο τῆς Ἐπιδαύρου.

Στὸν τέταρτο αἰῶνα ἀνήκει πιθανῶς καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἀμφιαρείου στὸν Ὠρωπὸ τῆς Ἀττικῆς. Εἶχε κάπως περίεργο σχῆμα· ὀκτάστυλος πρόστυλος, μὲ τοὺς γωνιακοὺς κίονες συνδυασμένους μὲ παραστάδες ἢ μᾶλλον ἐξάστυλος ἐν παραστάσι, μὲ ἡμικίονες στὶς παραστάδες. Ὁ ναὸς ἔχει σχεδὸν πλήρως καταστραφῇ. Τῆς ἰδίας ἐποχῆς εἶναι καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος στὸ Πτῶο, ἡ τελευταία φάση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἰσμηνίου Ἀπόλλωνος τῶν Θηβῶν, ὁ ναὸς τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Μολύκρειον καὶ ἡ τελευταία φάση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος στὴν Καλυδῶνα.

Στοὺς Δελφοὺς, μετὰ ἀπὸ ἓνα σεισμὸ στὰ 373 π.Χ. καταστράφηκε ὁ παλιὸς ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος, τῶν Ἀλκμεωνιδῶν, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε λόγος. Ὁ ναὸς γιὰ νὰ ἀνοικοδομηθῇ πέρασαν περίπου σαράντα χρόνια (μέχρι τὸ 330 π.Χ.). Ἀναφέρονται τρεῖς ἀρχιτέκτονες ποὺ ἐργάσθηκαν διαδοχικὰ (Σπίνθαρος, Ξενόδωρος, Ἀγάθων). Στὸ ἴδιο ἀκριβῶς σχέδιο μὲ τὸν παλιὸ καὶ μὲ χρῆση τῶν παλιῶν σφονδύλων τῶν κιόνων ἔγινε ἡ ἀνέγερση, στὴν ὁποία ἓνας σκληρὸς τοπικὸς γκρίζος ἀσβεστόλιθος ἐφαρμόσθηκε στὴν κρηπίδα καὶ τὰ δάπεδα. Ἡ σίμη ἦταν καὶ ἐδῶ μὲ ἀνάγλυφες διακοσμήσεις, ἐνῶ στὰ ἀετώματα ὑπῆρχαν γλυπτὰ τοῦ Πραξία καὶ τοῦ Ἀνδρoσθένης, τὰ ὁποῖα ὅμως εἶχαν ἀφαιρεθῇ ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Στὰ δωρικὰ μνημεῖα τοῦ 4ου αἰῶνα ἂς προστεθοῦν ὁ δεῦτερος ναὸς στὸ Κελαπόδι τῆς Φωκίδος ποὺ βρέθηκε πρόσφατα καὶ ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς στὴν ἀκρόπολη τῆς Λίνδου στὴν Ρόδο.

Τὰ περισσότερα ἰωνικὰ κτήρια τοῦ 4ου αἰῶνα βρίσκονται στὴν Μικρὰ Ἀσία. Στὴν Ἐφεσο κτίζεται τότε ὁ δεῦτερος ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος ποὺ διαδέχθηκε τὸν ἀρχαῖκὸ τοῦ Κροίσου ποὺ εἶχε κατὰ τὴν ἴδια αὐτὴ χρονία (356 π.Χ.). Ὁ νέος ναὸς ἀκολούθησε πιστὰ τὸν παλιὸ σὲ κάτοψη, ἂν καὶ ἔγινε ἀνύψωση τοῦ δαπέδου κατὰ 2,68 μέτρα. Ἡ κατασκευὴ τοῦ κράτησε ἑκατὸν εἴκοσι χρόνια περίπου. Ἀρχιτέκτονες ἀναφέρονται ὁ Παιώνιος καὶ ὁ Δημήτριος, πιθανῶς δὲ καὶ ὁ Δεινοκράτης, ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Στὴν μνήμη τῶν ἀρχαίων ἔμεινε σὰν ἓνα ἀπὸ τὰ ἑπτὰ θαύματα τοῦ κόσμου.

Ὁ ναὸς ἦταν δίπτερος, ὀκτάστυλος, ἰωνικὸς μὲ εἴκοσι ἓνα κίονες στὶς μακρὰς πλευρὰς, τρίπτερος στὴν ὄψη, μὲ 117 κίονες ἐν συνόλῳ ἐξωτερικά. Τὸ μόνο ποὺ ἄλλαξε ἀπὸ τὸν ἀρχαῖκὸ ναὸ ὡς πρὸς τὴν κάτοψη ἦταν ἡ κλίμακα ἀνόδου πρὸς τὴν εἴσοδο. Στοιχεῖο τοῦ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ ποὺ ἐφαρμόσθηκε καὶ πάλι ἦταν τὰ γλυπτὰ κάτω τμήματα τῶν κορμῶν τῶν κιόνων του. Τὰ γλυπτὰ αὐτὰ (ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ ὁποῖα διασώθηκαν καὶ ἐκτίθενται σήμερα στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο) τὰ θαύμασαν πολὺ καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Εἶναι ὅμως πιθανὸ τέτοια γλυπτὰ τύμπανα νὰ μὴν ὑπῆρχαν παρὰ μόνο στὶς δύο πρῶτες σειρὰς κιόνων τῆς προσόψεως.

Τὰ μεγάλα κιονόκρανα (σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα διακρίνονται τὰ ὀκτὼ διαφορετικὰ κέντρα μὲ τὰ ὁποῖα χαράχθηκε ἡ ἔλικα) ἔχουν ὠραῖο γενικὸ σχῆμα. Τὸ γεῖσο κατὰ τὸν ἀσιατικὸ τρόπο ἐδράζεται ἀπ' εὐθείας στὸ ἐπιστύλιο καὶ ἔχει ὀδόντες. Τὸ συνολικὸ ὕψος τοῦ θριγκοῦ θὰ ἦταν τὸ ἓνα ἕκτο τοῦ ὕψους τοῦ κίονα καὶ ἀσφαλῶς γιὰ τὴν διόρθωση τῆς δυσαναλογίας, ποὺ θὰ ἔδειχνε τὰ φερόμενα πολὺ ἀδύνατα ὥς πρὸς τὰ φέροντα, θὰ εἶχε προστεθῇ ψηλὴ σίμα. Δυστυχῶς ἐλάχιστα λείψανα τοῦ κολοσσιαίου αὐτοῦ μνημείου ἔχουν διασωθῇ.

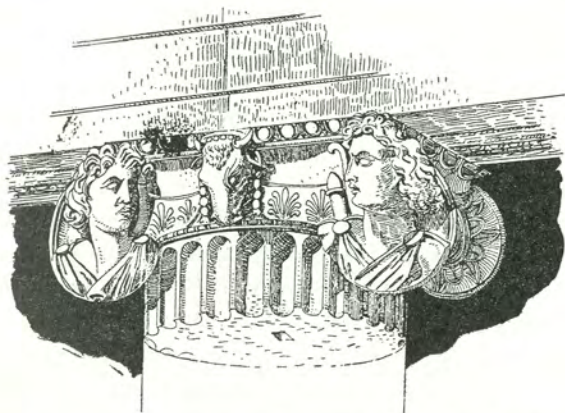
* Ἄλλος τεράστιος ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος σώζεται στὶς Σάρδεες καὶ μάλιστα πολὺ καλύτερον ἀπὸ τὸν προηγούμενον. Σύγχρονος ἴσως μὲ τὸν ναὸ τῆς Ἐφέσου, γνωστὸς καὶ μὲ ὄνομα τῆς Κυβέλης, διαδέχθηκε ἐπίσης ἓνα προηγούμενον ποὺ εἶχε κατ' ἑξῆς. Ἐδῶ ὁ ναὸς ἦταν ψευδοδίπτερος, μὲ 8×20 κίονες ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους ποὺ εἶχαν ἀνεγερθῇ ποτὲ στὴν Μικρὰ Ἀσία, μὲ βάσεις ἀσιατικοῦ τύπου μὲ πλίνθους. Ὁ ναὸς ἔμεινε ἀτελείωτος, μὲ ἀρραβδῶτους τοὺς κίονες καὶ ἀσυμπλήρωτο τὸν στυλοβάτη. Πολλὰ στοιχεῖα τοῦ δείχνουν ἐπιδράσεις ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Διδυμαίου τῆς Μιλήτου. Τὸ γενικὸ τοῦ σχῆμα εἶναι ἀρκετὰ πολὺπλοκο, μὲ ἐγκάρσια χωρίσματα στὸν σηκὸ καὶ διατάξεις κιόνων μπροστὰ ἀπὸ τὶς παραστάδες, τὶς ὁποῖες σχημάτιζαν οἱ ἐπεκτάσεις τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ.

Τὸ Διδυμαῖον τῆς Μιλήτου εἶναι ἐπίσης ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σπουδαῖα ἰωνικὰ μνημεῖα τῆς ἐποχῆς, ποὺ μὲ τὸν πλοῦτο καὶ τὴν μεγαλοπρέπειά του δικαιολογεῖ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ 4ου αἰῶνα, ὡς ἐποχῆς τῆς ἰωνικῆς ἀναγεννήσεως. Ἀρχιτέκτονες ἐδῶ ἦταν ὁ γνωστὸς Παιώνιος ἀπὸ τὴν Ἐφεσον καὶ ὁ Δάφνιος ἀπὸ τὴν Μίλητον. Ἡ ἐργασία φαίνεται ὅτι ἄρχισε περὶ τὸ 313 π.Χ. καὶ δὲν σταμάτησε παρὰ τέσσερις αἰῶνες ἀργότερα, ἀφήνοντας τὸ κτήριο καὶ πάλι ἀσυμπλήρωτο. Τὸ μέγεθος τοῦ ναοῦ ἦταν πολὺ μεγάλο ($51,13 \times 109,40$ μέτρα, κίονες ὕψους 19,70 μέτρων) καὶ κατὰ τὸν Στράβωνα τόσο ὥστε νὰ μὴ μπορέσουν νὰ τὸν στεγάσουν. Πράγματι ὁ ναὸς τοῦ Διδυμαίου εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ λίγα παραδείγματα ποὺ μὲ βεβαιότητα μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι εἶχε ὑπαίθριο τὸν σηκόν.

Ὁ ναὸς ἦταν δίπτερος, δεκάστυλος, μὲ 21 κίονες στὴν μακρὰ πλευρὰ καὶ τρεῖς τετράδες κιόνων στὸν πρόναο. Τὸ πρωτότυπο αὐτὸ γενικὸ σχῆμα τοῦ ναοῦ εἶχε ἰδιορρυθμίες ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν εἰδική του λειτουργία ὡς μαντείου. Μεταξὺ τοῦ κυρίως σηκοῦ καὶ τοῦ προναοῦ ὑπῆρχε τὸ ἄδυτο, ἓνας ἰδιαίτερος ἡῶρος κιονοστήρικτος κορινθιακοῦ ρυθμοῦ, μὲ ὑπερυψωμένο τὸ δάπεδο, μέσα στὸν ὁποῖο ἴσως δίνονταν οἱ χρησιμοί. Ὁ ὑπαίθριος σηκὸς ἦταν σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, τέσσερα μέτρα πιὸ κάτω ἀπὸ τὸν στυλοβάτη καὶ τὸν πρόναο καὶ προσπελάσιμος ἀπὸ μνημειώδη κλίμακα ποὺ κατελάμβανε τὸ μεγαλύτερον πλάτος τοῦ σηκοῦ. Ἡ κάθοδος τῶν πιστῶν στὸν σηκὸ δὲν γινόταν μέσα ἀπὸ τὸ ἄδυτο ἀλλὰ ἀπὸ δύο πλάγιους διαδρόμους ποὺ περνοῦ-

σαν κάτω ἀπ' αὐτό. Στὴν ἀνατολική πλευρά τοῦ σηκοῦ στὸν ἄξονα βρισκόταν τὸ ἱερὸ τοῦ ναοῦ, μορφῆς μικροῦ ἰωνικοῦ πρόστυλου τετράστυλου ναῖσκου μέσα στὸν ὁποῖο στεγαζόταν τὸ χάλκινο ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνος.

Πολλὲς πρωτοτυπίες καὶ νεωτερισμοὶ χαρακτήριζαν καὶ τὶς ἐπὶ μέρους ἀρχιτεκτονικὲς μορφὲς τοῦ κτηρίου. Οἱ βάσεις τῶν κιόνων ἔχουν πλίνθους σχήματος ὀκταγώνου μὲ πολὺπλοκα κοσμήματα ἢ δωδεκαγώνου ἢ καὶ δίσκου κυκλικοῦ. Τὰ κιονόκρανα ἔχουν μικρὲς προτομὲς τοῦ Ἀπόλλωνος ἢ

4. Ἀναπαράσταση ἰωνικοῦ κιονοκράνου τοῦ ναοῦ τοῦ Διδυμαίου Ἀπόλλωνος (Durm).

ἄλλων θεῶν ποὺ προβάλλουν ἀπὸ τὶς ἑλικες (Μουσεῖο Κωνσταντινουπόλεως) ἢ καὶ περωτὰ λιοντάρια ἢ ἵππους στὶς γωνίες. Στὸν θριγκὸ ὑπῆρχε ζωφόρος, τὴν ὁποία διακοσμοῦσαν κεφάλια μεδουσῶν καὶ βλαστοὶ ἄκανθας. Ὅλα αὐτὰ δείχνουν ὅτι τὸ πνεῦμα ἔχει ἀλλάξει καὶ ἡ παλιὰ κλασσικὴ λιτότητα τείνει νὰ ἀντικατασταθῇ ἀπὸ ἀνήσυχη πολυπραγμοσύνη καὶ φόρτο διακοσμήσεων, χαρακτηριστικὰ τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου ποὺ ἀρχίζει. Ὁ ναὸς τοῦ Διδυμαίου διασώζεται σὲ κακὴ μᾶλλον κατάσταση, μὲ ἐλάχιστους κίονες ὄρθιους καὶ κάπως καλύτερη διατήρηση τοῦ σηκοῦ καὶ τῶν κάτω τμημάτων του.

Ἡ Π ρ ι ῆ ν η, γνωστότερη γιὰ τὰ ἐλληνιστικὰ μνημεῖα της, ἔχει καὶ δύο ἀξιόλογους ναοὺς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Ὁ ν α ὸ ς τ ῆ ς Ἀ θ η ν ᾶ ς Π ο λ ι ᾶ - δ ο ς εἶναι πολὺ μικρότερος ἀπὸ τὰ προηγούμενα γιγαντιαῖα παραδείγματα, ἀλλὰ μεγάλης σημασίας ὡς ἀρχιτεκτονικὸ ἔργο (340 - 334 π.Χ.). Τὰ σχέδιά του ἔγιναν ἀπὸ τὸν Πύθεο, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἔγραψε καὶ ἓνα σχετικὸ βιβλίον (σήμερα χαμένο, ἀλλὰ γνωστὸ στὸν Βιτρούβιο τὸν 1ο π.Χ. αἰῶνα) καὶ ἡ τελικὴ καθιέρωση, ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποῖου χαράχθηκε τιμητικὰ σὲ μία ἀπὸ τὶς παραστάδες τοῦ προνάου.

Ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς ἦταν ἰωνικός, ἐξάστυλος, μὲ 11 κίονες στὶς μακρὲς πλευρὲς καὶ κανονικὴ διαίρεση τοῦ ἐσωτερικοῦ σὲ πρόναο, σηκό καὶ ὀπισθόδομο. Στὸν ἄξονα τοῦ κτηρίου, μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἀνατολική του πλευρὰ ὑπῆρχε μεγάλος βωμός. Ὅπως σὲ παλαιότερα παραδείγματα (τὸν ναὸ τοῦ Διὸς στὴν Ὀλυμπία λ.χ.), ἔτσι καὶ ἐδῶ ὁ ἀρχιτέκτων ἔχει προσπαθήσει νὰ συνθέσει βάσει ἀπλῶν ἀναλογικῶν κανόνων ἢ πολλαπλασίων τοῦ ἰωνικοῦ ποδός. Τὸ γενικὸ σχῆμα τῆς κατόψεως εἶναι 1 πρὸς 2, ἢ 60×120 πόδες, τὸ πλάτος τῆς πλίνθου 6 πόδες, οἱ ἀναλογίαι τοῦ σηκοῦ 5 πρὸς 8 κ.ο.κ. Οἱ μορφὲς ἐπίσης ἔχουν μείνει πλησιέστερα πρὸς τὰ κλασσικὰ πρότυπα, παρὰ τῶν ἄλλων ναῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας· ὀριζόντιες ραβδώσεις στὶς σπεῖρες τῶν βάσεων, ἀπλὸ ἰωνικὸ κυμάτιο στὸ ἐπιστύλιο, ἀπλὰ προσκεφάλαια μὲ ταινία στὰ κιονόκρανα. Τὸ γέισο εἶναι τοῦ ἀσιατικοῦ τύπου καὶ δὲν ὑπάρχει ζωφόρος, γίνεται ὅμως μιὰ σχετικὴ διόρθωση τῶν ἀναλογιῶν μὲ τὴν αὐξηση τοῦ ὕψους τῶν ὀδόντων. Ἡ σίμα εἶναι τοῦ γνωστοῦ τύπου ποὺ ἐπικρατεῖ τὸν 4ο αἰῶνα μὲ ἐλισσόμενους βλαστοὺς καὶ ζωηρὰ ἀνάγλυφες λεοντοκεφαλές. Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ναοῦ ἔχουν ἐκτεθῇ στὸ Μουσεῖο τοῦ Βερολίνου καὶ τὸ Βρετανικόν. Στὴν θέση του σώζεται μόνον ἡ ὑποθεμελίωση, ὁ στυλοβάτης, καὶ διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη.

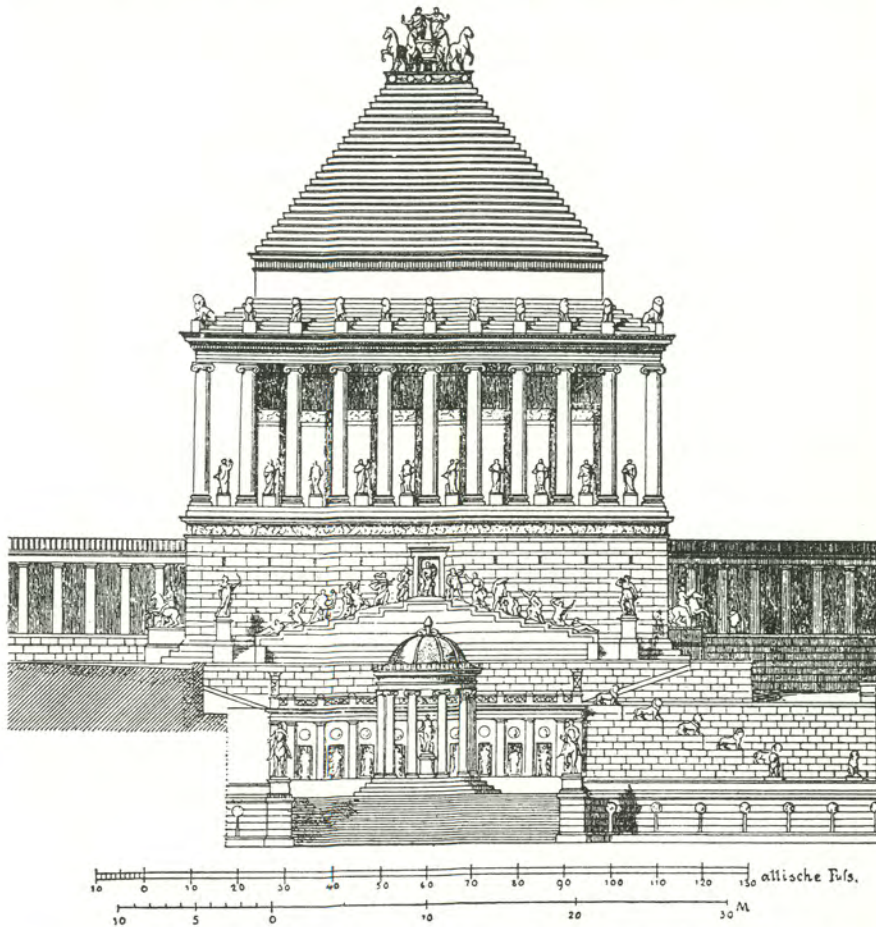
Δεύτερος ναὸς τῆς Πριήνης εἶναι τὸ Ὑἱσκλητεῖον, ἀπλὸς πρόστυλος, τετράστυλος, τῶν μέσων ἴσως τοῦ 4ου αἰῶνα, τοῦ ὁποῖου λίγα λείψανα ἔχουν ἐπίσης διασωθῇ. Ἦταν ἰωνικός, μὲ θριγκὸ ἀσιατικοῦ τύπου.

Ἰωνικὰ κτήρια στὴν κυρίως Ἑλλάδα πρέπει νὰ σημειωθοῦν τὸ Φιλίππειον στὴν Ὀλυμπία καὶ ὁ ναὸς τῶν Καβείρων στὴν Σαμοθράκη. Τὸ Φιλίππειον εἶχε μορφὴ θόλου καὶ κτίσθηκε μετὰ τὴν μάχη τῆς Χαιρωνείας, στὰ 338 π.Χ., μὲ δέκα ὀκτῶ περιμετρικοὺς ἰωνικοὺς κίονες καὶ δώδεκα ἐσωτερικοὺς ἡμικίονες κορινθιακοῦ ρυθμοῦ. Τὸ ἐσωτερικὸ φωτιζόταν μὲ παράθυρα καὶ στέγαζε χρυσελεφάντινα ἀγάλματα τῆς οἰκογένειας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (Ἀμύντας, Φίλιππος, Ὀλυμπιάς, Ἀλέξανδρος, Εὐρυδίκη), ἔργα ὅλα τοῦ Λεωχάρους. Τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα τοῦ μνημείου, τὸ ὁποῖο χαρακτήριζε κομψότητα καὶ ἐλαφρότητα, εἶχαν μεγάλο ἐνδιαφέρον (ζωφόρος καὶ ὀδόντες στὸν θριγκόν, πρωτότυπα κορινθιακὰ κιονόκρανα, ἐξαιρετικὰ περίτεχνα βάθρα τῶν ἀγαλμάτων κτλ.).

Τὸ Καβείριον στὴν Σαμοθράκη, ἄλλοτε δωρικὸς ναός, γίνεται μεγαλύτερο σὲ μέγεθος καὶ διασκευάζεται σὲ ἰωνικόν. Περίπτερος, ἐξάστυλος, μὲ ψευδισόδομη τοιχοποιία στὸν σηκόν, εἶχε ἀξιόλογα μεταγενέστερα γλυπτὰ στὸ ἀέτωμα (τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου).

Ἡ ἐξέταση τῶν μνημείων τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα τελειώνει μὲ τὸ Μουσουλεῖον τῆς Ἀλικαρνασσό, ποὺ δὲν εἶναι βεβαίως ναός, ἢ σημασία ὅμως τοῦ ὁποῖου εἶναι τόσο μεγάλη ὥστε νὰ θεωρεῖται ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα κτήρια τοῦ αἰῶνα καὶ νὰ μὴν ἐξετάζεται μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα ταφικὰ μνημεῖα.

Τὸ Μανσωλεῖο ἄρχισε νὰ κτίζεται στὰ 353 π.Χ., ἀπὸ τὸν μικρασιάτη βασιλέα Μαύσωλο καὶ ἀποπερατώθηκε λίγο ἄργότερα ἀπὸ τὴν σύζυγό του, τὴν βασίλισσα Ἀρτεμισία. Ἡ πολυτέλεια καὶ τὸ μέγεθός του ἔκαναν τὸ ἔρ-

5. Τὸ Μανσωλεῖο τῆς Ἀλικαρνασσοῦ σὲ ἀναπαράσταση (Bühlmann).

γο αὐτὸ νὰ θεωρηθῇ ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ ἑπτὰ θαύματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ τὸ ὄνομα μανσωλεῖο νὰ μείνι ὅρος γιὰ πολυτελεῖ ταφικὰ μνημεῖα.

Ἀρχιτέκτονες ἦταν ὁ Πύθεος καὶ ὁ Σάτυρος, ποὺ συνέγραψαν καὶ σχετικὸ βιβλίο (χαμένο ἐπίσης σήμερα) γιὰ τὸ ἔργο τους. Δυστυχῶς ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ μνημεῖο δὲν σώθηκαν παρὰ ἐλάχιστα λείψανα· τὸ κατεδάφισαν μεθοδικὰ κατὰ τὸν Μεσαῖωνα γιὰ νὰ κτίσουν μὲ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ του μέλη τὸ κάστρο τῆς

Ἀλικάρνασσοῦ (Μπουντρούμ). Δύο περιγραφές συγγραφέων, τοῦ Βιτρούβιου καὶ τοῦ Πλινίου, περιορισμένες καὶ ἀόριστες, μᾶς δίδουν μία ἰδέα μόνον γιὰ τὸ θαυμάσιο αὐτὸ μνημεῖο. Βάσει αὐτῶν πολλοὶ ἀρχιτέκτονες (Newton - Pullan, Dinsmoor, Fergusson, Cockerell, Jeppesen κ.ἄ.) ἐπεχείρησαν ἀναπαραστάσεις, οἱ ὁποῖες εἶναι ἄγνωστο κατὰ πόσον προσεγγίζουν τὴν πραγματικότητα. Φαίνεται πάντως ὅτι τὸ Μουσωλεῖο εἶχε μία ψηλὴ ὀρθογώνια βάση (πόδιον), στὴν ὁποία στηριζόταν περιμετρικὸ ἰωνικὸν ρυθμοῦ περιστύλιο, μὲ 36 κίονες, καὶ ψηλὴ πυραμιδοειδὴς βαθμιδωτὴ στέγη, μὲ 24 ἀναβαθμοὺς, στὴν κορυφὴ τῆς ὁποίας ὑπῆρχε τέθριππο ἄρμα, μὲ τὰ κολοσσιαῖα ἀγάλματα τοῦ Μουσώλου καὶ τῆς Ἀρτεμισίας. Τὸ συνολικὸ ὕψος κατὰ τὸν Πλίνιο ἦταν 140 ἰωνικῶν ποδῶν (41 μέτρα περίπου).

Ὁ γλυπτικὸς διάκοσμος τοῦ μνημείου φαίνεται ὅτι ἦταν πραγματικὰ καταπληκτικὸς. Τέσσαρες κορυφαῖοι γλύπτες (Σκόπας, Βρύαξις, Λεωχάρης, Τιμόθεος) εἶχαν μετακληθῇ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ ἐργασθοῦν γιὰ τὸ Μουσωλεῖο καὶ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι τὸ μνημεῖο ἀπετέλεσε σταθμὸ στὴν ἱστορίᾳ τῆς τέχνης. Μεγάλᾳ τμήματα ζωφώρων (τρεῖς τουλάχιστον ὑπῆρχαν, μὲ Ἀμαζονομαχίᾳ, Κενταυρομαχίᾳ καὶ ἄρματα σὲ σειρά), καθὼς καὶ τὰ ἀγάλματα τοῦ Μουσώλου καὶ τῆς Ἀρτεμισίας, ἐκτίθενται στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο στὸ Λονδίνο.

Β. Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους

Ἱστορικά

Ἡ τελευταία φάση τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἔχει χαρακτῆρα κάπως διαφορετικὸν ἀπὸ τὶς προηγούμενες. Σ' αὐτὴν τὰ ὄριμα πλέον ἐπιτεύγματα τῶν Ἑλλήνων σ' ὅλους τοὺς τομεῖς τοῦ πνεύματος παίρνουν γενικὴ διάδοση. Στὴν ἀρχιτεκτονικῇ, ἂν καὶ δὲν θὰ ἔχομε πιά τὴν παλιὰ δημιουργικότητα σὲ ἔργα χαρακτηριζόμενα ἀπὸ τελειότητα μορφῶν καὶ ἀναλογιῶν, θὰ διαπιστώσουμε μιὰ πρωτοφανὴ σὲ πλάτος δραστηριότητα.

Τὰ συμβατικὰ ὅρια τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου εἶναι τὸ 323 π.Χ., ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, καὶ τὸ 146 π.Χ., ἔτος τῆς καταστροφῆς τῆς Κορίνθου ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, ἢ τὸ 86 π.Χ., ποὺ κατελήφθη ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸν Σύλλα, ἢ ἀκόμα καὶ τὸ 30 π.Χ., χρονιά τῆς καταλύσεως τοῦ τελευταίου κράτους τῶν διαδόχων, τῆς Αἰγύπτου. Στὴν πραγματικότητα ὅμως ὁ ἑλληνιστικὸς πολιτισμὸς ἐπέζησε κάτω ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴ κυριαρχία, σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις του, γιὰ ἀρκετοὺς αἰῶνες ἀκόμα καὶ διαδόθηκε σὲ πολὺ μεγαλύτερη ἑκτασὴ καὶ σ' αὐτὸν ἀκόμα τὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο.

Τὰ κράτη ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν κατάρκτηση τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, τὰ βασιλῆα τῶν διαδόχων του, περιελάμβαναν τὴν Μ. Ἀσίαν, τὴν Μέσην Ἀνα-

τολή και την Αίγυπτο. Στόν έλληνικό πολιτισμό συμμετέχουν τώρα οί μικτοί πληθυσμοί τών κρατών αυτών, "Έλληνες και έξελληνισθέντες "Ανατολίτες πού άμοιβαία προσαρμόζονται στο ένιατο νέο πνεύμα. "Η σημασία του έλληνιστικού πολιτισμού είναι πολύ μεγαλύτερη από ό,τι συνήθως πιστεύεται, όχι μόνον επειδή σ' αυτόν υπήρχε μιá πολύ ευρύτερη λαϊκή βάση, αλλά και γιατί τότε για πρώτη φορά διαδόθηκαν οί έννοιες της έπιστήμης (με τó νόημα της συστηματοποίησης τών γνώσεων και τών έπιτευγμάτων του άνθρώπου). Καί ναι μέν οί άρχαίες κοινωνίες έχασαν την πολιτική τους δύναμη και τó πρότυπο του ένεργού πολίτη βαθμιαία ξεπεράσθηκε, έγιναν όμως άναμορφώσεις στην όργάνωση και την διοίκηση έτσι ώστε νά έξυπηρετούνται γενικότερα σύνολα και όχι πλέον μονάδες πόλεων-κρατών. "Η κοινή έλληνική γλώσσα και οί έπικοινωνίες δημιούργησαν ένα κοσμοπολίτικο πνεύμα και άνοιξαν νέες προοπτικές για την κοινωνική και την οίκονομική ανάπτυξη όλόκληρου του "Ελληνισμού.

"Η "Ελλάδα στά χρόνια τών διαδόχων ήταν έξαρτημένη πολιτικά από την Μακεδονία, άν και υπήρχαν συνεχείς έσωτερικοί άγώνες για την άνεξαρτησία τών πόλεων. Δύο μεγάλες συμμαχίες, ή Αιτωλική και ή "Αχαϊκή συμπολιτεία, άποτελούσαν τις έστίες της αντίδράσεως κατά της μακεδονικής έξουσίας, χωρίς όμως ούσιαστική έπιτυχία. "Η πολιτική σημασία τών πόλεων γινόταν συνεχώς μικρότερη και ή οίκονομία έπίσης έφθινε με άμεσο αντίκτυπο στην καλλιτεχνική και οίκοδομική δραστηριότητά τους. Σέ μερικές περιπτώσεις (όπως τά μικρά νησιά του Αιγαίου) θά άρχίσει μιá μακρά περίοδος μαρασμού. "Αντίθετα, με την μετάθεση του κέντρου της οίκονομικής ζωής στην "Ασία, ή δύναμη τών άρχόντων τών έλληνιστικών βασιλείων της "Ανατολής θά ξεπεράσει κάθε προηγούμενο. Ποτέ άλλοτε οί "Έλληνες δέν έκίνησαν τόσο μεγάλες στρατιωτικές έπιχειρήσεις όσο τότε. "Η οίκονομική τους δύναμη γινόταν αισθητή και στην κυρίως "Ελλάδα με την άνέγερση κτισμάτων στα θρησκευτικά κυρίως κέντρα (Δελφοί, Δήλος, "Ολυμπία) και στην "Αθήνα.

"Αργότερα, οί πόλεις της θά αντιμετώπισουν με έπιτυχία την έπιδρομή τών Γαλατών (279 π.Χ.), αλλά θά ύποταγούν ή μία μετά την άλλη στην ρωμαϊκή δύναμη. Οί Ρωμαίοι, άφου πρώτα προσάρτησαν τις έλληνικές πόλεις στην "Ιταλία και εισέδυσαν στην Σικελία, μετά από τούς τέσσερις Μακεδονικούς λεγόμενους πολέμους (216 - 146 π.Χ.) κατέβαλαν την Μακεδονία. Θά έπακολουθήσει ή τραγική καταστροφή της Κορίνθου, πόλεως πού ήταν σέ άκμή τότε (146 π.Χ.), και ή ύποταγή και τών ύπολοίπων πόλεων άργότερα. "Η άποστασία τών "Αθηνών προεκάλεσε την έκστρατεία του Σύλλα στην "Αττική και την τελική κατάληψη της πόλεως τó 86 π.Χ. "Η πόλη ως τότε, άν και είχε περάσει σέ σχετική παρακμή, διατηρούσε άμείωτο τó γόητρό της ως πολιτιστικού κέντρου με μεγάλη άκτινοβολία.

Τὰ πρῶτα τριάντα χρόνια μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου πέρασαν μὲ συνεχεῖς προστριβές καὶ πολέμους μεταξὺ τῶν διαδόχων του. Μόλις τὸ 275 π.Χ. οἱ πολιτικὲς μονάδες θὰ ἀποκρυσταλλωθοῦν. Τὸ σπουδαιότερο ἀπὸ τὰ νέα ἑλληνικὰ κράτη ἦταν τῶν Πτολεμαίων στὴν Αἴγυπτο, στὴν Κύπρο καὶ ἐν μέρει στὴν Παλαιστίνη, στὸ ὁποῖο ἀπόλυτοι μονάρχες ἦταν οἱ ἀπόγονοι τοῦ Λάγου, ποὺ ἔφεραν ὅλοι τὸ ὄνομα Πτολεμαῖος. Πρωτεύουσα τοῦ κράτους ἦταν ἡ Ἀλεξάνδρεια· στίς ἐκβολές τοῦ Δέλτα, ποὺ ἔγινε μιὰ ἀπὸ τίς μεγαλύτερες πόλεις τοῦ κόσμου, μεγάλο οἰκονομικὸ καὶ πολιτιστικὸ κέντρο, ποὺ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο εἶχε τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐποχῆς του. Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ ὅτι ὁλόκληρος ὁ ἑλληνιστικὸς πολιτισμὸς ὀνομάζεται ἐνίοτε Ἀλεξανδρινός. Τὸ κράτος τῶν Πτολεμαίων ὑπέκυψε στοὺς Ρωμαίους τὸ 30 π.Χ.

Ἡ μοναρχία τῶν Σελευκιδῶν διαδέχθηκε στὴν Ἀνατολὴ τὴν παλιὰ Περσικὴ αὐτοκρατορία, ἔχοντας κέντρο τὴν Συρία καὶ τὴν νότιο Μικρὰ Ἀσία., Μεγάλες πόλεις μὲ κοσμοπολίτικο χαρακτήρα ἀναπτύσσονται καὶ ἐδῶ, ἄλλες παλαιότερες ποὺ ἐξελίσσονται σὲ μεγάλα κέντρα, κυρίως στὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ ἄλλες νέες, ὅπως ἡ Ἀντιόχεια ἐπὶ τοῦ Ὀρόντου. Τὸ κράτος ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Σέλευκο τὸν Νικάτορα καὶ καταλύθηκε ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους τὸ 96 π.Χ.

Στὴν βόρειο Μικρὰ Ἀσία δημιουργεῖται τὸ κράτος τοῦ Περγᾶμου, στὸ ὁποῖο βασίλευαν οἱ Ἀτταλίδες. Καὶ ἐδῶ ἡ πρωτεύουσα ἔγινε κέντρο καλλιτεχνικὸ καὶ μορφωτικὸ, μὲ μεγάλο γόητρο καὶ ἀκτινοβολία (300 - 133 π.Χ.).

Ἡ διοίκηση τῶν ἀνατολικῶν αὐτῶν ἑλληνιστικῶν βασιλείων ἀναμορφώθηκε σύμφωνα μὲ τίς ἀνάγκες τῶν νέων μεγάλων ἐπικρατειῶν. Οἱ πόλεις δὲν ἔπαψαν ποτὲ νὰ αὐτοδιοικοῦνται καὶ ἡ ἔννοια τοῦ μονάρχου δὲν ἦταν ἡ ἴδια μὲ αὐτὴν ποὺ εἶχαν οἱ παλιότεροι ντόπιοι πολιτισμοί. Ὁ μεγάλος πλοῦτος τῶν νέων αὐτῶν βασιλείων μετατόπισε καὶ τὸ κέντρο βάρους τῆς καλλιτεχνικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς στὴν Ἀνατολή.

Γενικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν Ἀρχιτεκτονικὴ

Στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἡ τοποθέτηση χρονολογικῶν ὁρίων ἂν καὶ χρειάζεται, δὲν εἶναι εὐκόλη τὴν ἐποχὴ αὐτή. Πολλὰ ἀξιόλογα κτήρια ποὺ ἐπεκτείνουν τὴν ἑλληνιστικὴ παράδοση στὰ χρόνια τῆς ρωμαϊκῆς ἐπικυριαρχίας, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχουν στοιχεῖα τῆς Ρωμαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς, εἶναι προβληματικὸ ἂν πρέπει νὰ ἐξετασθοῦν μαζί μὲ τὰ ἑλληνιστικὰ ἢ ὄχι.

Ἡ ναοδομία πάντως τὴν περίοδο 323 - 146 π.Χ. συνεχῶς ὑποχωρεῖ καὶ ἐρχεται σὲ δευτέρη μοῖρα, πράγμα ὃχι ἄσχετο πρὸς τὴν μειωμένη θρησκευτικότητα τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ παίρνει περιεχόμενο περισσότερο κοινωνικὸ καὶ μὲ τοὺς αὐξημένους οἰκονομικοὺς πόρους ποὺ διατίθενται ἔχει εὐκαιρίες ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ συγκριθοῦν μὲ αὐτὲς τῆς ἐποχῆς τοῦ Περι-

κλέους στην Ἀθήνα, σὲ μεγάλα συγκροτήματα ὅπως λ.χ. τοῦ Περγάμου. Ἡ διάδοση ἄλλωστε τῶν ἐλληνικῶν ιδεῶν σὲ νέες ἐπικράτειες ἀφορᾷ καὶ στὴν ἀρχιτεκτονική. Στοιχεῖα τῶν ἐλληνικῶν ρυθμῶν πιστοποιοῦνται ὡς τὴν Ἰνδία (Τάξιλα) καὶ ἀργὰ ἢ γρήγορα σὲ ὁλόκληρη τὴν περίμετρο τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης.

Ἡ κοινὴ καταγωγή ἐνέπνεε στοὺς Ἕλληνες τῶν ἀνατολικῶν βασιλείων τὸν σεβασμὸ στὴν κοινὴ πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ κληρονομία. Ἔτσι ἐρμηνεύονται οἱ δωρεῆς σὲ μέρη μὲ πανελλήνια ἀναγνώριση, ὅπως ἡ Ἀθήνα, ἡ Δῆλος καὶ τὰ ἄλλα ἱερά τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ὅπως καὶ ἡ μετάβαση σὲ καλλιτεχνικὰ κέντρα μὲ σκοπὸ τὴν μύηση στὴν παλιὰ παιδεία. Ἡ νέα αὐτὴ στάση τῶν Ἑλλήνων μπροστὰ στὴν τέχνη φαίνεται στὸ γεγονὸς ὅτι γράφθηκαν καὶ βιβλία σχετικὰ μὲ τὰ παλιὰ ἱερά, ὅπως τοῦ Διοδώρου τοῦ Περιγητοῦ (3ος π.Χ. αἰ.) καὶ τοῦ Πολέμωνος ἀπὸ τὸ Ἰλιον (2ος π.Χ. αἰ.). Ἡ Ἑλληνιστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἀκολουθώντας τὸ γενικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς καὶ τὶς ἀναζητήσεις ποὺ διαπιστώνονται καὶ στὶς ἄλλες τέχνες, στρέφεται πρὸς νέες κατευθύνσεις. Ἀντὶ τῆς παλαιᾶς αὐστηρότητας θὰ ἐπικρατήσῃ ἡ τάση πρὸς τὴν ἐκλέπτυνση, τὴν πολλαπλότητα, τὸ περίτεχνο καὶ τὴν διακοσμητικότητα. Μὲ αὐτὴν δὲν εἶναι ἄσχετη ἡ προτίμηση πρὸς τὸν ἰωνικὸ καὶ τὸν κορινθιακὸ ρυθμό, στοὺς ὁποίους ἀφ' ἑνὸς οἱ μορφολογικοὶ κανόνες δὲν εἶναι πολλὸ δεσμευτικοὶ (μὲ ἀποτέλεσμα τὴν εὐκολότερη προσαρμογὴ τους σὲ κτηριολογικὰ πρὸς λειτουργικὲς λύσεις) καὶ ἀφ' ἑτέρου προσαρμόζονται σὲ μιὰ ἀρχιτεκτονικὴ μὲ ραδινὲς ἀναλογίες καὶ ὕφος διακοσμητικόν. Ἡ ἀντίληψη γιὰ τὸν χῶρο καὶ τὴν σύνθεση συγκροτημάτων θὰ ἀλλάξῃ μαζὶ μὲ τὴν προτίμηση πρὸς τοὺς κανονικοὺς σχηματισμοὺς καὶ τὴν αὐξηση τῶν ἀναγκῶν γιὰ κτήρια μὲ διάφορες λειτουργίες, ἡ ὁποία ἀκολούθησε τὴν οἰκονομικὴν ἄνοδο.

Τίποτα δυστυχῶς δὲν σώθηκε ἀπὸ τὰ παλάτια καὶ τὰ πολυτελῆ σπίτια τῆς Ἀλεξάνδρειας ποὺ ἦταν ἀντιπροσωπευτικὰ τοῦ πνεύματος τῆς Ἑλληνιστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Μιὰ ἰδέα μόνο γιὰ τὴν πολυτέλειά τους μᾶς δίνει ἡ περιγραφή ἀπὸ τὸν Καλλίξενον τὸν Ρόδιον τῆς «θαλαμηγοῦ», τοῦ πλωτοῦ ἀνακτόρου τοῦ Πτολεμαίου τοῦ 4ου τοῦ Φιλοπάτορος. Εἶναι πάντως βέβαιον ὅτι ὄχι μόνο στὴν Αἴγυπτο τῶν Λαγιδῶν, ἀλλὰ καὶ σ' ὅλη τὴν ἑκταση τοῦ ἐλληνιστικοῦ κόσμου, οἱ κατοικίες καὶ τὰ παλάτια ἀπέκτησαν μετὰ τὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα μιὰ νέα σημασία κι αὐτὸ δὲν εἶναι ἄσχετο πρὸς τὶς κοινωνικοπολιτικὲς συνθήκες ποὺ ἐπεκράτησαν: τὴν βαθμιαία παραίτηση ἀπὸ τὸν δημόσιον βίον καὶ τὴν στροφὴ πρὸς τὸν ἰδιωτικόν.

Χαρακτηριστικὸ ἐπίσης τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς εἶναι οἱ πολεοδομικὲς ἀνανεώσεις ποὺ ἀπέβλεπαν σὲ μιὰ ὀρθολογιστικὴ ὀργάνωση τῶν οἰκισμῶν, κυρίως γιὰ λόγους οἰκονομικοὺς. Ἡ ἐλληνικὴ καὶ ἡ ρωμαϊκὴ ποὺ ἔπεται εἶναι οἱ ἐποχὲς τῶν μεγάλων ἀστικῶν συγκεντρώσεων καὶ τῶν κοσμοπολι-

τικῶν κέντρων. Ἀλλὰ γιὰ τοὺς νέους πολεοδομικοὺς τρόπους θὰ γίνῃ λόγος στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο.

Ὑλικά καὶ τρόποι δομῆς

Οἱ κατασκευαστικοὶ τρόποι κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν περίοδο ἀκολουθοῦν σὲ γενικὲς γραμμὰς τοὺς κλασσικοὺς. Ἡ τεχνικὴ τελειότητα μὲ τὸν χρόνον γίνεταί μικρότερη, ἀλλὰ τὰ συστήματα δομῆς δὲν ἀλλάζουν. Νέα στοιχεῖα μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν τὰ τόξα καὶ οἱ θόλοι ποὺ ἀρχίζουν νὰ χρησιμοποιοῦνται καὶ σὲ ὁρατὰ πιά μέρη, κυρίως σὲ περγαμηνὰ κτίσματα. Τὰ τόξα καὶ οἱ θόλοι γίνονται ἀπὸ ὀγκώδεις λαξευτοὺς θολίτες καὶ γιὰ τὴν κατασκευὴ τους χρησιμοποιεῖται ξυλότυπος. Ὑπάρχουν καὶ συνθετώτερες μορφές, ὅπως διεισδύσεις σὲ κυλινδρικές καμάρες καὶ σταυροθόλια.

Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθῇ ὁ τρόπος καλύψεως μὲ ἀμφιέριστα στοιχεῖα στηριζόμενα σὲ ἐγκάρσια τόξα, τὰ ὁποῖα γεφυρώνουν τὸν καλυπτόμενον χώρον (Νεκρομαντεῖο τῆς Ἐφύρας, δεξαμενὲς κατοικιῶν Δήλου).

Οἱ ἀρχιτεκτονικὲς μορφές

Ἡδὴ ἔχει γίνῃ λόγος γιὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, τόσο στὸν δωρικό ὅσο καὶ στὸν ἰωνικό ρυθμό. Πρόκειται γιὰ ἀλλαγὰς κυρίως στὶς ἀναλογικὲς σχέσεις καὶ σὲ λεπτομέρειες τῶν στοιχείων. Ὁ δωρικός ρυθμὸς ἐφαρμόζεται πολὺ λίγο σὲ ναοὺς κι αὐτὸ λόγω τῆς δυσκολίας συνθέσεως τῶν λεπτομερειῶν του μὲ ἱκανοποιητικὴ τελειότητα. Ἔτσι τὰ περισσότερα δωρικά κτήρια μιμοῦνται παλαιότερα πρότυπα. Ἄλλος νεωτερισμὸς εἶναι τῆς εἰσαγωγῆς τριῶν διαστημάτων μετόπης - τριγλύφου ἀνὰ μεταξόνιο σὲ δωρικοὺς θριγκοὺς. Συνηθίζονται τώρα καὶ ἡμικίονες, συνδυαζόμενοι ἐνίοτε μὲ πεσσούς. Οἱ ἀναλογίαι γίνονται ἀκόμα περισσότερο ραδινὲς καὶ τὰ κυμάτια στὴν θέσιν τῶν παλαιῶν τους κοσμημάτων (ὡὰ ἢ καρδιόσχημα φύλλα) παίρνουν φυτικὸ διάκοσμο.

Οἱ τύποι τῶν ναῶν

Οἱ ἀρχιτέκτονες τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου ἐφαρμόζουν ἐνίοτε μικρὰς ἀλλαγὰς στοὺς τύπους τῶν ναῶν. Εἰσάγονται ἐσωτερικὲς ἀψίδες (Καβείριο Σαμοθράκης), πλάγιες εἰσοδοὶ στὸν σηκὸ κ.ἄ. Νέος τύπος εἶναι τοῦ λεγόμενου μονόπτερου ναοῦ, περίπτερου, στὸν ὁποῖο ἔχει παραληφθῇ ὁ σηκὸς (ναῖσκος τῆς Ἀρσινόης στὸ Ζεφύριον κοντὰ στὴν Ἀλεξάνδρεια). Ὡς μόνον πιθανὸ παλαιότερον παράδειγμα ἀναφέρεται ὁ ναὸς τῶν Σικωνίων στοὺς Δελφούς, τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνα. Ἄλλη παραλλαγή ἔχομε ναοῦ ἐν παραστάσι

με ήμικίονες στην όπίσθια πλευρά πού μιμοϋνται σέ σχήμα τήν πρόσοψη (ναός Ἀσκληπιοϋ στόν Ἀκράγαντα). Στην Μεσσήνη ό έλληνιστικός ναΐσκος τής Ἀρτέμιδος έχει σχήμα Τ μέ εϋρὸ δίστυλο έν παραστάσι πρόναο καί στενὸ σηκό.

Τὰ μνημεΐα

Θά πρέπει νά σημειωθοϋν μερικές παρατηρήσεις γιά τοὺς σπουδαιότερους ἀπό τοὺς ναοὺς τής έποχής αὐτής, μνημεΐα τὰ όποΐα όπωσδήποτε έχουν μειωμένη σημασία σέ σχέση πρὸς τίς προηγούμενες περιόδους.

Ὁ ναός τής Ἀθηνᾶς Πολιάδος στό Πέργαμο ήταν δωρικός καί δέν άποπερατώθηκε ποτέ. Οί κομπές άναλογίες του συνδυάζονται μέ τήν νέα άρχή τῶν τριῶν διαστημάτων τής ζωφόρου ανά μεταξόνιο. Ἀργότερα (150 π.Χ.) κτίζεται έκεΐ καί ό ναός τής Ἥρας, μικρὸς τετράστυλος, πρόστυλος. Τὸ Ἀρσινόειον τής Σαμοθράκης ήταν ένα άξιόλογο κτήριο, άφιερωμένο στοὺς «μεγάλους θεοὺς» ἀπό τήν κόρη τοῦ Πτολεμαίου τοῦ πρώτου (280 π.Χ.), κυκλικό, μέ περιμετρικό τοίχο ἀπό τὸν όποΐο προεξείχαν 44 δωρικές παραστάδες, ένῶ στό έσωτερικό είχε κορινθιακοὺς κίονες. Στό ίδιο ιερὸ ανήκε καί ό νέος ναός τῶν Καβείρων, δωρικός, πού κτίσθηκε γύρω στό 260 π.Χ. Στην Λυκόσουρα τής Ἀρκαδίας, κατὰ τὸν 2ο π.Χ. αἰώνα μέσα στό όμώνυμο ιερὸ κτίζεται ό ναός τής Δεσποίνης, έξάστυλος, μέ άξιόλογα γλυπτά τοῦ Δαμοφῶντος τοῦ εκ Μεσσήνης. Δωρικός εἶναι καί ό ναός τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος στην Ἀκρόπολη τής Ρόδου, έν μέρει άναστηλωμένος σήμερα.

Λείψανα ένός ιωνικοῦ ναοῦ έχουν βρεθῆ στὰ Μέσα τής Λέσβου, ψευδοδίπτερου ἀπό άσβεστόλιθο, άναγόμενα περίπου στὰ 280 π.Χ.

Στην Μικρασιατική Μαγνησία ἐπὶ Μαιάνδρῳ, τὸν 2ο π.Χ. αἰώνα κτίζεται ό ναός τής Ἀρτέμιδος Λευκοφρυγής, μνημεΐο άξιόλογο, τὸ όνομα τοῦ άρχιτέκτονα τοῦ όποίου διέσωσε ό Βιτρούβιος. Λεγόταν Ἑρμογένης. Ὁ ναός ήταν άρκετὰ μεγάλων διαστάσεων καί είχε ψηλὸ πόδιο όπως καί ἄλλοι ιωνικοὶ ναοὶ τής Ἀσίας. Ήταν όκτάστυλος, ψευδοδίπτερος. Χαρακτηριστική εἶναι ή διεύρυνση τοῦ άξονικοῦ μετακιονίου τῶν δύο στενῶν ὤσεων κατὰ τὸ 1/3 γιά νά τονισθῇ ή προσπέλαση πρὸς τὸν σηκό. Στὸν ναὸ διαπιστώνονται ἐπιδράσεις ἀπό κλασσικά μνημεΐα τής Ἀκροπόλεως, καθὼς καί ἀπό τὸ Μουσολεΐο τής Ἀλικαρνασσοῦ. Τὰ άξιόλογα γλυπτά του (ζωφόρος μέ Ἀμαζονομαχία) βρίσκονται στὰ Μουσεία τοῦ Λούβρου καί τής Κωνσταντινουπόλεως. Στην Μαγνησία έπίσης έχουμε τὸν μικρὸ ναὸ τοῦ Διὸς καί τής Τύχης, δίστυλο έν παραστάσι.

Ἄλλοι ιωνικοὶ ναοὶ τής έποχής εἶναι ό ψευδοπερίπτερος έπίσης ναός τοῦ Ἀπόλλωνος Σμινθέως στην Χρύση τής Τρωάδος, ό ναός τής

Ἄρτεμιδος στήν Δῆλο, ὁ κατεστραμμένος σήμερα ναὸς τῆς Κυζίκου καὶ τοῦ Διονύσου στήν Μικρασιατικὴ Τέω, ἔργο ἐπίσης τοῦ Ἑρμογένους, παρεμφερὲς μὲ τῆς Μαγνησίας, περίπτερος, ἐξάστυλος, μὲ ζωφόρο στὸν θριγκὸ μὲ γλυπτὲς παραστάσεις διονυσιακῶν σκηνῶν. Ἄς σημειωθοῦν τέλος κορινθιακοῦ ρυθμοῦ ναοί, τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς στήν Ἀθήνα (φάση τοῦ Ἀντιόχου τοῦ 4ου τοῦ Ἐπιφανοῦς) καὶ τοῦ Διὸς Ὀλβίου στὴ Διοκαισάρεια τῆς Κιλικίας, ποὺ κτίσθηκε ἀπὸ τὸν Σέλευκο τὸν Α'.

Βιβλιογραφία

1. *Eileljorg H.*, The Greek Architecture of the Fourth Century, Diss. Inaug., Ann Arbor, 1977.
2. *Homolle T.*, L'origine du chapiteau corinthien, Revue Archéologique IV, 1916, σ. 17 - 60.
3. *Weigand E.*, Vorgeschichte des korinthischen Kapitells, Würzburg, 1920.
4. *Bauer Heinrich*, Korinthische Kapitelle des 4. und 3. Jahrhunderts v. Chr., Berlin, 1973.
5. *Roux G.*, L'architecture de l'Argolide aux IVe et IIIe siècles avant J. C. Texte, Planches, Paris, 1961.
6. *Jeppessen Kristian*, Paradeigmata, Aarhus, 1958.
7. *Dugas C., Berchmans J., Clemmensen M.*, Le sanctuaire d'Aléa Athéna à Tégéa, Paris, 1924.
8. *Vallois R., Clemmensen M.*, Le temple de Zeus à Némée, B.C.H. 49, 1925, σ. 1-20.
9. *Hill Bert Hodge*, The Temple of Zeus at Nemea, Princeton, 1966.
10. Ὁρλάνδος Α. Κ., Ὁ ἐν Στράτῳ τῆς Ἀκαρνανίας ναὸς τοῦ Διός, Α.Δ. VIII, 1923, σ. 1 - 51.
11. *Picard C., Courby F.*, Recherches archéologiques à Stratos d'Acarnanie, Paris, 1924.
12. *Cavvadias P.*, Fouilles d'Épidaure, I, Athènes, 1893.
13. Καββαδίας Π., ΠΑΕ 1881, 1882, 1883 κ.ε.: Α.Δ. 1891 - 92· Α.Ε. 1883 κ.ά. (Ἐπίδαυρος).
14. *Defrasse A., Lechat H.*, Épidaure. Restauration et description des principaux monuments du sanctuaire d'Asclépios, Paris, 1895.
15. *Burford Alison*, The Greek Temple builders at Epidauros, Liverpool, 1969.
16. Κεραμόπουλλος Ἀντ., Θηβαϊκά, Α.Δ. III, 1917 (Ναὸς Ἀπόλλωνος, σ. 33).
17. Ὁρλάνδος Α. Κ., Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος Πτώου, Α.Δ. I, 1915, σ. 94 - 110.
18. Γιαλούρης Νικ., Κλασσικὸς ναὸς εἰς περιοχὴν Λεπρέου, ΑΑΑ 4, 1971, σ. 245 - 251.
19. *Felsch Rainer, Kienast Hermann J.*, Ein Heiligtum in Phokis, ΑΑΑ VIII, 1975, σ. 1 - 24.
20. *Felsch R., Kienast H., Schwuler H.*, Apollon und Artemis oder Artemis und Apollon? Bericht von den Grabungen im neuentdeckten Heiligtum bei Kalapodi, Arch. Anz. 1980, σ. 38 - 123.
21. Πετράκος Βασ., Ὁ Ὠρωπὸς καὶ τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου, Ἀθήναι, 1968.
22. *Vallet Georges, Villard François*, Mégara Hyblaea, 4, Le temple du IVe siècle, Paris, 1966.

23. *Knell Heiner*, Der Artemistempel in Kalydon und der Poseidontempel in Molykreion, Arch. Anz. 88, 1973, s. 448 - 461.
24. *Εὐαγγελίδης Δ., Δάκαρης Σ.*, Τὸ ἱερόν τῆς Δωδώνης, Α.Ε. 1959.
25. *Amandry Pierre*, Notes de Topographie et d'Architecture delphiques (ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος Δελφῶν), B.C.H. 93, 1969, σ. 1 - 38.
26. *Krischen Fritz*, Ionische Bauten Kleinasien und der Aufbau des Mausoleums von Halikarnass, Bonner Jahr. 128, 1923, σ. 6 κ.έ.
27. *Krischen F.*, Das Artemision in Ephesos, W. Doerpfeld Festschrift, 1933.
28. *Butler H. C. κ.ά.*, Sardis, Leyden καὶ Princeton, 1922.
29. *Van Essen C. C.*, Notes sur le deuxième Didymaion, B.C.H. 70, 1946.
30. *Knackfuss H.*, Didyma I, Die Baubeschreibung, 3 τόμ., Berlin, 1941.
31. *Wilberg W.*, Zum Athena-Tempel in Priene, Athen. Mitt. XXXIX, 1914, σ. 72.
32. *Wiegand T., Schrader H.*, Priene: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895 - 98, Berlin, 1904.
33. *Law H. W.*, The Mausoleum, Journal of Hell. Studies 59, 1939.
34. *Krischen Fritz*, Weltwunder der Baukunst in Babylonien und Ionien, Tübingen, 1956.
35. *Dinsmoor W. B.*, The Mausoleum at Halicarnassus, A.J.A. XII, 1908.
36. *Charbonneaux J., Martin R., Villard Fr.*, Grèce Hellénistique, L'univers des Formes, Paris, 1970.
37. *Miller Stella Grobel*, Hellenistic Macedonian Architecture, Diss. Inaug., Ann Arbor, 1976.
38. *Fyfe T.*, Hellenistic Architecture, Cambridge, 1938.
39. *Webster T. B. L.*, Hellenistic Art, London, 1967.
40. *Σαϊφόπου Ραχμάν Ντάρ*, Τὰ Ἑλληνιστικὰ στοιχεῖα στὴν Ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Ταξιῶν, Θεσσαλονίκη, 1973.
41. *Schlikker F.W.*, Hellenistische Vorstellungen von der Schönheit des Bauwerks nach Vitruv, Berlin, 1940.
42. *Μπακαλάκης Γ.*, Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τόμ. Ε', Ἀθήνα, 1974, σ. 430 - 438.
43. *Sherwin-White Susan*, Ancient Cos, Göttingen, 1978.
44. *Lehmann Ph. Will.*, Samothrace, 3 τόμ., London, 1969.
45. *Hoepfner Wolfram*, Zwei Ptolemaierbauten, Berlin, 1971.
46. *Aurès A.*, Étude.... du temple.... sur le cap Zéphyrion, Revue Archéol. XX, 1869.

Βλ. καὶ γενικὴ βιβλιογραφία σ. 128.

XIII

Διάταξη καὶ ὁχύρωση τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν πόλεων. Πολεοδομικὰ συγκροτήματα

Στὰ τέσσερα κεφάλαια ποὺ ἀκολουθοῦν θὰ γίνῃ περιληπτικὴ ἐξέταση τῶν ὑπολοίπων, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ναοὺς, δημιουργημάτων τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς. Σ' αὐτὴν περιλαμβάνονται μνημεῖα ἢ συγκροτήματα μνημείων καὶ τῶν τριῶν περιόδων, ἀρχαϊκῆς, κλασσικῆς καὶ ἑλληνιστικῆς. Τὰ περὶ ὑλικῶν, τρόπων δομῆς καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν ποὺ ἔχουν ἤδη ἐξετασθῇ προκειμένου περὶ τῶν ναῶν δὲν ἐπαναλαμβάνονται, παρὰ μόνον ὅταν ὑπάρξῃ εἰδικὸς λόγος.

Πολεοδομικά

Οἱ περισσότερες ἀρχαῖες ἑλληνικὲς πόλεις εἶχαν ὡς πρώτη ἀφετηρία μικροὺς συνοικισμοὺς τῶν σκοτεινῶν χρόνων, ἐνίοτε μάλιστα σὲ θέσεις στίς ὁποῖες ἀκόμα παλαιότερα ὑπῆρξε μιὰ προϊστορικὴ ἐγκατάσταση. Ὡς πρὸς τὴν κοινωνικὴν τους συγκρότηση, κατὰ τὴν ἐξέλιξίν τους διατήρησαν τίς ἴδιες ἀρχές· ἦταν κοινότητες μὲ συγκεντρωτικὰς τάσεις καὶ μὲ συνεχὴ φροντίδα διατηρήσεως τῆς αὐτονομίας τους. Ὁ Θουκυδίδης δίδει (Ἱστ. 1, 10, 11, 15) τὴν ἔννοια αὐτὴ λέγοντας ὅτι ἡ πόλις εἶναι κυρίως ἰδανικὴ ἔνωση ἀνθρώπων, ἡ ὁποία ἐπιζεῖ καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν οἰκοδομημάτων (ὅπως ἐγίνε λ.χ. στοὺς Περσικοὺς πολέμους), καὶ ἔχει ὡς βάση τὴν κοινὴν καταγωγὴν, τοὺς νόμους τὴν ὁμοιότητα τῶν ἡθῶν καὶ τοῦ τρόπου σκέψεως τῶν πολιτῶν.

Ἡ μελέτη τῆς πολεοδομίας τῶν ἀρχαίων στίς διάφορες χρονικὰς περιόδους τῆς μπορεῖ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ δομὴ τῶν πόλεων ἔδινε μιὰ εἰκόνα τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς τους δομῆς. Τὸ ἐνδιαφέρον μιᾶς τέτοιας μελέτης εἶναι μεγάλο, γιατί περισσότερο παρὰ στὰ μεμονωμένα μνημεῖα οἱ σχέσεις εἶναι ἄμεσες.

Οἱ παλαιότερες ἑλληνικὲς πόλεις τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, ἄρχισαν νὰ κτίζονται μὲ τὴν μορφήν κώμης ἢ χωριοῦ. Τὶς περισσότερες φορὲς ὑπῆρχε μιὰ ἀκρόπολις, μιὰ ὀχυρὴ θέσις δηλαδή, γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴν ἄμυνα τῶν κατοίκων σὲ καιρὸ πολέμου. Ἀπὸ τὴν προϊστορικὴν ἀκόμα περίοδο ἐπιζεῖ

ή ίδια αρχή των οχυρωμένων ακροπόλεων (Ἀθῆναι, Κόρινθος, Θῆβαι κτλ.).

Οἱ παλαιότεροι αὐτοὶ οἰκισμοὶ σχηματίσθηκαν χωρὶς κανένα προγραμματισμὸ πᾶνω στὰ μονοπάτια ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν τὴν κυκλοφορία καὶ σὺν τῷ χρόνῳ ἀναπτύχθηκαν σὲ πλήρεις πόλεις. Πρόκειται γιὰ τὸν λεγόμενο δυναμικὸ τρόπο ἀναπτύξεως, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀπουσία προδιαγεγραμμένου σχεδίου καὶ τὴν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν κατὰ περίπτωσιν, μὲ τὴν σειρὰ ἐμφανίσεώς τους καὶ μὲ ἀπόλυτη προτεραιότητα στὴν ἀσφάλεια τοῦ οἰκισμοῦ. Πρὶν ἀπὸ τοὺς Μηδικοὺς πολέμους ὁ ἀπρογραμματιστὸς αὐτὸς σχηματισμὸς τῶν πόλεων ἀποτελοῦσε τὸν κανόνα καὶ δὲν ἔπαψε νὰ υφίσταται καὶ ἀργότερα. Τυπικὸ παράδειγμά του ἦταν ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν, ἡ ὁποία διατήρησε τοὺς στενοὺς καὶ δαιδαλώδεις δρόμους της, ἀκόμα καὶ στὴν ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Στὴν Θῆβα εἶχε διατηρηθῇ τὸ δαιδαλῶδες καὶ πολὺπλοκο σχέδιον, στὸ ὁποῖο μόνο ἡ ἀγορὰ παρουσίαζε μιὰ κάποια τάξιν καὶ εὐρυχωρία. Τὸ Ἄργος καὶ ἡ Κόρινθος εἶχαν ἐπίσης τὸν παλαιὸ αὐτὸ σχηματισμὸ, ὅπως καὶ ὅλα τὰ ἀρχαῖα κέντρα (Θάσος, Μυτιλήνη, Σάμος, Ἄσσος, Σύρος κτλ.). Δυστυχῶς τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα δὲν ἐπιτρέπουν τὴν μελέτη τῶν παλαιῶν αὐτῶν πολεοδομικῶν σχεδίων γιὰτὶ εἶναι ἐξαιρετικὰ φτωχά.

Οἱ ἀρχαῖοι σχηματισμοὶ εἶχαν ἀσφαλῶς πλῆθος μειονεκτημάτων, ἀλλὰ καὶ ἓνα σημαντικὸ πλεονέκτημα ποὺ ἀναφέρει καὶ ὁ Ἀριστοτέλης: Δύσκολαμποροῦσαν νὰ καταληφθοῦν ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς μὲ αἰφνιδισμὸ. Τὸ παράδειγμα τῶν Πλαταιῶν στὴν ἀρχὴ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου εἶναι χαρακτηριστικόν. Ὅλες αὐτὲς οἱ πόλεις εἶχαν περιμετρικὸν τεῖχος, τὸ ὁποῖον σὲ μερικὰς περιπτώσεις σχηματιζόταν ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴν παρειὰ τῶν ἀκράϊων σπιτιῶν τῆς πόλεως (Πλαταιαί). Στὰ μειονεκτήματα τῶν πόλεων ποὺ δημιουργήθηκαν μὲ τὴν ἀπρογραμματιστὴν δυναμικὴν διαδικασίαν, τὰ πιὸ σπουδαῖα ἦταν τὰ σχετικὰ μὲ τοὺς ἀνθυγιεινοὺς ὁρους ποὺ προέκυπταν ἀπὸ τοὺς στενοὺς δρόμους καὶ τὴν μεγάλην πυκνότητα (σ τ ε ν ο χ ω ρ ί α εἶναι ὁ σχετικὸς ἀρχαῖος ὁρος). Ἡ ὁδὸς ἀπὸ τὸν Κεραμεῖκὸν πρὸς τὴν Ἀκρόπολιν ἦταν τόσο στενὴ, ὥστε μὲ δυσκολίαν μποροῦσαν σ' αὐτὴν νὰ διασταυρωθοῦν δύο ἀμάξια. Μειονέκτημα ἦταν ἐπίσης ἡ ἔλλειψις ἐγκαταστάσεων ὑδρεύσεως καὶ ἀποχετεύσεως. Τὰ πρῶτα ἔργα γιὰ τὴν παροχὴν νεροῦ στίς πόλεις ἔγιναν ἀπὸ τοὺς τυράννους κατὰ τὸν ὄψιμον 6ο π.Χ. αἰῶνα καὶ χαρακτηρίζουν τὴν προσπάθειάν τους νὰ φανοῦν εὐνοϊκοὶ πρὸς τὸν Δῆμον (Κρήνη τοῦ Θεαγένους στὰ Μέγαρα, τοῦ Περιάνδρου στὴν Κόρινθον, ὑδραγωγεῖον τοῦ Πολυκράτους στὴ Σάμον, τοῦ Πεισιστράτου στὴν Ἀθήναν).

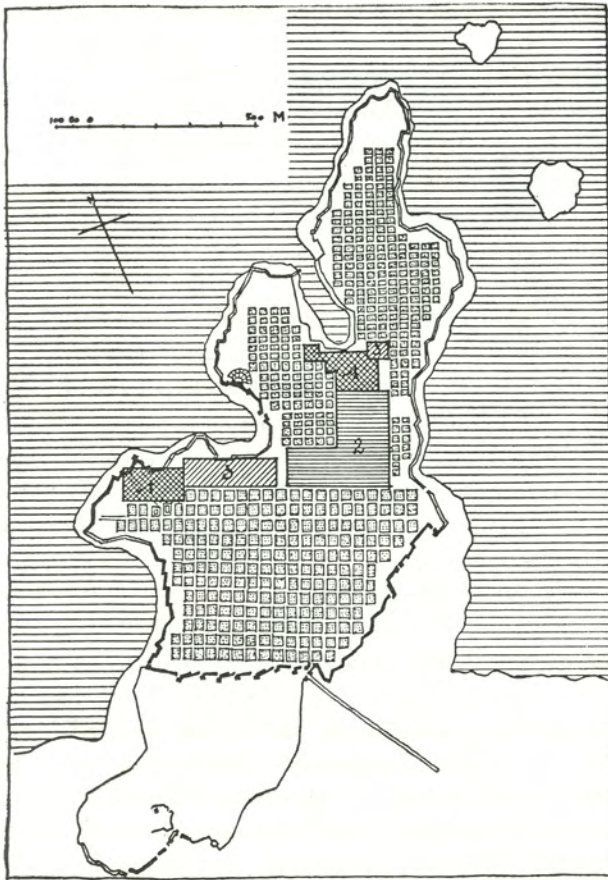
Οἱ ἀρχαῖα πόλεις ἦταν συνήθως μεσόγειες. Ἀργότερα, ὅταν τὰ ἐμπορικὰ συμφέροντα ἔγιναν μεγαλύτερα, ἄρχισαν νὰ κτίζονται παραλιακὰ ἐπὶ νείᾳ, ὅπως ὁ Πειραιεὺς γιὰ τὴν Ἀθήναν, αἱ Κεγχρεαὶ γιὰ τὴν Κόρινθον κτλ. Κτίσθηκαν ἐπίσης πόλεις παραλιακὰς ὅπως ἡ Ἐφεσος καὶ ἡ Μίλητος ποὺ ἀργότερα ἔγιναν μεγάλα κέντρα. Στίς ἀπομακρυσμένες ἀποικίας οἱ Ἕλληνες

διάλεξαν τόπους με φυσική οχύρωση, αλλά σχεδόν πάντοτε παραλιακούς (Σελινούς, Ἀκράγας, Συρακοῦσαι). Καθοριστικῆς σημασίας γιὰ τὴν ἔκταση καὶ τὸ γενικὸ σχῆμα τῆς πόλεως ἦταν τὸ περίγραμμα τῶν τειχῶν. Κυρίως μετὰ τὸν 5ο π.Χ. αἰώνα, ἡ δημογραφικὴ ἀνάπτυξη ὁδήγησε πολλὰς φορὲς στὴν ἀνέγερση νέου τείχους καὶ τὴν ἐπαύξηση τοῦ ἐμβαδοῦ τῆς πόλεως σὲ ἐντυπωσιακὰ μεγάλῃ ἔκταση. Ἡ Ἀθήνα μετὰ τὰ Μηδικά, ἡ Θήβα, ποὺ πολυπλασίασε κατὰ τὸν 4ο αἰώνα τὸ ἐμβαδὸν τῆς παλαιᾶς Καδμείας καὶ ἡ Μεσσήνη, μιὰ νέα πόλη ποὺ συνοικίσθηκε μετὰ τὸ 370 π.Χ., εἶναι χαρακτηριστικὰ παραδείγματα. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς φαίνεται ὅτι μέσα ἀπὸ τὰ τεῖχη ὑπῆρχαν καὶ μικρὲς ἢ μεγάλες ἀκατοίκητες ἐκτάσεις, τὰ «ἐρημα τῆς πόλεως».

Ἀλλὰ πραγματικὸ αἶσθημα εὐρυχωρίας δημιουργήθηκε σὲ νέες πόλεις, οἱ ὁποῖες εἴτε ἀνοικοδομήθηκαν μετὰ ἀπὸ πλήρη καταστροφή, εἴτε ἰδρύθηκαν ἀπ' ἀρχῆς. Ὁ κανονικὸς σχηματισμὸς βάσει σχεδίου καὶ με τοὺς δρόμους παράλληλους καὶ κάθετους γιὰ πρώτη φορὰ ἐφαρμόσθηκε στὴν ἀνοικοδόμηση τῆς Μιλήτου (τὴν ὁποία εἶχαν καταστρέψει οἱ Πέρσες) τὸ 479 ἢ τὸ 466 π.Χ. Τὸ σύστημα τὸ εἶχε εἰσηγηθῇ ὁ Ἰππόδαμος, ἀπὸ τὴν ἴδια πόλιν, ὁ ὁποῖος, ὅπως μᾶς διδάσκει ὁ Ἀριστοτέλης, δὲν ἦταν μόνον ὁ πρῶτος πολεοδόμος, ἀλλὰ ἕνας διανοούμενος τῆς ἐποχῆς του. Εἶχε ἀσχοληθῇ με τὴν κοινωνιολογία, τὸν προγραμματισμὸ καὶ τὴν πολιτικὴ, χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ εἶναι πολιτικός. Τὶς θεωρίες του τίς γνωρίζομε ἔμμεσα καὶ με ἀσάφεια, γιατί τὰ κείμενά του δὲν σώθηκαν. Ἀπὸ τὸ ὄνομά του τὸ νέο σύστημα ὀργανώσεως τῶν πόλεων ὀνομάσθηκε Ἰπποδάμειο. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ νέος αὐτὸς τρόπος ἐφαρμόζεται κατ' ἀρχὴν στὴν Μίλητο, οἰκονομικὴ καὶ πολιτιστικὴ πρωτεύουσα τῆς Ἰωνίας.

Γενικὴ ἀρχὴ τοῦ Ἰπποδαμείου συστήματος δὲν εἶναι ἀπλῶς ἡ ἐφαρμογὴ ἑνὸς ὀρθογώνιου συστήματος δρόμων, ἀλλὰ καὶ ἡ γενικώτερη ὀργάνωση τῆς πόλεως ἔτσι ὥστε νὰ ἐξυπηρετοῦνται οἱ λειτουργίες της με τρόπο ὀρθολογιστικόν. Συνήθως, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀκρόπολιν ποὺ μπορεῖ νὰ συνδέεται ἔμμεσα με τὴν πόλιν, ὑφίστανται τρία κέντρα, τὸ θρησκευτικόν, τὸ πολιτικόν καὶ διοικητικόν καὶ τέλος τὸ ἐμπορικόν. Τὰ τρία αὐτὰ κέντρα ἐντάσσονται στὸ γενικὸ σχῆμα τοῦ οἰκισμοῦ, βρίσκονται περίπου στὸ κέντρο βάρους καὶ συντίθενται σὲ σύνολο με ἐνότητα. Πολλὰς φορὲς, εἰδικοὶ παράγοντες (κεκλιμένο ἔδαφος, θέα) ἐπηρεάζουν τὴν τοποθέτηση τοῦ κέντρου στὸν οἰκισμό (Πριήνη). Ὅρισμένοι κεντρικοὶ δρόμοι ποὺ συσχετίζονται με τὸ κέντρο, σπανίως γίνονται κάπως εὐρύτεροι (Σελινούς) γιὰ νὰ καταλήξουν σὲ πύλες τοῦ περιμετρικοῦ τείχους. Διαφοροποίηση τοῦ πλάτους μπορεῖ νὰ ὑφίσταται καὶ μεταξὺ τῶν ἀπλῶν δρόμων τῶν δύο κατευθύνσεων. Τὰ οἰκοδομικὰ τετράγωνα σὲ κάθε πόλιν ἦταν ἴσα καὶ εἶχαν διαστάσεις ἀκέραιο ἀριθμὸ ποδῶν. Στὸν Σελινούνα π.χ. ἦταν 80×28 μέτρα ἢ 250×80 πόδες. Στὴν Μαγνησίαν $98,5 \times 42,5$ μέτρα ἢ 300×130 πόδες κ.ο.κ.

Ἀπὸ τὶς γενικώτερες ἀπόψεις τοῦ Ἱπποδάμου (χωρισμός τῶν πολιτῶν σὲ τάξεις, χωρισμός τῶν ἰδιοκτησιῶν) διαφαίνεται τὸ θεωρητικὸ ὑπόβαθρο τῆς πολεοδομικῆς λύσεως. Ἔτσι «τὸ σχέδιο τῶν νέων πόλεων γεννήθηκε στὴν

1. Πολεοδομικὸ σχέδιο τῆς Μιλήτου (Martin).

συνάντηση πρακτικῶν σκοπῶν καὶ φιλοσοφικῶν καὶ πολιτικῶν θεωριῶν, γιὰ τὴν ιδεώδη σύνθεση μιᾶς πόλεως» (Martin). Ἡ ἀγωνιώδης προσπάθεια τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων γιὰ τὴν ἄριστη ὀργάνωση τῆς πολιτικῆς ζωῆς καὶ τῆς δημοκρατίας στὶς πόλεις-κράτη τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ τῆς κλασσικῆς περιόδου, εἶχε ἀσφαλῶς συντελέσει στὴν ὥριμανση τῶν θεωριῶν αὐτῶν καὶ ἀργότερα μάλιστα ὁδήγησε μεγάλους διανοητὲς στὴν διατύπωση οὐτοπιῶν, ἰδεαλιστικῶν προτύπων γιὰ μιὰ τέλεια, ἐξωπραγματικὴ πόλη. Εἶναι ἄλλωστε

φανερὸν ὅτι τὶς νέες λύσεις δὲν τὶς ἔχουν ἐπηρεάσει τὰ προϋπάρχοντα ἀνατολικά παραδείγματα τῶν αἰγυπτιακῶν ἢ τῶν μεσοποταμιακῶν πόλεων, τὰ ὅποια ἔχουν ἤδη ἐξετασθῇ (Τὲλ Ἀμάρνα, Καχούν, Χορσαμπάντ, Βαβυλῶν κτλ.). Ἐκεῖ ὑπάρχει ἀπλῶς ἓνα σύστημα ὀργανώσεως τῶν δρόμων ποὺ ἐπιβλήθηκε ἐκ τῶν ἄνω, χωρὶς προσπάθεια προσαρμογῆς σὲ μιὰ ἀνεπτυγμένη κοινωνία.

Τὸ Ἰπποδάμειο σύστημα γενικεύθηκε ἀργότερα στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ τὴν ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Εἶχε μερικὰ σπουδαῖα πρακτικὰ πλεονεκτήματα, ταχύτητα ὀργανώσεως, ἀπλότητα στὴν χάραξη, εὐκολὴ χρῆση καὶ προσέφερε ἀσφάλεια. Σχεδὸν ὅλες οἱ πόλεις ποὺ ἱδρυσε ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος καὶ οἱ διάδοχοί του (οἱ Σελευκίδες κυρίως) τὸ ἐφάρμοσαν.

Οἱ κανονικοὶ σχηματισμοὶ τῶν πόλεων ἐπέβαλαν κανονικότητα καὶ στὰ ἱερά, ὅπως καὶ στὰ κοινωνικὰ κέντρα, τὰ ὅποια περιεῖχαν. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑπῆρχαν τάσεις ἐλεύθερου σχηματισμοῦ σὲ ἱερά, οὔτε ὅτι ἐκτὸς τῶν πόλεων δὲν γίνονταν κανονικοὶ σχηματισμοί. Ἴσως οἱ προσωπικὲς ιδέες τῶν ἀρχιτεκτόνων γιὰ μιὰ σύνθεση μὲ καλλιτεχνικὲς ἀναζητήσεις χωρὶς κανονικότητα, νὰ ἐκδηλώνονταν εὐκολώτερα στὰ ἱερά. Ὁ προσανατολισμὸς τῶν πόλεων φαίνεται ὅτι ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς παράγοντες ποὺ λαμβάνονταν ὑπ' ὄψη, ἂν καὶ δὲν διαπιστώνεται ὁμοιομορφία στὴν ἐκλογή τῆς κατευθύνσεως τῶν κυρίων ἀξόνων τῆς πόλεως ὥς πρὸς τὸν βορρᾶ.

Ἡ Μίλητος κατέλαβε ἐξ ὀλοκλήρου ἓνα μικρὸ ἀκρωτήριο, τὴν παρالياκὴ γραμμὴ τοῦ ὁποίου ἀκολούθησε τὸ ἰσχυρὸ τεῖχος. Στὴν ἀρχικὴ χάραξί της εἶχαν προβλεφθῇ μεγάλοι ἐλεύθεροι χῶροι σὲ συσχετισμὸ πρὸς τὸ κέντρο, γενικοῦ σχήματος Γ. Οἱ ἐλαφρὲς διακυμάνσεις τοῦ ἐδάφους δὲν ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψη στὴν χάραξη τῶν δρόμων καὶ τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων. Ἡ Ὀλυνθος στὴν Μακεδονία ἦταν ἀπὸ τὰ παλαιότερα παραδείγματα στὰ ὅποια ἐφαρμόσθηκε τὸ Ἰπποδάμειο. Ἰδρύθηκε τὸ 432 καὶ καταστράφηκε ἀπὸ τὸν Φίλιππο τὸ 348 π.Χ. Τὸ κέντρο ἐδῶ εἶχε μείνει ἐλεύθερο· δὲν βρέθηκαν στίς ἀνασκαφὰς ναοὶ καὶ μεγάλα δημόσια κτήρια, ἀλλὰ μόνο τὰ οἰκοδομικὰ τετράγωνα, καθένα ἀπὸ τὰ ὅποια εἶχε δέκα κατοικίες. Στὸν Σελινούντα τὸ ἴδιο σχῆμα ἐφαρμόζεται μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀπὸ τοὺς Καρχηδονίους τὸ 409 π.Χ. στὴν νέα πόλιν ποὺ περιορίζεται στὴν ἀκρόπολη. Ἀλλες ἑλληνικὲς πόλεις πρὶν ἀπὸ τὸν Μ. Ἀλέξανδρο, μὲ κανονικὸ ὀρθογώνιο σχηματισμὸ ἔχομε τὸν Πειραιᾶ καὶ τὴν Πρίνην, στὴν ὁποία μάλιστα τὸ ἰσχυρὰ κατηφορικὸ ἔδαφος ἔδωσε τὴν δυνατότητα δημιουργίας τεσσάρων διαδοχικῶν ἀνδῆρων μὲ ωραία θέα πρὸς τὴν πεδιάδα τοῦ Μαιάνδρου (350 π.Χ.).

Κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ τὸ σύστημα γενικεύεται κυρίως στίς νέες πόλεις· ἔξω ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα (Ἀλεξάνδρεια, Ρόδος, Ἀντιόχεια, Κνίδος,

Δούρα Εὐρωπός, Λαοδίκεια, Πέργη, Ἀπάμεια κτλ.). Ἀργότερα οἱ κεντρικὲς λεωφόροι πλαισιώνονται μὲ στοῆς πού δίνουν ἐξαιρετικὰ μνημειῶδες ὕφος στὴν πόλη. Τὴν ρωμαϊκὴ ἐποχὴ οἱ δύο κεντρικοί, κάθετοι μεταξύ τους, δρόμοι παίρνουν ιδιαίτερη σημασία κατὰ τὰ ρωμαϊκὰ πρότυπα καὶ τὸ σύστημα τῶν στοῶν γενικεύεται (Ἀντιόχεια, Παλμύρα). Προεκτείνεται καὶ στὴν παλαιохριστιανικὴ περίοδο.

Ἄλλο πολεοδομικὸ σύστημα εἶναι αὐτὸ πού ἐφαρμόσθηκε στὸ ἀρχαῖο Πέργαμο, πρωτεύουσα τῶν Ἀτταλιδῶν στὴν Μικρὰ Ἀσία, μὲ εἰδικὲς προθέσεις μνημειώδους συνθέσεως. Τὸ φυσικὸ τοπίο, μεγαλειῶδες καὶ μὲ πολὺ ἔντονες ὕψομετρικὲς διαφορές, ἔδωσε τὴν εὐκαιρία στοὺς ἀρχιτέκτονες νὰ ἐφαρμόσουν μιὰ λύση ἰδιότυπη ἀποκλείοντας τὸ Ἱπποδάμειο, λύση προσαρμοσμένη στὸ φυσικὸ ἔδαφος, ὅχι ἄσχετη μὲ τὴν προσπάθεια ἐπιδείξεως τῶν βασιλέων τοῦ Περγάμου. Ἡ πόλη ἀναπτύσσεται στὸ κάτω μέρος τοῦ λόφου καὶ ψηλότερα σὲ διαδοχικὰ ἀναλήμματα σχηματίζεται ἡ ἀγορά, τὸ συγκρότημα τῶν γυμνασίων, τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος, μία δεύτερη ἀγορά, τὸ συγκρότημα τοῦ μεγάλου βωμοῦ, τὸ Ἡρώον, τὸ Ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς, τὸ θέατρο, τὸ Τραϊάνειον καὶ τέλος ἕνας περίβολος μὲ ἀποθήκες. Τὰ ἐπτά τελευταῖα σχηματίζουν τὴν ἀκρόπολη. Ἡ ἐφαρμογὴ ἀναλημμάτων καὶ τῶν μεγάλων στωικῶν οἰκοδομημάτων ἐνοποιεῖ τὴν σύνθεση ἑνὸς ἀρχιτεκτονικοῦ συνόλου μοναδικοῦ, στὸ ὁποῖο τοπίο καὶ πόλη ἐναρμονίζονται ἀπόλυτα.

Ἔτσι στὴν ἐλληνικὴ πολεοδομία διαπιστώνονται ἀφ' ἑνὸς στίς πόλεις τοῦ 4ου καὶ τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα τὸ πνεῦμα τῆς πολιτικῆς κοινότητος καὶ ἡ προσαρμογὴ στίς ἀνάγκες τοῦ μὲ τὰ ἐκτεταμένα κοινῆς χρήσεως κέντρα, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ τάση πρὸς ἕνα ὕφος μνημειῶδες πού ἀναπτύσσεται μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου γιὰ νὰ πάρει βασικὴ σημασία στὰ χρόνια τῶν Ρωμαίων. Ἡ ἀπόλυτη κανονικότητα στὸ γενικὸ σχῆμα τῆς πόλεως ἦταν κάτι ξένο πρὸς τὸν χαρακτῆρα τῶν Ἑλλήνων καὶ τὸ φυσικὸ ἔδαφος τῆς Ἑλλάδος.

Τὰ δάπεδα τῶν δρόμων στίς ἀρχαῖες πόλεις εἶχαν ἄλλοτε ἀνώμαλο λιθόστρωτο (καλντερίμι) καὶ ἄλλοτε πλάκες,μποροῦσαν ὅμως νὰ μένουν καὶ ἄστρωτοι. Κάτω ἀπὸ αὐτοὺς σπανίως ὑπῆρχαν ὑπόνομοι, ὅπως στὴν Πριήνη καὶ τὴν Κυρήνη. Τὰ πεζοδρόμια ἦταν σπάνια. Τὸ σύστημα τῶν πλευρικῶν στοῶν ἦταν μεταγενέστερο.

Ἐξω ἀπὸ τίς πόλεις, οἱ δρόμοι στοὺς ὁποίους κυκλοφοροῦσαν τροχοφόρα ἦταν λίγοι. Ἐνίοτε εἶχαν τροχιὲς γιὰ τὰ ἀμάξια, πλάτους μεταξύ τους 1,44 μ. Στοὺς δρόμους αὐτοὺς στὴν ἐξοχὴ,μποροῦσε κανεὶς νὰ δῇ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ μνημεῖα, μικρὰ ἱερά, ἐξέδρες καὶ κυρίως τάφους. Στὸν δρόμο τῶν Μεσογαίων, τῆς Ἀττικῆς π.χ. καὶ στὴν Ἱερὰ Ὀδὸ πού συνέδεε τὴν Ἀθῆνα μὲ τὴν Ἑλευσίνα, ὑπῆρχαν τέτοια στοιχεῖα. Ὁ δρόμος πού ἔφερνε ἀπὸ τὴν Μίλητο στὸ Διδυμαῖον εἶχε καὶ στοῆς.

γίας Μαρίνας), επιβλητικό τετραόροφο μνημείο, ίσως τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα.

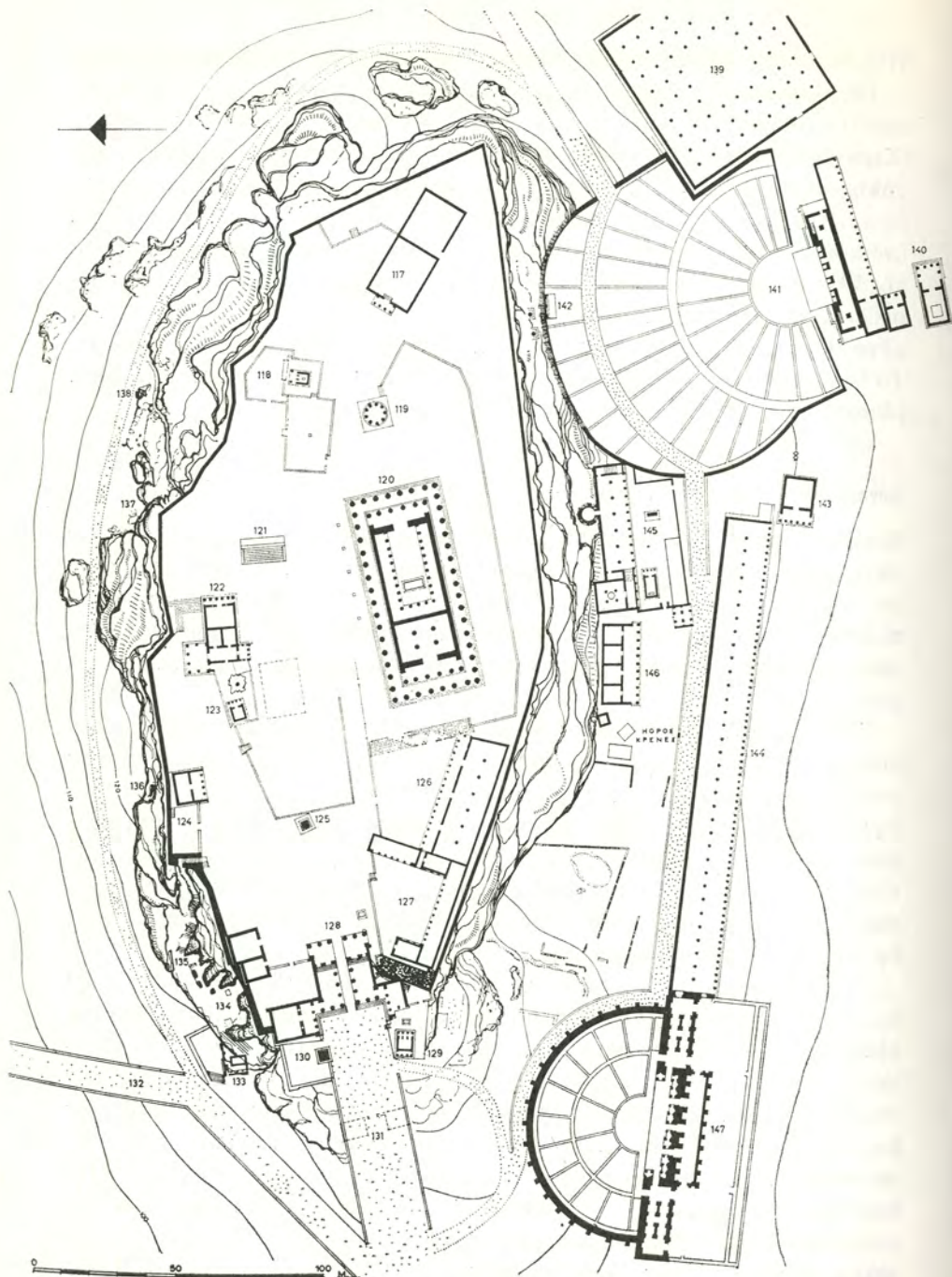
Τείχη πόλεων σὲ σχετικὰ καλὴ κατάσταση ἀλλὰ ἀνεπαρκῶς γνωστὰ καὶ μελετημένα βρίσκονται στὴν περιοχὴ τῆς Αἰτωλίας καὶ τῆς Ἀκαρνανίας (Στράτου, Παραβόλας, Παλαιομανίνας, Οἰνιαδῶν, Ἀμβρακίας κ.ἄ.). Μεγάλης σημασίας εἶναι τὰ τείχη τῆς Ἀμφιπόλεως ποὺ βρέθηκαν πρόσφατα, ὅπως καὶ τῆς βοιωτικῆς πόλεως Σῆφαι στὸν Κορινθιακὸ κόλπο. Ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα εἶναι ἐπίσης τὰ τείχη τῶν μικρασιατικῶν πόλεων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τῆς Ἀσσοῦ ἀποτελοῦν ἓνα σύνολο μὲ καλὴ διατήρηση καὶ πλήθος λεπτομερειῶν μεγάλης σημασίας. Ἀπὸ τὰ τείχη τῶν Ἀθηνῶν δὲν διασώθηκαν παρὰ μόνο θεμέλια ἢ μικρὰ τμήματα σὲ διάφορες θέσεις τῆς νεώτερης πόλεως. Τὸ θαλάσσιο τεῖχος τοῦ Πειραιᾶ σὲ μερικὰ σημεῖα σώζεται κάπως καλύτερα μὲ τοὺς πύργους τοῦ σὲ ὕψος μέχρι 2 μέτρων.

Συγκροτήματα ἱερῶν καὶ κέντρων τοῦ δημόσιου βίου

Μαζὶ μὲ τὴν πολεοδομίαν ἐξετάζεται συνήθως καὶ τὸ θέμα τῶν μνημειωδῶν συγκροτημάτων μεμονωμένων ἱερῶν στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ τῶν κέντρων τοῦ δημόσιου βίου μέσα στὶς πόλεις, τὸ ὁποῖο ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὸν πολεοδομικὸ σχηματισμό τους. Πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ τοὺς χώρους στοὺς ὁποίους συγκεντρώνονταν τὰ σπουδαιότερα μνημειώδη κτήρια κατὰ τὴν ἀρχαιότητα.

Στὰ ἐλληνικὰ τεμένη ἀρκετὰ πολὺπλοκες λειτουργίες ἐξυπηρετοῦντο ἀπὸ διάφορα κτίσματα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ναὸ καὶ τὸν ἀπαραίτητο βωμό, ὑπῆρχαν στοῦς γιὰ τὴν στέγαση τῶν προσκυνητῶν, θησαυροὶ καὶ ἄλλες στοῦς γιὰ τὴν φύλαξη τῶν ἀφιερωμάτων, στῆλες, ἐπιγραφές καὶ πλεῖστα γλυπτὰ στημένα στὸ ὑπαιθρο. Κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ κυρίως ἐποχὴ μερικὰ ἀγάλματα γίνονταν κολοσσιαῖα (Σούνιο, Νάξος, Δῆλος) καὶ ἀποτελοῦσαν σημεῖα ἀναφορᾶς στὸ συγκρότημα. Τὰ ὅρια τοῦ τεμένου τὰ καθόριζαν ἐνεπίγραφα ὁρόσημα, οἱ «ὄροι» ἢ περίβολος.

Οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν ἀρχικὴ σύνθεση τῶν ἱερῶν τῆς Ἑλλάδος στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ εἶναι μᾶλλον περιορισμένες κι αὐτὸ γιὰ τὴν ἡ μεταγενέστερη ἐξέλιξή τους ἄλλαξε ριζικὰ τὴν μορφή τους. Βέβαιο εἶναι πάντως ὅτι ἐπρόκειτο πάντοτε γιὰ μιὰ ἐλεύθερη σύνθεση, στὴν ὁποία δὲν τηροῦσαν τὴν παραλληλία καὶ τὴν καθετότητα τῶν ἀξόνων τῶν κτηρίων, οὔτε ἐπεδίωκαν ἓνα σχῆμα κλειστὸ γύρω, ἀλλὰ μᾶλλον ἀπλὴ ἰσορροπία τῶν ὀγκων. Τυπικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν πρὶν ἀπὸ τὰ Μηδικὰ ἢ καὶ ἡ Ἀλτεις τῆς Ὀλυμπίας μέχρι καὶ τὸ τέλος τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα. Τὰ συνθετικὰ στοιχεῖα τοποθετοῦνται χωρὶς ἰδιαίτερη νομοτέλεια συνθέσεως στὸν χῶρο. Ἀλλὰ παραδείγματα σημειώνονται τὸ Ἡραῖο τῆς Σάμου καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος στὴν Δῆλο. Ἡ ἐλεύθερη αὐτὴ σύν-

3. Γενικό τοπογραφικό διάγραμμα της Ἀθηναϊκῆς Ἀκροπόλεως, ὅπως ἦταν κατὰ τὸν 2ο μ.Χ. αἰῶνα (Τραυλός).

θεση εξακολούθησε νὰ ἰσχύει γιὰ τὰ πῖο πολλὰ ἱερὰ τῆς Ἑλλάδος (ἢ ἀντίστοιχα τὰ θρησκευτικὰ κέντρα τῶν πόλεων) σὲ ὅλη τὴν κλασσικὴ περίοδο γιατί ἡ ἐξέλιξη τῶν ἤδη διαμορφωμένων χώρων ἦταν συνεχῆς μὲ προσθήκες ἢ ἀντικαταστάσεις παλαιῶν κτηρίων. Ἡ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν κλασσικὴ περίοδο, ἂν καὶ ἐλάχιστα τὴν δέσμευαν παλαιὰ κτήρια (λείψανα τοῦ «ἀρχαίου ναοῦ», θεμελίωση τοῦ Παρθενῶνος) ἐπανῆλθε στὴν ἐλεύθερη σύνθεση. Μιὰ θεωρία τοῦ Κ. Δοξιάδη (βλ. Βιβλιογραφία) κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἐλεύθερη σύνθεση εἶχε μιὰ νομοτέλεια καὶ στηριζόταν σὲ σύστημα ἴσων γωνιῶν ὁράσεως τῶν κτισμάτων ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη θέση στὴν εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ, δὲν ἱκανοποιεῖ (βλ. Βιβλιογρ. Π. Μιχελῆ).

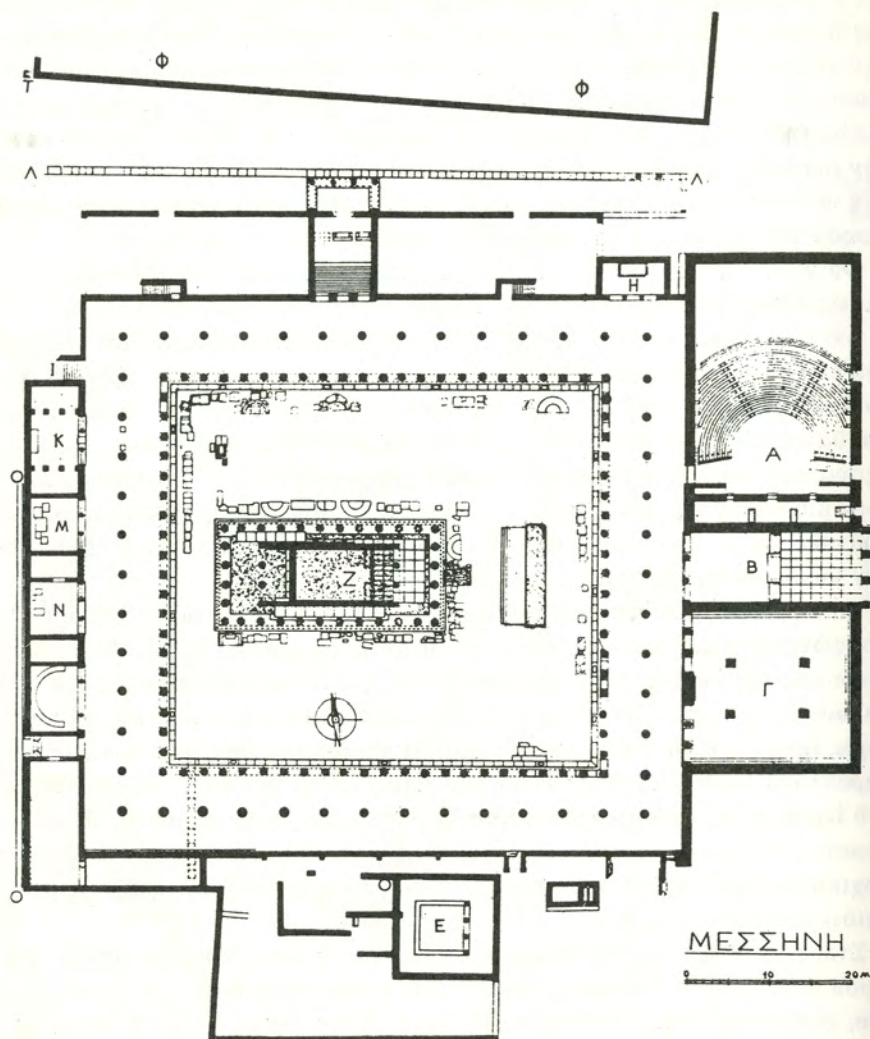
Φαίνεται πάντως ὅτι ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα ἀρχίζουν οἱ τάσεις διαμορφώσεως κανονικῶν σχηματισμῶν στὰ ἱερὰ. Στὸ ἱερό τοῦ Ποσειδῶνος στὴν Κалаυρεία, ἀκόμα παλαιότερα, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. μπορεῖ νὰ διαπιστωθῇ ἀτελὴς ἀκόμα ἡ δημιουργία ἀξόνων. Λίγο ἀργότερα, στὸ ἱερό τῆς Ἀφαίας στὴν Αἴγινα μὲ σαφήνεια πιά θὰ τηρηθῇ ἡ παραλληλία τῶν στοιχείων τῆς συνθέσεως μὲ τοὺς κύριους ἄξονες τοῦ ναοῦ. Τὸ πρόπυλο, ὁ μέγας βωμὸς καὶ ὅλος ὁ περίβολος τονίζουν μιὰ κανονικὴ σύνθεση. Στὸ Σόυνιο ἐπίσης ὁ ὀχυρὸς περίβολος, τὸ πρόπυλο καὶ οἱ στοᾶς γύρω ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ποσειδῶνος παίρνουν ἓνα σχεδὸν κανονικὸ σχηματισμό.

Τυπικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρωνίως ποὺ ἀναμορφώνεται γύρω στὸ 420 π.Χ. μὲ μιὰ στοὰ σχήματος Π, οἱ ἄξονες τῶν περὺγων τῆς ὁποίας γίνονται παράλληλοι ἢ κάθετοι πρὸς τοὺς ἄξονες τοῦ παλαιότερου ναοῦ, ἐνῶ συγχρόνως διαμορφώνεται μιὰ κανονικὴ, κλειστὴ γύρω, ἱερὰ αὐλή, μὲ ὀρθογώνιο σχῆμα. Ἡ δημιουργία ἐνὸς χώρου κλειστοῦ, χαρακτήρα ἱεροῦ (ἀστιβεστάτου) ποὺ ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς ὅλης ἐκτάσεως τοῦ ἱεροῦ, εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικὴ τῆς κλασσικῆς περιόδου. Ἡ πλαισίωση τοῦ χώρου μὲ νέα κτίσματα, χωρὶς νὰ ὑπάρξει ἀνισορροπία στὴν ἀρχικὴ σύνθεση, ἦταν ἡ ἀρχὴ στὴν ὁποία τώρα στηρίζεται ἡ ἐξέλιξη παλαιότερων συγκροτημάτων.

Στοὺς Δελφοὺς τὸ ἰδιόμορφο ἔδαφος, τὸ συγκεκριμένο σχῆμα τοῦ ἱεροῦ περιβάλλου καὶ τὸ ἄνδηρο τοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος δεσπόζει μὲ τὸ μέγεθός του, συνθέτουν τὴν ἰδιομορφία τοῦ ἱεροῦ. Στὴν Ἐπίδαυρο κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα ἔχομε ἐπίσης ἓνα περίπου κανονικὸ σχηματισμό.

Ἀλλὰ τὸ σύστημα θὰ γενικευθῇ πλήρως ἀργότερα στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ. Στὰ ἱερὰ τῆς Λίνδου Ρόδου καὶ τῶν Ἀσκληπιείων τῆς Κῆς καὶ τῆς Μεσσήνης δὲν τηρεῖται μόνον ἡ παραλληλία ἢ ἡ καθετότητα τῶν ἄξόνων, ἀλλὰ τὸ μνημειῶδες τῆς συνθέσεως τονίζεται μὲ διαμορφώσεις ἀπόλυτα συμμετρικές, στὶς ὁποῖες ὁ ναὸς παίρνει δεσπύζουσα θέση στὴν μέση.

Σε πόλεις που έχουν εφαρμόσει το Ίπποδάμειο σύστημα, ο κανονικός σχηματισμός αποτελεί τον κανόνα. Παραδείγματα υπάρχουν πολλά, από τα

4. Γενική κάτοψη του Ἀσκληπιείου ἢ «ἀγορᾶς» τῆς Μεσσήνης (Α. Κ. Ὁρλάνδος).

ὁποῖα πρόχειρα σημειώνονται τὸ ἱερὸ τοῦ Διὸς στὴν Ἀγορὰ τῆς Πριήνης, τὸ Ἀρτεμίσιον στὴν Μαγνησία ἐπὶ Μαιάνδρῳ, τὸ Ἀρτεμίσιον στὰ Γέρασα κ.ἄ.

Οἱ ἴδιες ἀλλαγές που ἀπαντοῦν στὰ θρησκευτικὰ κέντρα, γίνονται καὶ στὰ

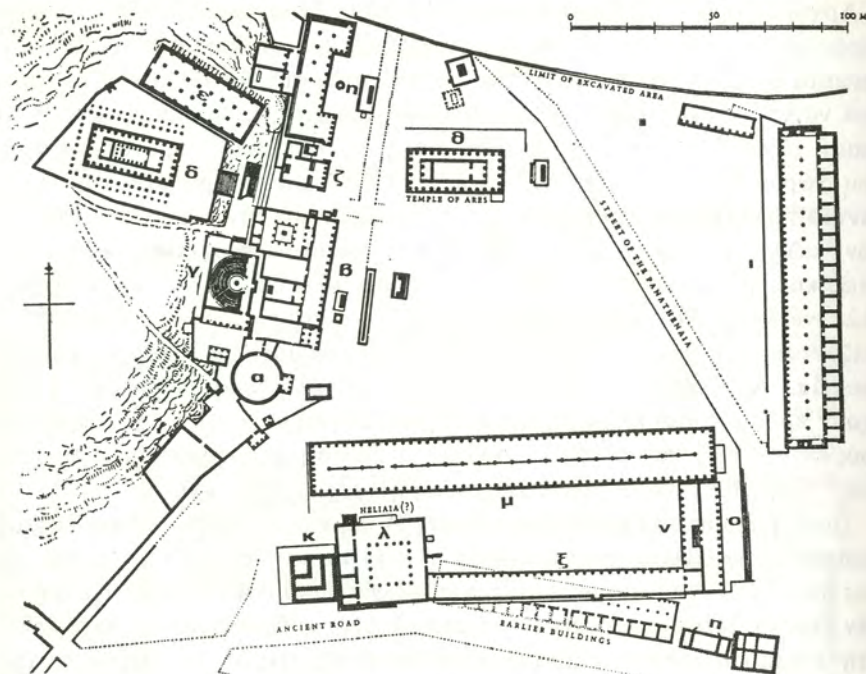
κέντρα τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῶν πόλεων, στίς ἀγορὲς καὶ τὰ γύρω δημόσια κτήρια. Τὴν ἀπόλυτη ἔλλειψη προγραμματισμοῦ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς θὰ τὴν διαδεχθῇ ἀργότερα τὸ κανονικὸ ὀρθογώνιο σχῆμα τῶν πόλεων τοῦ Ἰπποδαμείου συστήματος.

Ἀρχικὰ ἡ ἀγορὰ δὲν ἦταν τίποτα ἄλλο παρὰ ἓνας χῶρος ἐλεύθερος στὸν ὁποῖο οἱ ἔμποροι, κάτω ἀπὸ πρόχειρες σκηνὲς καὶ δένδρα, ἐξέθεταν τὰ ἐμπορεύματά τους. Ὁ χῶρος ἄρχισε νὰ παίρνει σημασία καὶ ἀργότερα ἄρχισαν ἐκεῖ νὰ κτίζουν ναῖσκους, νὰ τοποθετοῦν ἀγάλματα, ἐξέδρες, κρῆνες κτλ. Ἡ ἐπαφὴ τῶν πολιτῶν στὸν χῶρο αὐτὸ καὶ ἡ ἀνάγκη ὑπάρξεως ἐνὸς ἀνεπίσημου χώρου γιὰ συναντήσεις, ἔκανε σιγὰ σιγὰ τὴν ἀγορὰ ἓνα κοινωνικὸ κέντρο ποῦ εἶχε μοναδικὴ ἐξέλιξη καὶ σημασία γιὰ τὴν μέχρι τότε ἱστορία τῶν λαῶν. Τὰ δημόσια κτήρια κτίσθηκαν σὲ ἄμεσο συσχετισμὸ μὲ αὐτήν, ὅπως καὶ ὀρισμένοι ναοί. Ἐγινε φανερὸ ὅτι ὅλα ἔπρεπε νὰ συνυπάρχουν, ἀλλὰ νὰ ὑφίσταται μιὰ διαφοροποίηση. Ἐτσι στίς στοᾶς ποῦ ἄρχισαν νὰ κτίζονται, κάθε μιὰ εἶχε ἰδιαίτερο εἶδος ἐμπορεύματος ἢ διαφορετικὴ λειτουργία. Ἀργότερα οἱ στοᾶς πλαισιώνουν τὸν ἐλεύθερο χῶρο στὸν ὁποῖο ἔχουν πρόσοψη καὶ ἄλλα δημόσια κτήρια. Στὴν ἀγορὰ περνοῦσαν τὴν μέρα τους οἱ πολῖτες καὶ σ' αὐτὴν γινόταν ἡ ἐκθεσὴ ἐπιγραφῶν, ψηφισμάτων κτλ. Ὑπῆρχαν ἐπίσης βάθρα γιὰ τοὺς ρήτορες, κρῆνες κτλ.

Τυπικὴ περίπτωση ἀγορᾶς εἶναι τῶν Ἀθηνῶν. Καταλάμβανε ἑκτασὴ περίπου 250×300 μέτρων καὶ κατὰ τὴν κλασσικὴ περίοδο πῆρε ἓνα κάπως κανονικὸ σχηματισμό. Τὴν πλαισιώναν κτήρια καὶ τὴν διέσχισε ἡ ὁδὸς τῶν Παναθηναίων ποῦ ξεκινώντας ἀπὸ τὸ Δίπυλο ἔφθανε στὴν Ἀκρόπολη. Στὴν νότια καὶ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ εἶχε στοᾶς, στίς ὁποῖες ὑπῆρχαν καταστήματα ἢ πρόχειρες ἐγκαταστάσεις ἐμπόρων, τὴν Νότια στοὰ καὶ τὴν μεταγενέστερη κάπως στοὰ τοῦ Ἀττάλου. Πρὸς τὰ δυτικὰ ὑπῆρχε μέγα συγκρότημα δημοσίων κτηρίων, τὸ Στρατηγεῖο, ἡ Θόλος, τὸ Μητρώο, ἡ στοὰ τοῦ Διὸς, ἡ Βασίλειος καὶ ἄλλα. Στὸ συγκρότημα δέσποζε τὸ λεγόμενον «Θησεῖον», ναὸς τοῦ Ἡφαίστου καὶ τῆς Ἀθηνᾶς, κτισμένος σὲ κάπως ψηλότερο ἐπίπεδο, σὲ ἓνα ἔξαγμα τῆς γῆς. Ὁλὴ ἡ ἀγορὰ εἶχε πλῆθος βωμῶν, βάθρα γιὰ ρήτορες, κρῆνες, ἐπιγραφὰς καὶ μιὰ ὑδραυλικὴ κλεψύδρα μὲ μνημειακὸ ὕφος γιὰ τὴν μέτρηση τοῦ χρόνου. Ξεχώριζε ὁ μέγας βωμὸς τοῦ ἀγοραίου Διὸς καὶ ἓνα βάθρο μὲ τὰ ἀγάλματα τῶν δέκα ἐπωνύμων ἡρώων, μὲ ἓνα περιμετρικὸ ἐλαφρὸ φράκτη ποῦ χρησίμευε γιὰ τὴν ἀνάρτηση ἀνακοινώσεων πρὸς τὸ κοινόν. Τὸ δικαστήριον τῆς Ἡλιαίας, ἡ βιβλιοθήκη καὶ ὁ ναὸς τῆς Οὐρανίας Ἀφροδίτης ἦταν σὲ ἄμεση σχέσι μὲ τὴν ἀγορὰ. Ἀργότερα, κατὰ τὴν ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, μὲ τὴν ἀνέγερση μεγάλων κτηρίων στὸν ἐλεύθερο χῶρο τῆς ἀγορᾶς (Ὡδεῖο Ἀγρίππα, ναὸς τοῦ Ἀρεῶς) ὁλόκληρο τὸ συγκρότημα ἔχασε τὸ νόημά του.

Παρεμφερεῖς ἀγορὲς ὑπῆρχαν σὲ ὅλες τὶς ἐλληνικὰς πόλεις, ἄλλοτε μι-

κρῆς καὶ ἄλλοτε μεγαλύτερες. Ἀπὸ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους σώθηκαν πολὺ λίγα λείψανα· οἱ περισσότερες ἄλλαξαν βασικὰ χαρακτηριστὴρα μὲ μετασκευῆς τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Μεταξὺ αὐτῶν θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ἡ ἀγορὰ

5. Ἡ ἀθηναϊκὴ ἀγορὰ σὲ κάτοψη: α Θόλος, β Μητρώον, γ βουλευτήριον, δ τὸ «Θησεῖον», ε ἐλληνιστικὸ κτίσμα, ζ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος Πατρώου, η στοὰ τοῦ Διός, θ ναὸς τοῦ Ἄρεως, ι στοὰ τοῦ Ἀττάλου, κ κρήνη, λ Ἡλιαία, μ ν ξ ο π στωικά οἰκοδομήματα (Τραυλός).

τῆς Κορίνθου. Ἡ ἀγορὰ τῆς Θάσου διατηρεῖ τὴν παλιὰ μορφή της σὲ σχῆμα τραπεζίου.

Ἡ ὀργάνωση τοῦ χώρου τῆς ἀγορᾶς προχωρεῖ περισσότερο μετὰ ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Ἰπποδαμείου συστήματος καὶ τὴν προσπάθεια γιὰ μιὰ λειτουργικὴ κάτοψη. Τὸ σχῆμα γίνεται αὐστηρὰ ὀρθογώνιο καὶ καθιερώνονται οἱ περιμετρικὲς στοές, ἀπλὲς ἢ μὲ καταστήματα. Μιὰ τυπικὴ τέτοια μορφή ἔχομε στὴν *Μαγνησία ἐπὶ Μαϊάνδρῳ*, μὲ εἰσόδους στὶς γωνίες καὶ τὴν στενὴ πλευρὰ στραμμένη πρὸς βορρᾶ. Ἄλλες κανονικὲς ἀγορὲς στὴν *Μ.* Ἀσία σημειώνονται στὴν *Μίλητο*, στὴν *Πριήνη*, στὴν Ἐφεσο, στὴν Ἀσσο (μὲ σχῆμα ἐπιμήκους τραπεζίου), στὴν *Κνίδο*, στὴν Ἀφροδισιάδα κτλ.

Τὸ χονδρικὸ ἐμπόριο γινόταν σὲ ἄλλους χώρους. Ὑπῆρχαν ἀποθήκες καὶ ἓνας χώρος ἐκθέσεως δειγμάτων λεγόμενος «δείγμα». Οἱ ἀποθήκες ἦταν κυρίως στὰ λιμάνια καὶ συνδυάζονταν μὲ στοᾶς καὶ πάλι. Στὸν Πειραιᾶ καὶ τὴν Δῆλο βρέθηκαν λείψανα τέτοιων ἐγκαταστάσεων. Στὴν Περσική χώρα κοντὰ στὸ Λουτράκι ὑπάρχει ἐπίσης μιὰ στοὰ δίπλα στὸν ἀρχαῖο λιμένα.

Βιβλιογραφία

1. *Von Gerkan Armin*, Griechische Städteanlagen, Berlin und Leipzig, 1924.
2. *Kriesis Ant.*, Greek Town Building, Athens, 1965.
3. *Martin Roland*, L'urbanisme dans la Grèce antique, Paris, 1956.
4. *Métraux, Guy P. R.*, Western Greek Land-use and City planning in the Archaic Period, New York - London, 1978.
5. *Kirsten E.*, Die Griechische Polis als historisch-geographisches Problem des Mittelmeerraumes, Bonn, 1956.
6. *Tritsch F.*, Die Stadtbildungen des Altertums und die Griechische Polis, Klio 22, 1928, σ. 1 - 83.
7. *Glötz G.*, La cité grecque, Paris, 1928. Ἑλλ. μετάφραση, Ἀθήνα, 1978.
8. *Mumford Lewis*, The City in History, Harmondsworth, 1966, σ. 142 - 238.
9. *Coppa Mario*, Storia dell'Urbanistica. Dalle Origini all'Ellenismo, τόμ. Β, Torino, 1968.
10. *Αἰββας Γεώργιος*, Οἰκισμοὶ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, Οἰκισμοὶ στὴν Ἑλλάδα, Ἀθηναί, 1974, σ. 16 - 29.
11. *Ward - Perkins J. B.*, Cities of Ancient Greece and Italy, Planning in Classical Antiquity, New York, 1974.
12. *Castagnoli Ferdinando*, Orthogonal Town Planning in Antiquity, Cambridge Mass., 1971.
13. *Krischen F.*, Die griechische Stadt. Wiederherstellungen, Berlin, 1938.
14. *Castagnoli F.*, Ippodamo di Mileto e l'urbanistica a pianta ortogonale, Roma, 1956.
15. *Wycherley R. E.*, How the Greeks built Cities, London, 1962.
16. *Giuliano Ant.*, Urbanistica delle città Greche, Milano, 1966.
17. *Wrede W.*, Attische Mauern, Athen, 1933.
18. *Τρανλὸς Ἰωάνν.*, Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθηναί, 1960.
19. *Scranton R. L.*, Greek Walls, Cambridge Mass., 1941.
20. *Winter F. E.*, Greek Fortifications, London, 1971.
21. *Lawrence A. W.*, Greek Aims in Fortification, Oxford, 1979.
22. *Horst de la Croix*, Military considerations in City Planning, Fortifications, New York, 1972, σ. 21 - 31.
23. *Sackur W.*, Vitruv und die Poliorketiker, Berlin, 1925.
24. *Maier F. G.*, Griechische Mauerbauinschriften, 2 τόμοι, Heidelberg, 1959 - 1961.
25. *Powell B., Sears J. M.*, Oeniadae, A.J.A. 8, 1904.
26. *Demoulin H.*, Monuments de Tenos, B.C.H. 27, 1903, σ. 258 - 159 (Πύργος Τήνου).
27. *Bohn R., Schuchhardt C.*, Altertümer von Aegae (Τείχη Αἰγῶν), Berlin, 1889.

28. *Clarke J. T., Koldewey R., Bacon F. H.*, Investigations at Assos, Cambridge, 1902 - 21.
29. *Pouilloux Jean*, La forteresse de Rhamnonte, Paris, 1954.
30. *Schwandner Ernst - Ludwig*, Die böotische Hafenstadt Siphai, Arch. Anz. 92, 1977, σ. 513 - 551.
31. *Λαζαρίδης Δημ.*, Τὰ τείχη τῆς Ἀμφιπόλεως, AAA 8, 1975, σ. 56 - 76.
32. *Kienast Hermann J.*, Die Stadtmauer von Samos, Bonn, 1978.
33. Ἀθηναϊκὸς Τεχνολογικὸς Ὅμιλος, Ancient Greek Cities, Athens, κ.έ.
34. *Doxiadis K. A.*, Raumordnung im Griechischen Städtebau, Heidelberg, 1937 καὶ Τεχν. Χρον. 156, 1938, σ. 564 - 568.
35. *Doxiadis C. A.*, Architectural Space in Ancient Greece, Cambridge Mass., 1972.
36. *Μιχαήλ Π.*, Ὁ χώρος καὶ τὰ πολεοδομικὰ συγκροτήματα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, Τεχν. Χρον. 151 (1938), σ. 281 - 292.
37. *Scranton Robert*, Group design in Greek Architecture, Art Bulletin 1949, σ. 247 - 268.
38. *Lavas Georg*, Altgriechisches Temenos: Baukörper und Raumbildung, E.T.H., Zürich, 1974.
39. *Tomlinson R. A.*, Greek Sanctuaries, London, 1976.
40. ... Neue Forschungen in Griechischen Heiligtümern, Tübingen, 1977.
41. *Sinos Stephan*, Kanonische und Organische Planung der Antiken Tempel und Heiligtümer, Atti del XVI Congresso di Storia dell'Architettura, Roma, 1977, σ. 115 - 129.
42. *Παπαχατζῆς Ν. Δ.*, Τὸ ἀσκληπιεῖο τῆς Μεσσήνης ὡς κέντρο τῆς δημόσιας ζωῆς τῆς, Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὁρλάνδον, Δ', σ. 363.
43. *Κοντῆς Ἰ.*, Τὸ ἱερόν τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τὸν Δ' π.Χ. αἰῶνα, Ἐν Ἀθήναις, 1958.
44. *Martin Roland*, Recherches sur l'Agora grecque, Paris, 1950.
45. Amer. School of Classical Studies, The Athenian Agora, Athens, 1962 (Ὁδηγός).
46. *Mac Donald W. A.*, The Political Meeting Places of the Greeks, Baltimore, 1943.
47. *Hesperia*, Περιοδικὸ τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν ἀφιερωμένο στὴν Ἀθηναϊκὴ Ἀγορά.
48. *Thompson H. A., Wycherley R. E.*, The Agora of Athens, The Ath. Agora, vol. XIV, Princeton, 1972.
49. *Armstrong Joe E., Mack Camp II, John*, Notes on a water Clock in the Athenian Agora, Hesperia 46, 1977, σ. 147 - 161.
50. Ὁρλάνδος Α. Κ., Ἀγορὰ τῆς Μεσσήνης, «Ἔργον» Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας, 1958-1978.

Βλ. καὶ γενικὴ βιβλιογραφία σ. 128.

XIV

Ειδικῆς χρήσεως κτήρια στήν Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ

Στοές

Βασικὸ στοιχεῖο συνθέσεως τόσο τῶν ἱερῶν, ὅσο καὶ τῶν ἀγορῶν καὶ τῶν ἄλλων χώρων συγκεντρώσεως τῶν ἀρχαίων, ἦταν οἱ στοές, τύπος κτηρίου κατ' ἐξοχὴν προσαρμοσμένος στὸ ἥπιο ἑλληνικὸ κλίμα.

Ἦδη ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ σημειώθηκαν στοές σὲ ἀνάκτορα, ξύλινες ὡς πρὸς τὴν κατασκευή. Μία μορφή στοᾶς ἦταν ἐπίσης τὸ πτερὸν τῶν ναῶν, τόσο στὶς πρωτόγονες μορφές, ὅσο καὶ στὰ ἐξελιγμένα μνημεῖα. Ἦταν λοιπὸν ἡ στοὰ ἄλλοτε ἓνα στοιχεῖο ἐνὸς πολὺ μεγαλύτερου μνημείου καὶ ἄλλοτε ἓνα αὐτοτελὲς κτήριο, ἀλλὰ ἐν πάσῃ περιπτώσει κάτι τὸ πολὺ συνηθισμένο στήν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἐξετάζονται τὰ αὐτοτελεῖς στωικὰ κτήρια.

Στὰ ἱερά, οἱ στοές χρησίμευαν γιὰ τὴν διημέρευση καὶ τὴν διανυκτέρευση τῶν προσκυνητῶν. Στὶς ἀγορές, γιὰ τὴν ἐγκατάσταση μόνιμων καταστημάτων ἢ γιὰ πρόχειρο ἐμπόριο. Στοές κτίζονταν καὶ κοντὰ σὲ θέατρα γιὰ νὰ καταφεύγουν οἱ θεατὲς ὅταν ἄρχιζε νὰ βρέχει (Ἀθῆναι, Πέργαμο), ὅπως καὶ κοντὰ σὲ βουλευτήρια (Σικυών). Ὑπῆρχαν τέλος σὲ ἱερά, στοές μικροῦ πλάτους, ποὺ χρησίμευαν γιὰ τὴν στέγαση ἀφιερωμάτων (Δελφοί, Βραυρών), καὶ ἄλλες σὲ γυμναστήρια γιὰ προπονήσεις στὸ τρέξιμο.

Διακρίνουν δύο εἰδῶν στοές, ἀνοικτὲς καὶ κλειστὲς. Οἱ κλειστὲς ἦταν πολὺ πιὸ σπάνιες, κτήρια ἀπλὰ μὲ κίονες στὸ ἐσωτερικὸ σὲ σειρές, ὅπως τῆς Θήρας (ἡ ὁποία ἔχει μιὰ ἀξονικὴ κιονοστοιχία καὶ ἀναφέρεται ὡς βασιλικὴ στοὰ σὲ μιὰ ἐπιγραφὴ) καὶ τῆς Δήλου.

Οἱ ἀνοικτὲς στοές εἶχαν τουλάχιστον τὴν μιὰ τους μακρὰ πλευρὰ κιονοστήρικτη καὶ ἐλεύθερη πρὸς τὸ ὑπαιθρο. Ἡ πιὸ ἀπλὴ μορφή εἶναι ἡ μ ο ν ὀ σ τ ι χ ο ς, μὲ ἓνα τοῖχο κατὰ μῆκος τῆς δεύτερης μακρᾶς πλευρᾶς, ὅπως λ.χ. ἡ Νοτία στοὰ II τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς. Ἄλλη μορφή ἦταν μὲ δύο ἢ τρεῖς σειρὲς κιόνων μόνον, χωρὶς τοῖχο, ὅπως ἡ Μέση στοὰ, πάλι στήν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ ἀμέσως συνθετώτερη διάταξη εἶναι μονοστίχου κιονοστοιχίας μὲ μιὰ σειρὰ δωματίων πίσω καὶ ἀκολουθεῖ ὁ τύπος τῆς δ ι σ τ ι - χ ο υ στοᾶς μὲ δύο σειρὲς κιόνων καὶ μιὰ σειρὰ δωματίων στὸ πίσω μέρος, ὅπως ἦταν ἡ Νοτία στοὰ I, στήν Ἀγορὰ καὶ πάλι.

Ἡ προσπάθεια πλαισιώσεως ἐνὸς χώρου μὲ στοές, προσπάθεια πού ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὶς τάσεις ἐφαρμογῆς κανονικοῦ σχηματισμοῦ ἱερῶν καὶ ἀγορῶν τὸν 5ο π.Χ. αἰώνα, δημιούργησε νέους τύπους στωικῶν κτηρίων. Ἀναφέρονται ἔτσι στοές σχήματος Γ, ὅπως τῶν Ναξίων στὴν Δῆλο, στὴν Μαντίνεια καὶ τὴν Περαιχώρα, καθὼς καὶ σχήματος Π, ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι πιθανώτατα ἡ στοὰ τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρῶνος στὴν Ἀττικὴ. Ἀργότερα οἱ στοές τοῦ τύπου αὐτοῦ θὰ γενικευθοῦν στὶς πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ γι' αὐτὸ εἶναι γνωστὲς περισσότερο ὥς ἰωνικὲς στοές, πλὴν ὁμως ὁ τύπος ὑπῆρχε στὴν Ἀττικὴ ἤδη ἀπὸ τὸ 420 π.Χ. περίπου.

Ἄλλου τύπου στοές εἶναι οἱ λεγόμενες *μορφῆς παρασκήνιων*, παράδειγμα τῶν ὁποίων εἶναι ἡ στοὰ τοῦ Διὸς τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς. Ἐδῶ ἡ κάτοψη μένει ἀπλή, ἀλλὰ παρουσιάζει δύο πολὺ μικρὲς προχωρήσεις σὲ σχῆμα καὶ πάλι Π, δεξιὰ καὶ ἀριστερά. Οἱ μικρὲς αὐτὲς προχωρήσεις (πού θυμίζουν τὰ παρασκήνια τῶν ἀρχαίων θεάτρων) διαμορφώνονται σὲ κανονικὲς τετράστυλες προσόψεις, συμμετρικὰ διατεταγμένες, μὲ ἀετώματα, ἀκρωτήρια κτλ. Πρόκειται γιὰ ἓνα τύπο στοᾶς περισσότερο μὲ προθέσεις διαμορφώσεως μνημειώδους προσόψεως, παρὰ λειτουργίας χρήσεως. Καὶ ὁ τύπος αὐτὸς ἐμφανίσθηκε γύρω στὰ 425 π.Χ., ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ συσχετίζεται μὲ τὶς ἄλλες στοές σχήματος Π πού προέκυψαν ἀπὸ τελείως ἄλλες ἀνάγκες.

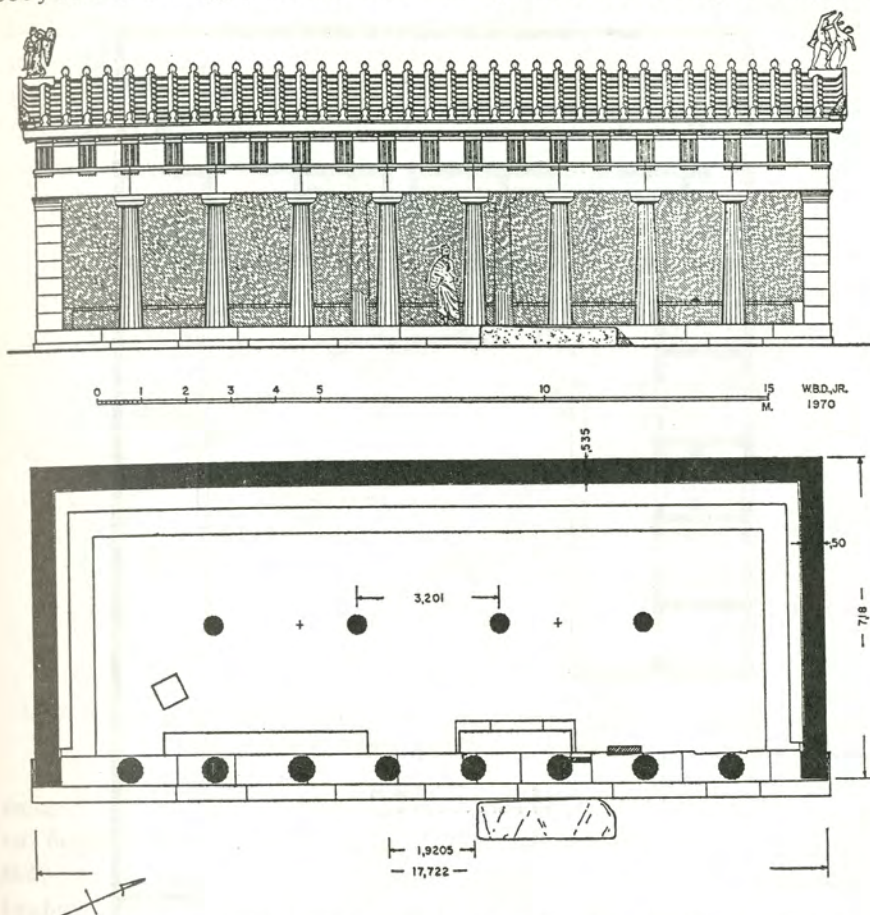
Συνήθως οἱ ἀπλὲς ἰσόγειες στοές στεγάζονταν μὲ μονοκλινὴ στέγη πού εἶχε ἀπορροή πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς αὐλῆς. Ἀλλὰ ὑπῆρχαν καὶ διώροφα στωικά κτίσματα, συνήθως ὅταν ἦταν δίστιχα, μὲ κλιμακοστάσια στὶς ἄκρες γιὰ τὴν προσπέλαση τοῦ ὁρόφου. Τυπικὸ δείγμα τοῦ εἶδους εἶναι ἡ στοὰ τοῦ Ἀττάλου. Τὸ πρῶτο διώροφο στωικὸ κτίσμα στὴν Ἑλλάδα πιστεύεται ὅτι εἶναι ἡ στοὰ τῆς Περαιχώρας. Ἀργότερα, στὴν ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, ὑπῆρχαν καὶ τριώροφες στοές, ὅποτε γινόταν συνδυασμὸς τριῶν ρυθμῶν στὴν ὄψη. Στὸ ἰσόγειο οἱ κιονοστοιχίες ἦταν δωρικές, στὸν ὄροφο ἰωνικές, στὸν δευτέρου ὄροφο κορινθιακές. Ἡ στοὰ τοῦ Φιλίππου στὴν Μεγαλόπολη ἦταν *τρίστιχος*. Ὁ Πανσανίας ἀναφέρει καὶ ἄλλα παραδείγματα τοῦ εἶδους (Ὀλυμπία, Μαντίνεια) πού δὲν σώθηκαν ὅμως.

Μπροστὰ ἀπὸ τὶς στοές σχηματιζόταν συνήθως ἓνα αὐλάκι ὅπου συγκεντρώνονταν τὰ νερὰ τῆς βροχῆς ἀπὸ τὴν στέγη, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦνταν. Εἰδικὲς κοιλότητες κατὰ διαστήματα χρησίμευαν γιὰ τὴν καθίζηση, τὴν συγκέντρωση τῶν χωμάτων καὶ τὸν καθαρισμὸ τῶν νερῶν.

Πολλὰ στωικά κτήρια τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος παρουσίαζαν ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἐπαιρναν μεγάλῃ σημασίᾳ στὴν σύνθεση τῶν μνημειωδῶν συγκροτημάτων στὰ ὁποῖα ἀνήκαν. Ἰδιαίτερα λοιπὸν θὰ ἐξετάσουμε μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ ἐδῶ, μελετώντας τὶς ἰδιομορφίες τους.

Στὰ πρώιμα ἀρχαϊκὰ χρόνια δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν οἱ πρῶτες στοές ἦταν

αυθύπαρκτα κτήρια ἢ χρησιμοποιοῦσαν ἓνα προϋπάρχοντα τοῖχο στὴν μιά τους πλευρά. Ἡ ξύλινη στοὰ τοῦ Ἡραίου τῆς Σάμου ἦταν τοῦ εἴδους αὐτοῦ. Ἐπίσης ἡ στοὰ τῶν Ἀθηναίων στοὺς Δελφοὺς

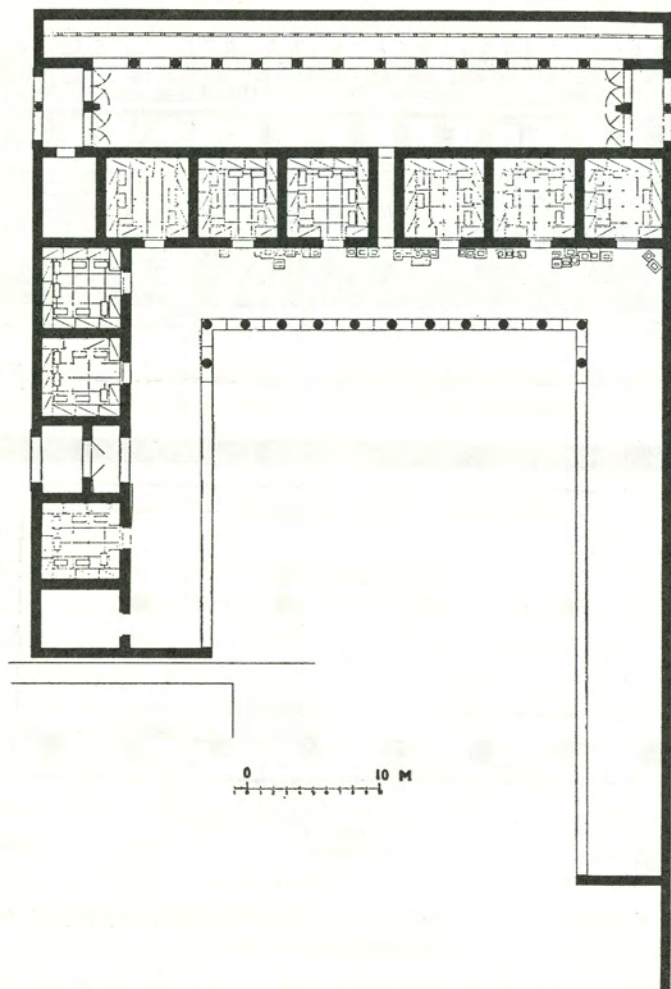

1. Ὅψη καὶ κάτοψη τῆς Βασιλείου στοᾶς στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορά, σὲ ἀναπαράσταση (Dinsmoor, Jr.).

ποὺ στέγαζε ἀφιερώματά τους στὸ ἱερό, τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα, δὲν εἶχε ἰδιαίτερο δικό της τοῖχο, ἀλλὰ τὸν ἐνεπίγραφο, λεσβίας οἰκοδομῆς ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ. Ἡ ὡραία αὐτὴ στοὰ εἶχε ὀκτῶ ἰωνικοὺς κίονες στὴν πρόσοψη, κρηπίδα ἀπὸ μαύρη πέτρα καὶ ξύλινο τὸν θριγκό.

Γιὰ τὶς κλασσικὲς στοᾶς τῶν Ἀθηνῶν ἔχει γίνεи ἡδὴ λόγος. Ἡ Βασίλειος ἦταν ἀπὸ τὶς παλαιότερες. Βρέθηκε τὸ 1970 στὴν βορειοδυτικὴ γωνία τῆς

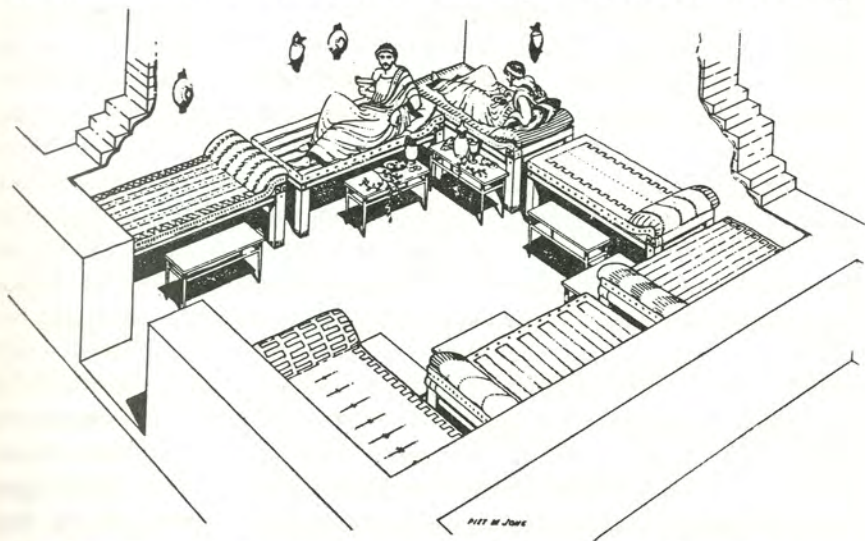
Ἄγορᾶς. Σὲ κακὴ κατάστασις σήμερον, ἦταν ἓνα μικρῶν μᾶλλον διαστάσεων δωρικοῦ ρυθμοῦ κτήριο με ἐσωτερικὴ κιονοστοιχία ἀπλῆς μορφῆς, τὸ ὁποῖο στέγαζε διοικητικὰς λειτουργίας τῶν Ἀθηναίων. Δίπλα του, στὴν δυ-

2. Κάτοψη τῆς στοᾶς τῆς Βραυρῶνος, σὲ ἀναπαράστασις.

τικὴ πλευρὰ καὶ στραμμένη πρὸς τὸν χώρον τῆς ἀγορᾶς, ἡ στοὰ τοῦ Διοῦ εἶχε τὸ σχῆμα τὸ λεγόμενον τῶν παρασκηνίων. Τὴν ἀποδίδουν στὸν Μνησικλῆ, τὸν ἀρχιτέκτονα τῶν Προπυλαίων, καὶ τὴν θεωροῦν ὑπόδειγμα πολλῶν μεταγενέστερων κτισμάτων τοῦ εἶδους τῆς. Εἶχε γλυπτὰ ἀκρωτήρια με πτερωτὲς νίκες, ἐσωτερικοὺς ἰωνικοὺς κίονες στὸν ἄξονα γιὰ τὴν στήριξη

τῆς στέγης καὶ πολυτελὴ τὴν ἐμφάνιση. Δυστυχῶς ἐλάχιστα μέλη ἐκτὸς ἀπὸ τὰ θεμέλιά της διασώθηκαν. Οἱ ἄλλες παλαιότερες στοᾶς τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς δὲν εἶχαν τὴν αὐτοτέλεια καὶ τὸ μνημειῶδες ὕφος τῆς προηγούμενης, ἀλλὰ μὲ ἀπλούστερη τὴν κάτοψη πλαισίωναν τὸν χῶρο. Ἡ λεγόμενη Μεσσαία στοὰ τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου ἦταν ἡ μεγαλύτερη (150 μέτρα μήκους σχεδὸν) καὶ ἡ πιὸ ἀξιόλογη ἀπὸ πλευρᾶς ἀρχιτεκτονικῆς. Δὲν εἶχε καταστήματα οὔτε τοίχους, ἀλλὰ τὴν ἀποτελοῦσαν κιονοστοιχίες

3. Τὸ ἐσωτερικὸ ἐνὸς χώρου διημερεύσεως στὴν Νότια στοὰ τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς Ἀναπαράσταση (Piet de Jong).

περιμετρικὲς καὶ μιὰ ἀξονική. Καταλάμβανε τὴν νότια πλευρὰ τῆς Ἀγορᾶς καὶ διαμόρφωνε ἓνα ἰδιαίτερο χῶρο, τὸ κυρίως ἐμπορικὸ κέντρο. Δυστυχῶς ἐλάχιστα λείψανά της ἔχουν διασωθῇ. Ἡ βόρεια πλευρὰ τῆς Ἀγορᾶς καταλαμβάνονταν ἀπὸ τὴν Ποικίλη καὶ τὴν στοὰ τῶν Ἑρμῶν.

Ἡ στοὰ τῆς Βραυρῶνος εἶναι τὸ καλύτερα διατηρημένο στωϊκὸ οἰκοδόμημα τῆς κλασσικῆς περιόδου. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη του ποὺ βρέθηκαν στίς ἀνασκαφές (1950 - 1962) ἐπέτρεψαν ὄχι μόνο τὴν πλήρη γραφικὴ ἀναπαράσταση τοῦ μνημείου, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀναστήλωση μεγάλου μέρους τῆς κιονοστοιχίας του (1961 - 1962).

Τὸ κτήριο δὲν εἶχε ὁλοκληρωθῇ στὴν ἀρχαιότητα. Χρονολογεῖται γύρω στὸ 420 π.Χ. Ὅπως ἔχει ἤδη σημειωθῇ, ἀναπτύσσεται σὲ σχῆμα πεῖ, σὲ τρόπο ὥστε μαζὶ μὲ τὸν ναὸ ποὺ ὑψώνεται πρὸς νότο πάνω σὲ ἓνα ἀνάλημμα, νὰ σχηματίζει μιὰ κλειστὴ αὐλή, τῆς ὁποίας ὁ χαρακτήρας ἦταν ἱερός. Οἱ δύο παράλληλες πτέρυγες τῆς στοᾶς δὲν εἶχαν τὸ ἴδιο μῆκος, οὔτε τὴν ἴδια

διάταξη: Ἡ δυτική εἶχε μιὰ σειρά δωματίων στὸ πίσω μέρος της, ἐνῶ ἡ ἀνατολική εἶχε ἓνα ἀπλὸ τοῖχο.

Τὰ δωμάτια τῆς στοᾶς χρησίμευαν γιὰ τὴν διαμονὴ τῶν προσκυνητῶν τοῦ ἱεροῦ. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διάταξη τῶν ἀνακλίντρων καὶ τῶν τραπεζιῶν μέσα σὲ κάθε τετράγωνο δωμάτιο, γιὰ τὴν μέγιστη οἰκονομία χώρου. Ὡς μέτρα τῆς συνθέσεως ἔχει ληφθῇ τὸ μήκος τοῦ ἀνακλίντρου (1,77 μ.). Τὰ ἀνάκλιντρα ἦταν ξύλινα καὶ ἔχουν πλήρως καταστραφῇ, ἔχουν διασωθῇ ὅμως τὰ μολυβδοδοχημένα στηρίγματα τῶν ποδιῶν τους. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι καὶ σὲ ἄλλα ἱερὰ ἀπαντᾷ ἡ ἴδια διάταξη τῶν περιμετρικὰ τοποθετημένων ἀνακλίντρων σὲ τετράγωνους ὡς πρὸς τὴν κάτοψη χώρους διημερεύσεως (Ἀσκληπιεῖα Κορίνθου καὶ Τροιζήνης, Ἡραῖο τοῦ Ἀργους κτλ.).

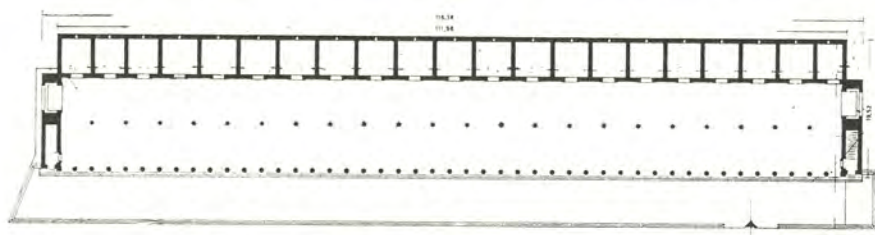
Οἱ μορφολογικὲς λύσεις ποὺ ἐφαρμόζονται στὴν στοὰ τῆς Βραυρῶνος πείθουν ὅτι πραγματικὰ πρόκειται γιὰ τὸ ἀρχαιότερο κτίσμα σχήματος πεῖ. Ἡ κάμψη τοῦ δωρικοῦ θριγοῦ κατὰ γωνία εἰσέχουσα, ἀντίστροφα μὲ τὴν συνηθισμένη σὲ ναοὺς περίπτωση, δημιούργησε εἰδικὰ προβλήματα ποὺ λύθηκαν ἀφ' ἑνὸς μὲ τὴν αὐξηση τῶν ἀκραίων μεταξονίων καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ τὴν μείωση τοῦ πλάτους τῶν ἀκραίων μετοπῶν. Ἀργότερα σὲ ἄλλες δωρικὲς στοές, τὸ πρόβλημα τῶν γωνιακῶν διαστημάτων δὲν προκύπτει ὁξὺ καὶ τοῦτο διότι στὴν εἰσέχουσα γωνία δὲν ἐφαρμόζουν ἀπλὸ κίονα, ἀλλὰ πεσσὸ μὲ δύο ἡμικίονες πρὸς τὶς κατευθύνσεις τῶν δύο κιονοστοιχιῶν. Πίσω ἀπὸ τὴν κυρίως στοὰ τῆς Βραυρῶνος ἐκτείνεται ἓνα δεύτερο στωικὸ κτήριο, μὲ πολὺ μικρὸ πλάτος, ἔτσι ὥστε βάσιμα νὰ πιστεύεται ὅτι δὲν χρησίμευε σὲ τίποτα ἄλλο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν στέγαση ἀναθημάτων πρὸς τὴν θεά.

Στὴν κυρίως Ἑλλάδα καὶ ἀργότερα δὲν ἔπαψαν νὰ κτίζουν ἀπλὲς εὐθύγραμμες στοές, τοῦ «παλαιοῦ τύπου», ὅπως τὶς ἀναφέρει ὁ Πανσανίας. Περίφημες ἦταν οἱ στοές τῆς Ἡλίδος, κατὰ τὸν περιηγητὴ, ποὺ δὲν ἔχουν ὅμως ἀκόμα μελετηθῇ. Ἡ στοὰ τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε' στὴν Μεγαλόπολη (183 π.Χ.) ἦταν τρίστιχος στοὰ, 156 μέτρων μήκους, μὲ τοὺς ἐσωτερικοὺς κίονες ἰωνικοὺς, ξύλινα ἐπιστύλια καὶ τριπλάσια μεταξόνια ἀπὸ τὰ σχηματιζόμενα μὲ τοὺς κίονες τῆς προσόψεως. Μικρὲς προχωρήσεις στὰ δύο ἄκρα τῆς προσόψεως κατατάσσουν τὰ κτήρια στὸν τύπο τῆς στοᾶς μετὰ παρασκηνίων.

Μιὰ ἄλλη ὁμάδα στωικῶν οἰκοδομημάτων εἶναι τοῦ τύπου τοῦ Περγάμου, τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς. Χαρακτηρίζονται ἀπὸ εἰδικὲς μορφολογικὲς ἰδιομορφίες καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο συνθέσεώς τους κατὰ μήκος ψηλῶν ἀναλημματικῶν τοίχων.

Στὸ ἴδιο τὸ Πέργαμο, ὁ ναὸς τῆς Πολιάδος Ἀθηνᾶς παρεμβαλλόταν μεταξὺ δύο διωρόφων οἰκοδομημάτων τοῦ εἶδους αὐτοῦ, ἐνῶ ἄλλα περιέβαλαν γυμνάσια ἢ ἐνοποιοῦσαν τὴν ὅλη σύνθεση. Ὅμοια κτήρια κτίσθηκαν ἀπὸ τοὺς βασιλεῖς τοῦ Περγάμου καὶ στὴν Ἑλλάδα, στοὺς Δελφοὺς καὶ τὴν Ἀθήνα.

Τὸ γνωστότερο ἀπὸ τὰ παραπάνω κτήρια εἶναι ἡ στοὰ τοῦ Ἀττά-
λου τοῦ Β' τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς (150 π.Χ. περίπου). Ἡ πλήρης ἀναστή-
λωσή της, ἀπὸ τὴν Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασσικῶν Σπουδῶν (1953 - 56),
δίνει τὴν δυνατότητα νὰ καταλάβομε πῶς ἀκριβῶς ἦταν τὰ ἀρχαῖα στωικά
οἰκοδομήματα καὶ πῶς λειτουργοῦσαν, ἂν καὶ ζημίωσε τὴν ἀρχαιολογικὴ
αὐθεντικότητα τοῦ μνημείου. Ἡ στοὰ τοῦ Ἀττάλου εἶναι δίστιχη, μὲ σειρὰ
21 καταστημάτων στὸ βάθος, μὲ ἰσόγειο καὶ ὄροφο. Ἔχει μῆκος 116 μέτρα
καὶ δύο κλίμακες ἀνόδου στὸν ὄροφο, στὶς δύο ἅκρες της. Στὴν πρόσοψη οἱ
κίονες τοῦ ἰσογείου εἶναι δωρικοὶ καὶ τοῦ ὀρόφου ἰωνικοί, ἐνῶ στὶς ἐσωτε-
ρικὲς σειρὲς κάτω ἔχομε ἰωνικοὺς ἀρράβδωτους καὶ πάνω περγαμηνούς. Τὸ
τεράστιο αὐτὸ κτήριο στεγαζόταν μὲ δικλινὴ ξύλινη στέγη μὲ πῆλινα κερα-

4. Κάτοψη τῆς στοᾶς τοῦ Ἀττάλου (Τραυλός).

μίδια. Στὴν πρόσοψη εἶχε κάποιες ἰδιομορφίες: Οἱ ἰωνικοὶ κίονες τοῦ ὀρό-
φου εἶχαν διπλὴ ἐπιμηκυσμένη μορφή (πесσίско καὶ δύο ἡμικίονες) καὶ τὰ
κιονόκρανά τους προσκεφάλαια δυσανάλογα σὲ μῆκος. Ἡ μορφή αὐτὴ στη-
ρίγματος εἶναι συνηθισμένη σὲ στοές, ὅπου τὸ πάχος τοῦ ἐπιστυλίου εἶναι
κατ' ἀνάγκη μεγάλο, ἐνῶ οἱ ἀναλογίες τοῦ κίονος στὴν ὄψη δὲν πρέπει νὰ
ἀλλάξουν, ἅπαντὰ δὲ καὶ στοὺς τρεῖς ρυθμούς. Μεταξὺ τῶν κιόνων ὑπῆρχαν
θωράκια. Στὸν θριγκὸ τῆς πάνω ἰωνικῆς κιονοστοιχίας, ὑπῆρχε γεῖσο μὲ
προμόχθους. Τὴν σίμη κοσμοῦσαν λεοντοκεφαλές, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες
προέβαλαν μαρμάρινοι ἀνθεμωτοὶ ἡγεμόνες. Ὡς ὅλη ἡ πρόσοψη δείχνει μία
ἐπιμελημένη γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐργασίας μαρμαρικῆς, ἂν καὶ οἱ λεπτομέρειες
δὲν ἔχουν τὴν χάρη καὶ τὴν λεπτότητα τῶν κλασσικῶν ἔργων. Στὸ ἐπι-
στύλιο ὑπῆρχε μεγάλῃ ἐπιγραφὴ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀττάλου καὶ τῶν γο-
νέων του.

Ἡ στοὰ εἶχε πολλὰς χρήσεις στὴν ἀρχαιότητα. Τὰ δωμάτια χρησίμευαν
ὡς καταστήματα καὶ οἱ εὐρύχωροι στεγασμένοι χῶροι γιὰ περιπάτους καὶ
συναντήσεις. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ κτήριο σῴζεται ἡ βάση (8,50 × 6,00 μέτρα)
ἐνὸς βήματος γιὰ τοὺς ῥήτορες. Τὶς μέρες τῶν ἐορτῶν χιλιάδες θεατὲς μπο-
ροῦσαν νὰ παρακολουθήσουν ἀπὸ τὴν στοὰ τὴν πομπὴ τῶν Παναθηναίων
νὰ ἀνεβαίνει πρὸς τὴν Ἀκρόπολη. Τὸ κτήριο ἔζησε ἀπὸ τὸ 150 π. Χ. ὡς τὸ

267 μ.Χ. πού κάηκε κατὰ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν Ἑρούλων. Ἀργότερα μετασκευάσθηκε πρόχειρα σὲ ἀμυντικὸ τεῖχος ὅταν περιορίσθηκαν τὰ ὅρια τῆς πόλεως. Μετὰ τὴν ἀναστήλωσίν της ἡ στοὰ χρησιμεύει ὡς μουσεῖο τῶν εὐρημάτων τῆς Ἀγορᾶς.

Τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Περγάμου ἀντιπροσώπευε κι ἄλλο ἓνα κτήριο στὴν Ἀθήνα, ἡ στοὰ τοῦ Εὐμένους. Κτίσθηκε στοὺς νότιους πρόποδες τῆς Ἀκροπόλεως σὲ συσχετισμὸ μὲ τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου καὶ με σκοπὸ τὴν προστασία τῶν θεατῶν σὲ περίπτωσι βροχῆς, θυμίζοντας ὅμοια διάταξι στὸ θέατρο τοῦ Περγάμου. Ὑπῆρχαν καὶ ἐδῶ περγαμηνὰ κιονόκρανα καὶ θριγκὸς ἰωνικὸς μὲ στοιχεῖα δωρικά, ἀλλὰ καὶ πάλι ἐλάχιστα λείψανα τοῦ μνημείου ἔχουν διασωθῆ. Καταστήματα βεβαίως δὲν ὑπῆρχαν. Χαρακτηριστικὸ τῆς στοᾶς τοῦ Εὐμένους εἶναι ὁ μεγάλος ἀναλημματικὸς τοῖχος πού διαμόρφωνε τὴν βόρεια πλευρὰ της, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μὲ τὰ νέα τεχνικὰ συστήματα πού ἐφαρμόζονταν στὸ Πέργαμο, διαμορφώνεται μὲ μιά σειρά ἀπὸ τυφλὰ τοξωτὰ ἀψιδώματα. Αὐτὰ καὶ τμήμα τῆς κρηπίδας εἶναι σήμερα καὶ τὰ μόνα ὁρατὰ τμήματα τοῦ μνημείου.

Ἡ στοὰ τοῦ Ἀττάλου στοὺς Δελφοὺς, ἔξω ἀπὸ τὸν ἱερὸ χῶρο τοῦ τεμένους, πού χρησίμευε γιὰ τὴν στέγασι προσκυνητῶν, ἦταν ἐπίσης διώροφη. Ἡ στοὰ τῆς Ἀθηναῖς Πολιάδος στὸ Πέργαμο, γιὰ τὴν ὁποία ἤδη ἔγινε λόγος, ἔμοιαζε πολὺ μὲ τὴν στοὰ τοῦ Ἀττάλου στὴν Ἀγορά, ἀλλὰ στὰ στηθαῖα τοῦ ὀρόφου της εἶχε ἀντὶ ἀπλῶν γεωμετρικῶν πλεγμάτων, διακοσμητικὲς συνθέσεις μὲ ἀνάγλυφα ὅπλα, πανοπλίες κτλ.

Ξαναγυρίζοντας στὴν κλασσικὴ περίοδο σημειώνομε ἓνα μεγαλοπρεπὲς στατο κτήριο, πού εἶχε πλήρως ἀνεπτυγμένο τὸν μορφολογικὸ καὶ λειτουργικὸ χαρακτήρα τῶν στωικῶν κτηρίων, τὴν Νοτία στοὰ τῆς Κορίνθου (4ου αἰῶνα, μετὰ τὸ 338 π.Χ.). Ἦταν μονώροφη, μὲ δωρικοὺς κίονες στὴν πρόσοψη, ἰωνικοὺς σὲ δεύτερη ἐσωτερικὴ κιονοστοιχία καὶ διπλοὺς διώροφους χώρους στὸ βάθος. Τὸ μήκος της ἔφθανε τὰ 166 μέτρα, κλείνοντας ἔτσι ὁλόκληρὴ τὴν νότια πλευρὰ τῆς ἀγορᾶς. Τὰ τριαντατρία διαμερίσματα πού σχημάτιζε τὸ πίσω μέρος τοῦ οἰκοδομήματος, χρησίμευαν ὡς χῶροι διημερεύσεως, ταβέρνες ἴσως, χρήσιμες γιὰ ἓνα μεγάλο ἐμπορικὸ κέντρο, ὅπως ἡ Κόρινθος. Ἀργότερα, μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ 146 π.Χ. κατὰ τὴν ρωμαϊκὴ ἀνοικοδόμησι τῆς πόλεως, πάνω στὰ λείψανα τῆς στοᾶς κτίσθηκαν πολλὰ μικρὰ διοικητικὰ καὶ ἄλλα κτήρια.

Ἄλλα στωικὰ κτίσματα ἀναφέρονται τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἀργους (4ου π.Χ. αἰῶνα), οἱ πολυάριθμοι στοεὲς τῶν ἀγορῶν καὶ τῶν ἱερῶν τῶν Μικρασιατικῶν πόλεων (μεταξὺ τῶν ὁποίων διακρίνονται τῆς Ἀσσοῦ καὶ τῶν Αἰγῶν), ἡ Μακρὰ στοὰ τοῦ Πειραιῶς πού ἔκτισε ὁ Περικλῆς καὶ τῆς ὁποίας δὲν σώθηκαν λείψανα, καὶ οἱ περίφημοι στοεὲς τῆς Δήλου: ἡ στοὰ τοῦ Φιλίππου Ε' (210 π.Χ.), ἡ στοὰ τοῦ Ἀν-

τιγόνου, (3ος αιώνας), τῶν Ναξίων, τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἰ-
ταλῶν καὶ τέλος τὸ μυστηριῶδες μνημεῖο τῶν Ταύρων, μὲ πλού-
σια γλυπτική διακόσμηση, τὸ ὁποῖο (κατὰ τὶς τελευταῖες ἔρευνες) χρησί-
μευε πιθανῶς στὸ νὰ στεγάσει ἓνα πλοῖο - ἀφιέρωμα στὸ ἱερό.

Μαζὶ μὲ τὶς στοᾶς θὰ πρέπει νὰ συμπεριληφθοῦν τὰ ἐγκοιμητήρια
τοῦ Ἀσκληπιείου τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὸ διώροφο τῆς Ἐπι-
δαύρου, στὰ ὁποῖα ἔμεναν οἱ προσκυνητὲς ἀσθενεῖς τοῦ ἱεροῦ καὶ ἡ
σκευοθήκη τοῦ Φίλωνος στὸν Πειραιᾶ. Αὐτὴ, γνωστὴ μόνον
ἀπὸ τὴν οἰκοδομικὴ τῆς ἐπιγραφῆς, ἦταν ἓνα κλειστὸ οἰκοδόμημα, χωριζό-
μενο στὸ ἐσωτερικὸ μὲ πεσσοστοιχίες σὲ τρία κλίτη. Στὰ πλάγια, πάνω σὲ
εἰδικὲς ξύλινες κατασκευὲς τοποθετοῦσαν τὸν κινητὸ ἐξοπλισμὸ τῶν πλοίων
τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου, ἐνῶ στὸ κεντρικὸ γινόταν ἡ κυκλοφορία.

Ἀναφέρονται τέλος στοᾶς, στὶς ὁποῖες γινόταν παρουσίαση ἔργων ζωγρά-
φικῆς, ὅπως ἡ Ποικίλη τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἡ λέσχη τῶν Κνι-
δίων στοὺς Δελφοὺς μὲ τοιχογραφίες τοῦ Πολυγνώτου.

Πρόπυλα

Πολλὲς φορὲς ἡ εἴσοδος σὲ ἓνα ἱερὸ ἢ σὲ ἓνα δημόσιο χῶρο ἢ καὶ ἓνα ἀπλὸ
κτήριο ἔπαιρνε στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα μιὰ εἰδικὴ διαμόρφωση, ἔτσι ὥστε σὲ
συσχετισμὸ μὲ τὴν λειτουργία γιὰ τὴν στέγαση τῆς πύλης νὰ τονίζεται ἡ
μεγαλοπρέπεια καὶ ἡ σημασία τῆς. Τὸν τύπο τοῦ προπύλου συναντᾷ κανεῖς
καὶ πολὺ παλαιότερα, στὰ προϊστορικὰ κτίσματα. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι
ὁ τύπος τοῦ μυκηναϊκοῦ προπύλου, μικροῦ κτίσματος μὲ ἓνα τοῖχο στὴν
μέση τοῦ πλάτους του καὶ κίονες ἐν παραστάσι στὶς δύο προσόψεις, ἐπι-
βίωσε καὶ στὴν ἐλληνικὴ ἀρχιτεκτονική.

Τοῦ τύπου αὐτοῦ ἦταν τὰ πρόπυλα τοῦ Σουνίου, τοῦ ἱεροῦ τῆς
Ἀφαίας στὴν Αἶγινα, καθὼς καὶ τὸ προ-Περικλειο τῆς Ἀ-
κροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε ἤδη λόγος. Καὶ
τὰ τρία εἶχαν ἀπὸ δύο κίονες σὲ κάθε ὄψη ἐν παραστάσι καὶ πόρτες στὸν
ἐνδιάμεσο ἐγκάρσιο θυραῖο τοῖχο.

Ἐξέλιξη τοῦ τύπου αὐτοῦ ἀποτελοῦν καὶ τὰ μεταγενέστερα προπύλαια,
ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ μεγαλύτερα καὶ ἀξιολογώτερα εἶναι βέβαια τῆς Ἀκροπό-
λεως τῶν Ἀθηνῶν, ἔργο τοῦ Μνησικλῆς, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἤδη μελετηθῇ σὲ
συσχετισμὸ μὲ τὰ ἄλλα κλασσικὰ ἀθηναϊκὰ ἔργα. Τὸ πρόπυλο τῆς
Ἐπιδαύρου, βόρεια τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, ἔχει κάπως ἰδιόμορφη
τὴν κάτοψη καὶ τοῦτο γιατί ἀνῆκε σὲ ἓνα ἱερὸ ἀτείχιστο, ὅπου δὲν ὑπῆρχε
πύλη. Καταργεῖται λοιπὸν ὁ ἐγκάρσιος τοῖχος μὲ τὶς πόρτες καὶ διαμορφώ-
νεται ἓνα ἐσωτερικὸ περιστύλιο μὲ ἐλαφροὺς κορινθιακοὺς κίονες, στὸ
πνεῦμα καὶ τῶν ὑπόλοιπων κτισμάτων τῆς Ἐπιδαύρου. Οἱ προσόψεις τοῦ

προπύλου είναι πρόστυλες, εξάστυλες, ιωνικές, με βουκράνια και ρόδακες στην ζωφόρο.

Με εξάστυλες πρόστυλες προσόψεις έγιναν και τὰ Προπύλαια στην Σαμοθράκη, πού μιμοῦνται τὰ ἀθηναϊκά, ἀλλὰ σὲ ἰωνικὸ ρυθμό. Τὰ ἔχει κτίσει ὁ Πτολεμαῖος ὁ Β΄ τῆς Αἰγύπτου (3ος αἰώνας π.Χ.). Πολὺ ἀργότερα, κατὰ τὴν ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, με πρότυπο τὰ ἀθηναϊκά, θὰ κτισθοῦν καὶ τὰ Μεγάλα Προπύλαια στὴν Ἑλευσίνα, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνει λόγος σὲ ἄλλη θέση.

Ἡ λειτουργία τῶν προπύλων, ὡδηγοῦσε ἀργότερα σὲ ἰδιομορφίες τῆς κατόψεως. Στὴν παλαίστρα τῆς Ἐπιδαύρου, μπροστὰ ἀπὸ τὴν κυρίως εἴσοδο σχηματίζεται ἓνα εἶδος ἀνοικτοῦ περιπτέρου με 6×4 κίονες καὶ κεκλιμένο ἐπίπεδο προσβάσεως. Στὸ βουλευτήριον τῆς Μιλήτου καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ λιμένος Κῶ, οἱ ἐσωτερικοὶ κίονες ἐνὸς τυπικοῦ προπύλου, συνδυάζονται με τοὺς κίονες μᾶς ἐσωτερικῆς στοᾶς.

Στὸ ἐλληνιστικὸ ἱερὸ τῆς Λίνδου στὴν Ρόδο, ἡ προσπάθεια τονισμοῦ τοῦ ἄξονος καὶ τῆς ἐξάρσεως τῆς μεγαλοπρέπειας τοῦ συνόλου, ἔχει ὡδηγήσει σὲ μιὰ διάταξη ὑπερβολικὴ, με διπλὴ στοᾶ, πελώρια μνημειώδη κλίμακα καὶ προπύλαια με διπλὲς ναόσχημες τετράστυλες προχωρήσεις. Τὸ πόσο ἄμετρη καὶ ἐπιφανειακὴ εἶναι αὐτὴ ἡ λύση, χαρακτηριστικὴ τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, τὸ βλέπει κανεὶς συγκρίνοντας τὸ μέγεθος τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς με τὰ προπύλαια πού προηγοῦνται.

Ὑδραγωγεῖα καὶ κρήνες

Τὸ θέμα τῆς ὑδρεύσεως εἶχε μεγάλη σημασία στὴν ἀρχαιότητα. Στὰ χωριά καὶ στοὺς πρώτους οἰκισμοὺς, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πηγὰδια καὶ τὴν μεταφορὰ με τὰ χέρια, τὸ νερὸ ἐρχόταν καὶ με ἀνοικτὰ αὐλάκια, με δυσάρεστα ἀποτελέσματα. Ἔτσι ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ ἄρχισαν νὰ κατασκευάζουν ὑπόγεια ὑδραγωγεῖα καί, ὅπως σημειώθηκε, οἱ τύραννοι ἦταν οἱ πρῶτοι πού ἐξετέλεσαν ἔργα ὑδρεύσεως. Φαίνεται πάντως ὅτι σὲ ὅλη τὴν ἐλληνικὴ περίοδο δὲν ὑπῆρξε ποτὲ δίκτυο ὑδρεύσεως σὲ κατοικίες τῶν πόλεων καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει, τὰ ἐλληνικὰ μεγάλα ἔργα γιὰ μεταφορὰ καὶ διανομὴ νεροῦ δὲν μποροῦν οὔτε νὰ συγκριθοῦν σὲ μέγεθος καὶ ἔκταση με ἐκεῖνα τῶν Ρωμαίων ἀργότερα.

Ἡ Ἑλλάς εἶχε πάντοτε ἔλλειψη νεροῦ. Ἔτσι ἔδιναν μεγάλη σημασία στὴν ὑδρευση καὶ ἓνας «ἀρχων τῶν ὑδάτων» ὀρίζοταν κάθε χρόνο στὶς πόλεις, γιὰ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ θέματος. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὑδραγωγεῖα εἶχαν καὶ πηγὰδια καὶ δεξαμενὲς γιὰ τὴν συγκέντρωση νεροῦ τῆς βροχῆς. Μεγάλος ἀριθμὸς ὀμβροδεκτῶν, δεξαμενῶν λαξευμένων στὸ μαλακὸ ἔδαφος, τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς, βρέθηκε στὸν Πειραιᾶ. Τὰ πηγὰδια εἶχαν ἐσωτερικὴ ἐπένδυση

ἡ ἱερά λεγομένη, ὑπῆρχε στὴν ἀγορά τῆς Κορίνθου. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτη γιατί σ' αὐτὴν σώθηκαν δυὸ ὥραϊες χάλκινες ὑδρορροές σὲ σχῆμα λεοντοκεφαλῆς. Πάνω στὴν ἀκρόπολη τῆς Κορίνθου, στὸν Ἀκροκόρινθο, ὑπάρχει ἀκόμη μία, ἡ λεγομένη ἄνω Περιήνη.

Στὴν Ἰαλυσὸ τῆς Ρόδου ὑπάρχει μία ἀξιόλογη κρήνη μὲ ἑξι κίονες στὴν πρόσοψη (4ος αἰ. π.Χ.). Ἄλλη σπουδαία λαξευμένη στὸν βράχο, ἀλλὰ σὲ κακὴ κατάσταση σήμερα εἶναι ἡ Κασταλία τῶν Δελφῶν. Διάφορα στοιχεῖα τῆς ποῦ ἀποκαλύφθηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια, ἐπιτρέπουν πλήρη ἀναπαράσταση. Ἄλλα παραδείγματα ἄς σημειωθοῦν τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Ἀμφιτρίτης στὴν Τήνο (θέση Κιόνια), τοῦ γυμνασίου τῆς Σικυῶνος, τῆς Φιγαλείας, τῆς Δήλου (Μινώη), τῶν Λουσῶν, τῆς Στυμφάλου κτλ.

Βωμοί

Ἀπαραίτητο στοιχεῖο τῆς λατρείας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἦταν ἡ θυσία καὶ ὁ βωμός. Ἡ φύση μάλιστα τῆς θρησκείας τοὺς κάνει πολὺ πιθανὸ ὅτι βωμοὶ ὑπῆρχαν καὶ πρὶν ἀκόμα ὑπάρξουν ναοί. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἱερότητα τοῦ βωμοῦ· σ' αὐτὸν μποροῦσαν νὰ καταφύγουν οἱ διωκόμενοι καὶ νὰ ζητήσουν ἄσυλο μπαίνοντας ἔτσι κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τοῦ θεοῦ. Ἐνίοτε σὲ ἓνα βωμὸ γίνονται θυσίες γιὰ περισσότερους (μέχρι 5) θεοὺς ἢ ἥρωες (σύμβωμοι).

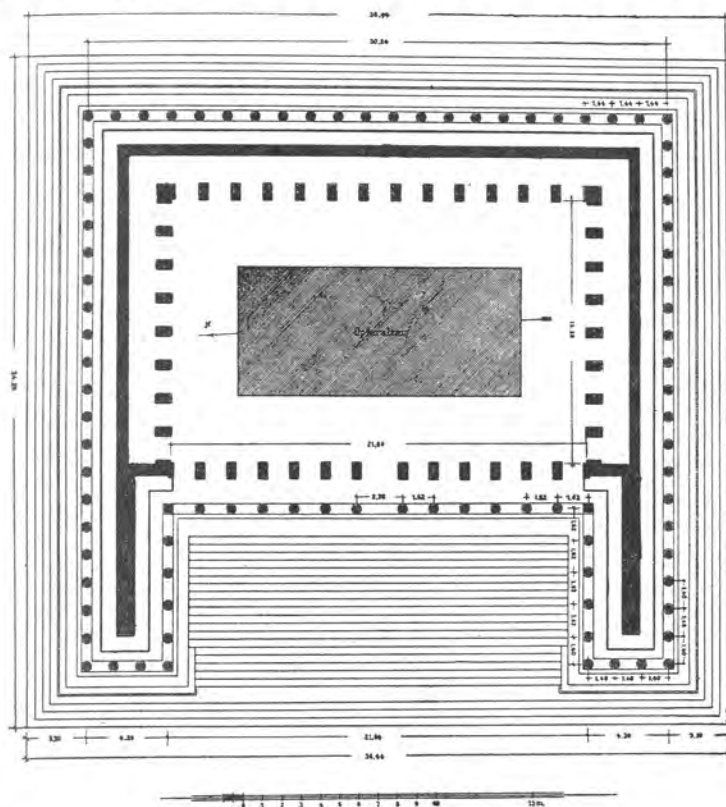
Οἱ ἀπλούστεροι καὶ παλαιότεροι βωμοὶ δὲν ἦσαν πολλὲς φορές παρὰ ἀπλοὶ σωροὶ ἀπὸ τέφρα, ὅπως π.χ. στὴν Ὀλυμπία καὶ τὴν Δῆλο. Ἡ περισσότερη συνηθισμένη μορφή εἶναι μικροῦ βάθρου, ἀπὸ μάρμαρο, λίθο, ξύλο ἢ ὠμές πλίνθους.

Στὸ ἐμπρὸς μέρος ὑπῆρχε μιὰ βαθμίδα, ἡ πρόθυσις. Οἱ μικροὶ λίθινοι βωμοὶ ἦσαν συνήθως κυλινδρικοὶ καὶ ἀπαντοῦσαν καὶ σὲ ἰδιωτικὰ σπίτια, στὴν εἴσοδο ἢ στὴν κεντρικὴ αὐλή. Κάτι παρόμοιο ἦσαν καὶ οἱ τράπεζες προσφορῶν, κατασκευάσματα ἐνίοτε λίθινα, ὅμοια μὲ τραπέζια, γιὰ ἀναίμακτες προσφορές. Ἀλλὰ ἀπὸ πλευρᾶς ἀρχιτεκτονικῆς, ἐνδιαφέρουν πολὺ περισσότερο, οἱ βωμοὶ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς στὴν Ἰωνία ἢ οἱ ἐλληνιστικοί, μνημεῖα ἀσφαλῶς μεγάλης σημασίας.

Οἱ ἀρχαῖκοι ἰωνικοὶ βωμοὶ εἶναι ὀρθογώνιοι, μὲ μεγάλες διαστάσεις καὶ τοποθετοῦνται μπροστὰ ἀπὸ τὴν πρόσοψη καὶ στὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ. Τυπικὸ παράδειγμα ἔχομε στὸ Ἡραῖον τῆς Σάμου, τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνα, ὅπου ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ μνημεῖου Ροῖκος κατεσκεύασε ἓνα μεγάλο βάθρο 36×17 μέτρων, ὀρθογώνιο, πάνω στὸ ὁποῖο ὑψώθηκε ὁ κυρίως βωμός. Εἶχε σχῆμα Π καὶ τεράστια μνημειώδη κλίμακα ἀνάμεσα στὶς κεραῖες τοῦ. Γλυπτά καὶ ἰωνικὰ κυμάτια σὲ σειρὲς διακοσμοῦσαν τὸ ἔργο. Στὸ ἴδιο πνεύ-

μα κατασκευάσθηκε ἀργότερα ὁ βωμὸς τῶν Χίων στοὺς Δελφοὺς, ἀπὸ μαῦρο μάρμαρο, μὲ ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή, μπροστὰ ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος, σύγχρονος ἴσως μὲ τὴν φάση τοῦ ναοῦ τῶν Ἀλκμεωνιδῶν. Τὸ μνημεῖο ἔχει ἐν μέρει ἀναστηλωθῆ.

Πολὺ γνωστὸς ἐπίσης εἶναι ὁ βωμὸς στὸ ἀκρωτήριον Μο-

7. Ὁ βωμὸς τῆς Περσέφης σὲ κάτοψη (Durm).

νο δὲ νδρι κοντὰ στὴν Μίλητο (540 π.Χ.), ὁ ὁποῖος ἔχει ἓνα ψηλὸ πόδιον καὶ κλίμακα ἀνόδου στὴν πρόθυση. Τὸ μνημεῖο τὸ περιτρέχουν κυμάτια ἰωνικά καὶ στίς γωνίες σχηματίζονται ἀκρωτήρια ἀπὸ καθέτως συναντώμενες ἑλικες καὶ ἀνθέμια. Παρόμοιοι μεγάλοι βωμοὶ ὑπῆρχαν καὶ στὴν Μεγάλῃ Ἑλλάδᾳ, ὅπως τοῦ Ἰέρωνος II στίς Συρακοῦσες καὶ τῶν μεγάλων ναῶν Σελινοῦντος καὶ Ἀκράγαντος, ὅπου μάλιστα, ὁ βωμὸς εἶχε πλάτος ὅσο τὸ μήκος τοῦ πελώριου ναοῦ τοῦ Διός.

Ἀρχαῖκὸ παράδειγμα ἰωνικῆς τέχνης στὴν Σάρτη εἶναι ὁ βωμὸς (ἢ θρόνος) τοῦ Ἀπόλλωνος στίς Ἀμύκλες, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔχει ξαναγίνει

λόγος, τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ βου π.Χ. αἰώνα. Ἀρχιτέκτων τοῦ ἔργου εἶναι ὁ Βαθυκλῆς ἀπὸ τὴν Μαγνησία. Τὸ περιγράφει ὁ περιηγητὴς Παυσανίας. Τὸ μνημεῖο χαρακτηρίζεται ἀπὸ πολλὰ ἰωνικὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα συνδυάζονται μὲ δωρικὰ σὲ πρωτότυπες μορφές: Ἀπὸ τὰ δωρικὰ κιονόκρανα προβάλλουν ἑλικες ἰωνικοῦ τύπου γιὰ τὴν δημιουργία προβόλων, ἰωνικὲς κόρες ὑποβαστάζουν θριγκὸ μὲ συνεχὴ ζωφόρο ἀλλὰ μὲ δωρικὸ γεῖσο, ὑπάρχουν πρῶιμα ἐπικράνα παραστάδων μὲ ἰωνικὴ ἀνακλιντροσειδῇ μορφῇ, κτλ. Τὸ πρωτότυπο αὐτὸ ἔργο, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀναπαράσταση παρουσιάζει προβλήματα, ἦταν βωμὸς γιὰ ἓνα πρωτόγονο μεγάλο ξόανο τοῦ Ἀπόλλωνος.

Ἄς ἔλθουμε τώρα στὰ μεταγενέστερα, ἑλληνιστικὰ παραδείγματα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Τὸν 2ο π.Χ. αἰώνα στήν Πριήνη καὶ τὴν Μαγνησίαν κτίζονται μεγαλοπρεπεῖς βωμοὶ ποὺ μιμοῦνται, ὅπως φαίνεται, τὸ πρότυπο τοῦ Περγάμου. Στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Κῶ ὑπάρχει ἓνα παράδειγμα, ὅπου ὁ κυρίως βωμὸς περιβάλλεται σὲ σχῆμα πεῖ μὲ ἰωνικὴ στοά, στὰ μετακίονια τῆς κιονοστοιχίας τῆς ὁποίας ὑπάρχουν ἀνδριάντες. Ὁ βωμὸς τοῦ Διὸς στὸ Πέργαμο, κτισμένος ἀπὸ τὸν Εὐμένη τὸν 2ο π.Χ. αἰώνα (197 - 159 π.Χ.), εἶναι ἀσφαλῶς τὸ σπουδαιότερο παράδειγμα βωμοῦ τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Τὸ θαυμάσιο αὐτὸ μνημεῖο περιέργως δὲν τὸ ἀναφέρουν ἀρχαῖοι συγγραφεῖς σχεδὸν διόλου. Βρέθηκε πλήρως κατεδαφισμένο, μὲ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ του ὕλικό κτισμένο σὲ δευτέρῃ χρήσῃ σὲ ἓνα μεσαιωνικὸ τεῖχος, ἀλλὰ ἡ ἀνασύστασή του ἔγινε δυνατὴ στὸ Μουσεῖο τοῦ Βερολίνου.

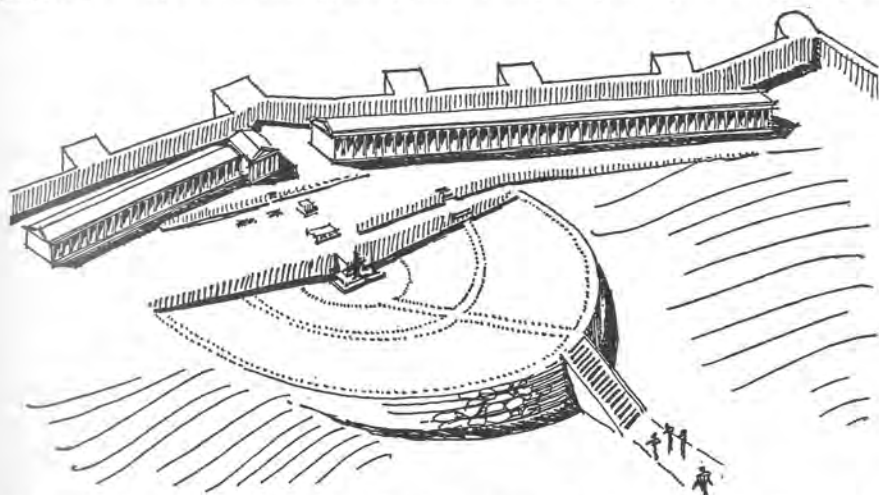
Ἐνα ψηλὸ πόδιον καὶ μία ὑπερκειμένη διπλὴ ἰωνικὴ στοά, σχηματίζουν καὶ ἐδῶ τὸ σχῆμα πεῖ γύρω ἀπὸ τὸν κυρίως βωμό, ὁ ὁποῖος εἶναι προσιτὸς μὲ μιὰ μνημειώδη μεγαλοπρεπὴ κλίμακα. Ἡ στοά στρέφεται καὶ περιβάλλει καὶ ἀπὸ τὴν τέταρτη πλευρὰ τὸν κεντρικὸ βωμό. Ὅλο τὸ συγκρότημα δὲν εἶναι πολὺ μεγάλο (36,44 × 34,20 μ.), ἀλλὰ ἦταν πραγματικὰ ἐντυπωσιακό. Σ' αὐτὸ κυρίως συνέβαλαν τὰ γλυπτὰ μιᾶς συνεχοῦς ζωφόρου ποὺ παρίσταναν τὴν Γιγαντομαχίαν, μάχη δηλαδὴ Θεῶν καὶ Γιγάντων, σὲ ζωηρὸ ἀνάγλυφο, ὕψους 2,30 μ. ἐκτεινόμενη σὲ συνολικὸ μήκος περισσότερον ἀπὸ 100 μέτρα. Τὰ γλυπτὰ αὐτὰ θεωροῦνται ἀριστουργήματα τῆς ἑλληνιστικῆς γλυπτικῆς. Μιὰ δευτέρῃ ζωφόρος σχηματιζόταν στὸν τοῖχο ποὺ χώριζε στὰ δύο τὴν διπλὴ στοά. Ὁ βωμὸς τοῦ Διὸς στὸ Πέργαμο εἶναι ἀσφαλῶς ἓνα λαμπρὸ παράδειγμα, ὅπου ἡ πλαστικὴ συμπληρώνει τὸ ἀρχιτεκτονικὸ ἔργο γιὰ τὴν ἀνάδειξιν ἑνὸς μνημειώδους συνόλου.

Διάφορα δημόσια κτήρια

Ἡ διοίκησις στίς ἀρχαῖες ἑλληνικὰς πόλεις στηριζόταν στίς ἀποφάσεις τῆς ἐκκλησίας τοῦ Δήμου, ἀλλὰ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα μικρότερα σώματα μὲ

ειδικές λειτουργίες, ἡ Βουλὴ, οἱ δικαστὲς καὶ οἱ αἵρετοὶ ἄρχοντες. Ἔτσι ὡς δημόσια κτήρια ἐξετάζονται οἱ χώροι συγκεντρώσεως τῶν πολιτῶν, τὰ ἐκκλησιαστήρια, ἀλλὰ καὶ τὰ βουλευτήρια, τὰ πρυτανεῖα καὶ τὰ δικαστήρια.

Ἀπὸ παλαιὰ ἡ ἐκκλησία τοῦ Δήμου μαζευόταν στὴν ἀγορὰ καὶ ἡ μόνη εἰδικὴ κατασκευὴ ἦταν τὸ βῆμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο μπορούσαν νὰ μιλοῦν οἱ ρήτορες. Σὲ πολλὲς πόλεις ἡ ἀπλὴ αὕτὴ λύση ἐξακολούθησε πάντοτε νὰ ἐφαρμόζεται. Μποροῦσαν ἐπίσης νὰ γίνονται συγκεντρώσεις σὲ θέατρα, ἢ σὲ

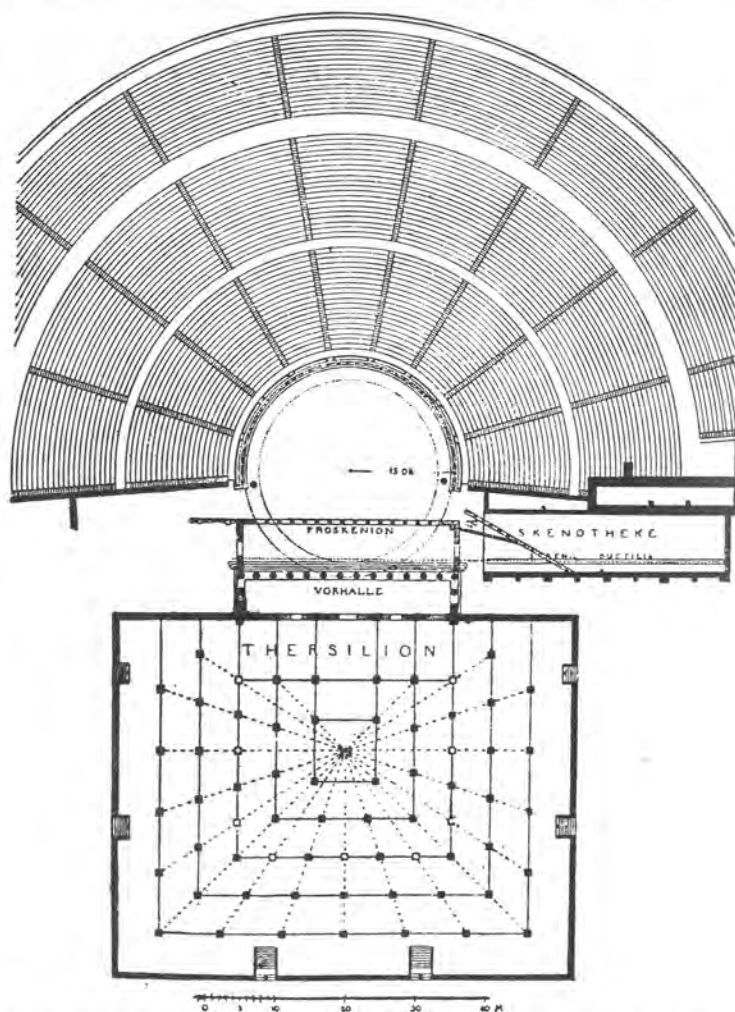

8. Ἀναπαράσταση τῆς Πνυκὸς τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα (Τραυλός).

ἄλλους φυσικὰ ἀμφιθεατρικοὺς χώρους. Εἰδικὰ στὴν Ἀθήνα, ἡ ἐκκλησία τοῦ Δήμου συνεδρίαζε στὴν Π νύ κ α, ἀμφιθεατρικὸν ὄρειον, δυτικὰ ἀπὸ τὸν λόφον τοῦ Ἀρείου Πάγου, κοντὰ στὰ τείχη, ἀλλὰ καὶ σὲ ἑμμεση σχέσιν μετὰ τὴν ἀγορὰ. Ἡ πρώτη φάσις τῆς διαμορφώσεως τοῦ χώρου ἀνάγεται στὰ ἔτη γύρω στὸ 500 π.Χ., ἡ δευτέρα μετὰ ἓνα αἶμα καὶ ἡ τρίτη τὸ 326 π.Χ.

Ἡ Πνὺξ ἀκολουθεῖ σὲ γενικὲς γραμμὰς τὴν διάταξιν τῶν θεάτρων γιὰ τὰ ὁποῖα ἐκτενῶς θὰ γίνῃ λόγος ἀργότερα. Ὁ φυσικὸς βράχος ἔχει λαξευθῇ ἔτσι ὥστε νὰ σχηματίζονται δύο κατατομὲς δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ βῆμα τῶν ρητόρων ποὺ σχηματίζόταν στὴν μέση. Λίθινα ἐδῶλια δὲν ὑπῆρχαν. Ἀρχικὰ τὸ βῆμα ἦταν πρὸς τὸν βορρᾶ, ἀργότερα (στὴν δευτέρην φάσιν) πρὸς τὸν νότον. Στὴν τρίτην φάσιν ἀνάγεται ὁ περιμετρικὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος ποὺ ἔδωκε γενικὸν κυκλικὸν σχῆμα στὴν Πνύκα. Σ' αὐτὴν φαίνεται ὅτι εἶχαν προγραμματισθῇ καὶ μεγάλα στωικά οἰκοδομήματα γιὰ τὴν προστασίαν τῶν πολιτῶν, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν ἐκτελέσθησαν ποτέ. Στὸν ὄρειον τῆς Πνυκὸς μπορούσαν νὰ κάθονται 15.000 ἄτομα περίπου. Τὸ βῆμα τῶν ρητόρων εἶχε ἀπλὴν μορφήν, μετὰ ἀναβαθμοῦς.

Στήν Σπάρτη, ὁ ἀντίστοιχος χῶρος συγκεντρώσεως ἦταν στεγασμένος ἀλλὰ μένει ἄγνωστος ἀκόμα. Ὁ ὅρος «ἐκκλησιαστήριον» χρησιμοποιεῖται γιά κτήρια πού μπορούσαν νά στεγάσουν ὅλη τήν ἐκκλησία τοῦ Δήμου.

9. Κάτοψη τοῦ Θερσίλιου τῆς Μεγαλοπόλεως καί τοῦ γειτονικοῦ σ' αὐτό θεάτρου σέ ἀναπαράσταση (Durm).

Τυπικό παράδειγμα εἶναι τὸ ἐκκλησιαστήριο τῆς Πριήνης. Τὸ βουλευτήριο δὲν διέφερε πολὺ ὡς πρὸς τὸν τύπο, ἀλλὰ προοριζόταν νά στεγάσει τὴν βουλή, σῶμα μὲ πολὺ λιγώτερα μέλη.

Τὸ Θερσίλιον τῆς Μεγαλοπόλεως δὲν μπορεῖ νά χαρα-

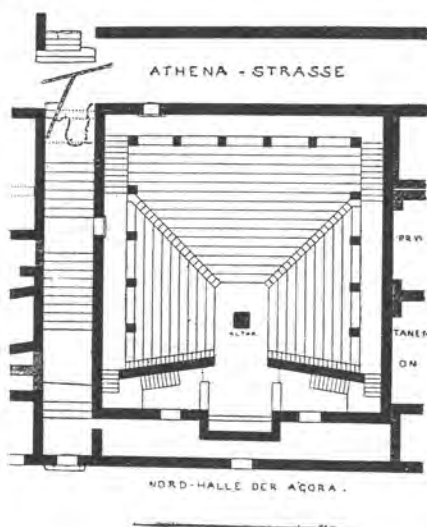
κτηρισθῇ οὔτε ὡς βουλευτήριον οὔτε ὡς ἐκκλησιαστήριον, γιατί δὲν ἀνῆκε σὲ μιὰ πόλη, ἀλλὰ στὸ κοινὸ τῶν Ἀρκάδων καὶ προοριζόταν γιὰ τὴν συνεδρίαση 10.000 μελῶν τῆς Ἀρκαδικῆς Συμπολιτείας. Κτίσθηκε τὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα καὶ ἦταν πελώριο σὲ διαστάσεις (52,50 × 66,50 μ.). Στὸ κέντρο ὑπῆρχε τὸ βῆμα τοῦ ρήτορος, ἐνῶ ἡ στέγη στηριζόταν σὲ πέντε κιονοστοιχίες ποὺ σχημάτιζαν σχῆμα περὶ τὴν ἀποψη. Ἡ διάταξη τῶν κιόνων τῶν κιονοστοιχιῶν ἦταν τέτοια ὥστε νὰ κρύβουν ὅσο τὸ δυνατόν λιγώτερο τὸν ρήτορα, τοποθετημένοι ἀκτινωτά, μὲ κέντρο τῆς συνθέσεως τὸ βῆμα. Ἐννοεῖται ὅτι τὰ μεταξόνια δὲν ἦταν ἴσα. Στὸ κέντρο, πάνω ἀπὸ τὸ βῆμα εἶναι πιθανὸ νὰ ὑπῆρχε μιὰ ὑπερύψωση τῆς στέγης, γιὰ τὴν δημιουργία φωταγωγοῦ. Ἡ διάταξη ἦταν καὶ ἐδῶ ἀμφιθεατρικὴ, ἀλλὰ δὲν σώθηκαν ἐδώλια· ἴσως νὰ ἦταν ἀπὸ ξύλο. Ἡ ὅλη σύνθεση θυμίζει κάπως τελεστήριον τῆς Ἐλευσίως. Οἱ κίονες ἦταν λίθινοι, πιθανῶς μὲ δωρικὰ κιονόκρανα. Τὸ κτήριο σώζεται σήμερα σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση, ἀλλὰ καὶ ὁ Πausanias (ποὺ τὸ περιγράφει γύρω στὰ μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνα) δὲν τὸ εἶδε παρὰ μόνον σὲ ἐρείπια. Χαρακτηριστικὸ εἶναι πάντως ὅτι τὸ σπουδαῖο αὐτὸ κτήριο συνελεύσεων βρισκόταν σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὸ θέατρο τῆς Μεγαλοπόλεως, τοῦ ὁποῦ ἡ σκηνὴ ἐκτεινόταν καθ' ὅλο τὸ μῆκος τοῦ μνημείου. Ἀσφαλῶς καὶ ἐκεῖ θὰ γίνονταν συνελεύσεις τῶν Ἀρκάδων, ὅταν τὸ ἐπέτρεπε ὁ καιρὸς. Ἐνα παρεμφερὲς κτίσμα, ποὺ δυστυχῶς δὲν ἔχει βρεθῇ, ἦταν τὸ Φωκικό, στὸν δρόμο μεταξὺ Δαυλίδος καὶ Δελφῶν. Τὸ περιγράφει καὶ πάλι ὁ Pausanias (βιβλίον X, 5, 1), ὡς ἐπίμηκες μὲ δύο σειρὰς κιόνων καὶ μὲ ξύλινα καθίσματα κατὰ μῆκος τῶν πλευρικῶν τοίχων. Κάτι παρόμοιο ἦταν καὶ τὸ κτήριο στὸ ὁποῖο συνεργόταν τὸ κοινὸν τῶν Ἑπειρωτῶν(;) στὸ ἱερὸ τῆς Δωδωνῆς.

Τὸ ἐκκλησιαστήριον τῆς Πριήνης δὲν ἔχει μεγάλες διαστάσεις, παρ' ὅλο ὅτι στέγαζε τὸ σύνολο τῶν πολιτῶν γιατί καὶ ἡ πόλη ἦταν μικρὴ. Ὑπολογίζεται ὅτι 700 ἄτομα μπορούσαν νὰ κάθονται στὰ ἀμφιθεατρικὰ διατεταγμένα λίθινα καθίσματά του. Ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ μνημείου ἐκμεταλλεύθηκε κατάλληλα τὴν μεγάλη κλίση τοῦ ἐδάφους καὶ τίς ὑψομετρικὲς διαφορὰς τῶν γύρω δρόμων γιὰ τὴν ἄνετη ἐξοδὸ μετὰ ἀπὸ τίς συνεδριάσεις, διατήρησε ὅμως τὸ γενικὸ ὀρθογώνιο κτίσμα τῶν παλαιότερων παρόμοιων κτηρίων. Τὸ κέντρο τῆς συνθέσεως ἐδῶ τὸ κατέχει ἓνας βωμός· οἱ ρήτορες ἔπαιρναν θέση σὲ μιὰ κόγχη μὲ τοξωτὸ ὑπέρθυρο. Φαίνεται πάντως ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τίς περιμετρικὲς στοές, τίς στηριζόμενες σὲ πεσσούς, τὸ κτήριο ἔμενε ἀστέγαστο. Ἴσως μιὰ ἐλαφριά κατασκευὴ ἀπὸ πανὶ νὰ προστάτευε τοὺς συνέδρους, γιατί τὸ ἄνοιγμα τῶν 14 μέτρων εἶναι δύσκολο νὰ γεφυρωνόταν μὲ ξύλινες δοκοὺς. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀντίθεση μεταξὺ τοῦ ἐπιμελημένου καὶ ἄνετου ἐσωτερικοῦ καὶ τῆς λιτῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς τοῦ κτηρίου, ποὺ μαρτυρεῖ προσπάθεια διαμορφώσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου. Ἀξιοπρόσεκτος ἐπίσης εἶναι ὁ τρόπος ἐν-

τάξεως τοῦ μνημείου στοῦ Ἱπποδάμειο πολιορκιακὸ σύστημα τῆς Πριήνης.

Τὰ βουλευτήρια ἦταν κατὰ κανόνα μικρότερα κτήρια καὶ στεγασμένα. Σώθηκαν ἀπ' αὐτὰ ἀρκετὰ στίς ἐλληνιστικὰς πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀλλὰ καὶ παλαιότερα στήν Ἑλλάδα. Τὰ πρῶτα παραδείγματα, τὰ ὁποῖα εἶναι καὶ ἀπλούστερα, ἐνίοτε διατηροῦν σχέση μετὰ τὴν λατρεία τῆς Ἑστίας. Ἀργότερα στοῦ ἐσωτερικοῦ ἀποκτοῦν διάταξη θεάτρου, ἢ ὁποῖα ἀσφαλῶς ἦταν καὶ λειτουργικώτερη ἀπὸ πλευρᾶς συγκεντρώσεων.

Τὸ βουλευτήριον τῆς Ὀλυμπίας, τὸ παλαιότερο ἴσως ποὺ

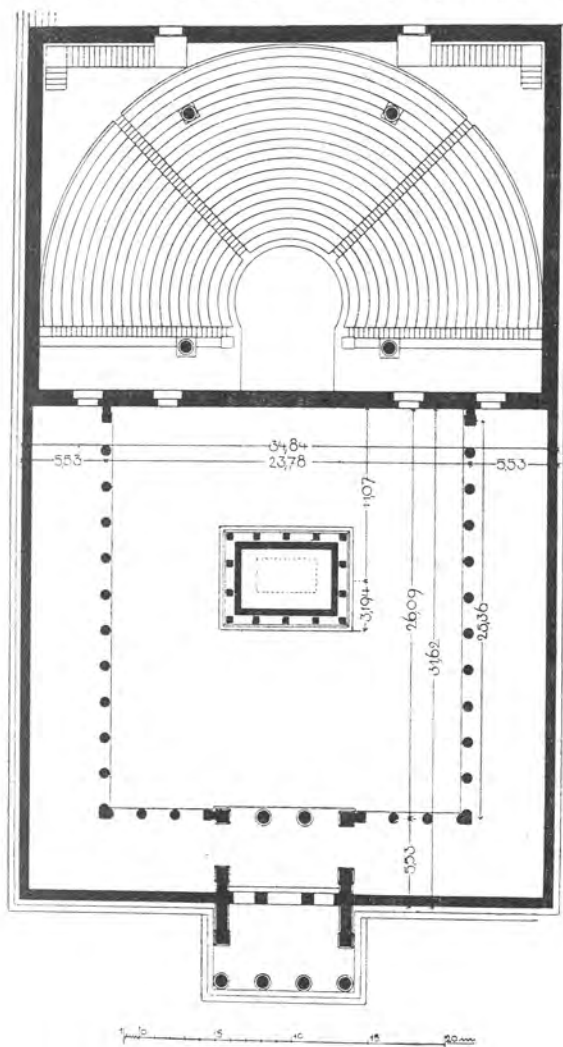

10. Τὸ ἐκκλησιαστήριον τῆς Πριήνης. Κάτοψη (Durm).

εἶναι γνωστό, ἔχει δύο κύριες πτέρυγες, οἱ ὁποῖες συνδέονται σὲ τρόπο ὥστε νὰ πλαισιώνουν ἓνα στεγασμένο τετράγωνο χῶρο. Οἱ δύο πτέρυγες τῶν ὁποίων ἡ κατασκευὴ δὲν ἦταν σύγχρονη (6ου καὶ 5ου π.Χ. αἰ.) διατηροῦσαν τὸν πανάρχαιο τύπο κατοικίας, μετὰ ἀψιδωτὰς τὶς πρὸς τὰ πίσω ἀπολήξεις καὶ ἀξονικὰς κιονοστοιχίας γιὰ τὴν στήριξη τῆς στέγης. Ἡ προσαρμογὴ τῆς λειτουργίας τοῦ βουλευτηρίου στήν ιδιότυπη αὐτὴ κάτοψη εἶναι προβληματική, φαίνεται πάντως ὅτι ὁ μεσαῖος τετράγωνος χῶρος εἶχε σχέση μετὰ τὴν λατρεία.

Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς σώθηκαν τὰ λείψανα τοῦ παλαιότερου καὶ τοῦ νέου βουλευτηρίου. Τὸ παλαιὸ (6ος αἰ. π.Χ.) ἦταν μιὰ ἀπλὴ ὑπόστυλη αἴθουσα μετὰ μεγάλο προθάλαμο στοὺς τοίχους τοῦ ὁποίου στηρίχθηκε ἀργότερα τὸ Μητρώο, ποὺ χρησίμευε γιὰ τὴ φύλαξη τῶν ἀρχείων τῆς πολιτείας. Τὸ νεώτερο εἶχε στοῦ ἐσωτερικοῦ μικρὸ ἀμφιθέατρο (5ος αἰ. π.Χ.) σύμφωνα μετὰ τὸ σύστημα ποὺ ἐπικράτησε ἀργότερα. Τὰ βουλευτήρια αὐτὰ ἦταν σὲ ἄμεση σχέση μετὰ τὸ πρυτανεῖο τῆς Ἀγορᾶς.

Τὸ βουλευτήριον τῆς Μεσσήνης πού μελετήθηκε πρόσφατα, εἶχε μεγάλη τετράγωνη αἴθουσα, περιμετρικά λίθινα καθίσματα καὶ τέσσαρες κίονες πού ὑποβάσταζαν τὴν ὑπερυψωμένη στέγη. Συνδυάζοταν μὲ

11. Τὸ βουλευτήριον τῆς Μιλήτου. Κάτοψη (Durm).

γειτονικὸ θεατροειδὴ χῶρο ἀγνώστου προορισμοῦ καὶ εἶχε μνημειακὴ ἐμφάνιση. Περισσότερο γνωστὸ εἶναι τὸ βουλευτήριον πού βρέθηκε στὴν Μίλητον (175 - 164 π.Χ.). Παρουσιάζει ὡς ἀρχιτεκτονικὴ λύση εἰδικὸ ἐνδιαφέρον, γιατί συνδυάζει λειτουργικὴ κάτοψη μὲ περίτεχνη καὶ μνημειώδη

έξωτερική όψη. Ο κύριος χώρος συνεδριάσεων όρθογώνιος σέ γενικό σχήμα, αλλά μέ έσωτερικό άμφιθέατρο, είναι προσιτός από ένα αίθριο, γύρω από τό όποιο υπάρχουν στοές και τό κέντρο του καταλαμβάνει τό μνημείο λατρείας κάποιου ήρωα. Προηγείται ένα περίτεχνο πρόπυλο μέ κορινθιακούς κίονες, αλλά και όλόκληρο τό μνημείο δείχνει τις ειδικές μορφολογικές προθέσεις του άρχιτέκτονα μέ ήμικίονες πού ζωογονούν τις έξωτερικές τυφλές του επιφάνειες, αετώματα κτλ. Η αίθουσα των συνελεύσεων στεγαζόταν μέ ξύλινη κατασκευή, την όποία υποστήριζαν τέσσερις κίονες. Μπορούσε νά στεγάσει 1.200 άνθρώπους.

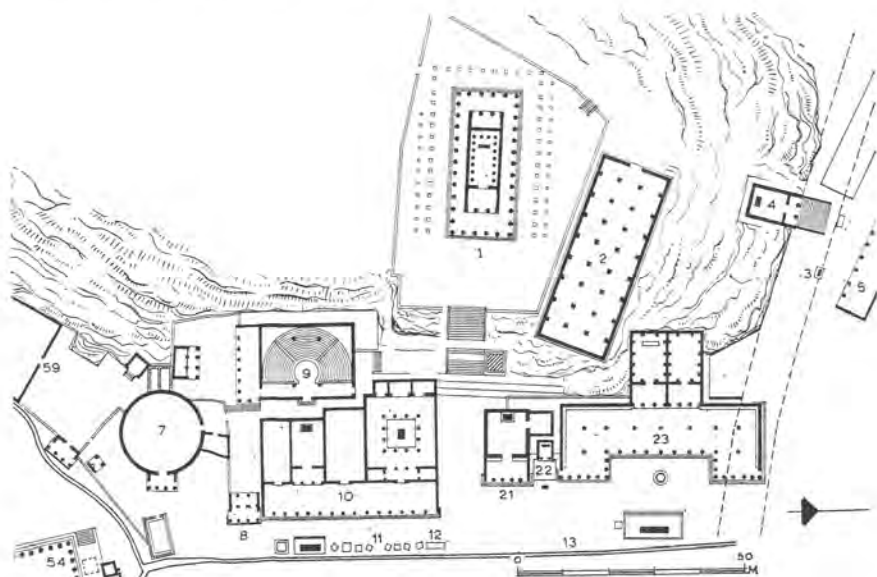
Ένδιαφέρον επίσης παρουσιάζει τό βουλευτήριον της Σικυωνος, μέ τέσσερις σειρές τεσσάρων κίωνων. Τό βουλευτήριον της Άσσου είναι ένα άπλούστατο τετράγωνο οικόδόμημα μέ τέσσερις κίονες στο έσωτερικό πού σχηματίζουν και πάλι τετράγωνο. Αναφέρονται τέλος τά βουλευτήρια Θάσου, Θέρμου, Νοτίου, και Άντιοχείας (σύγχρονο μέ της Μιλήτου).

Τά πρυτανεία ήταν τά κτήρια όπου έμεναν οί πρυτάνεις και είχαν σαν άρχέτυπα τά σπίτια των πρώτων της πόλεως, των βασιλέων. Στην κλασσική περίοδο έχουν μιá ειδική λειτουργία: Συνεχή παρουσία κατά την διάρκεια της είκοσιτετράωρης θητείας του «έπιστάτη των πρυτάνεων», του προέδρου τρόπον τινά της Δημοκρατίας, σίτιση των πρυτάνεων, θυσίες της πόλεως, φύλαξη μέτρων και σταθμών κτλ. Πρόκειται για ένα δημόσιο κτήριο μέ χαρακτηριστικά ιδιωτικής οίκιας, αλλά συχνά μέ μνημειώδη χαρακτήρα. Δέν είναι σαφές όμως άν τά κτήρια αυτά είναι τά ίδια μέ τά πρυτανεία στα όποια βρισκόταν ή κοινή έστία της πόλεως και όπου γινόταν φιλοξενία ξένων και σίτιση όρισμένων πολιτών, τους όποιους τιμούσε τό κράτος.

Τό πιό παλαιό παράδειγμα και πάλι σώθηκε στην Όλυμπία, βόρεια του Ηραίου. Έχει ένα κεντρικό χώρο διαμονής μέ έστία, μαγειρείο, αϋλή μέ περιστύλιο και πρόπυλο, θυμίζοντας έτσι την διάταξη κατοικίας. Στην Άγορά των Άθηνών, ρόλο πρυτανείου έπαιζε ή θόλος ή «Σκιάς», στην δυτική πλευρά της, έργο της πρώιμης κλασσικής περιόδου, του όποιου έγινε δυνατή ή άναπαράσταση. Η κάτοψη ήταν κυκλική, μέ έξι έσωτερικούς, αλλά χωρίς έξωτερικούς κίονες και ένα πρόστυλο τετράστυλο πρόπυλο της ρωμαϊκής περιόδου. Έξωτερικά, στην βορεινή πλευρά της είχε προσαρτημένο ένα δωμάτιο, τό μαγειρείο. Κάτω από την θόλο σώθηκαν τά λείψανα ενός άλλου κτηρίου μορφής οίκιας, πού είχε καταστραφεί από τους Πέρσες τό 480 π.Χ. Προφανώς ήταν τό παλαιό πρυτανείο πού διατηρούσε την παραδοσιακή διάταξη του είδους αυτού των κτηρίων. Θα πρέπει νά σημειωθούν μερικές ένδιαφέρουσες άρχιτεκτονικά ιδιομορφίες της θόλου: Κωνική στέγη μέ ειδικά ρομβοειδούς σχήματος κεραμίδια (στρωτήρες) και διάταξη των έσωτερικών κίωνων όχι σέ όμόκεντρο κύκλο, αλλά σέ έλλειψη. Δέν

ἀποκλείεται στήν Ἀθήνα νά ὑπῆρχε καί δεύτερο πρυτανεῖο, αὐτό ποῦ ἀναφέρει ὁ Πανσανίας (βιβλ. Ι, XVIII, 3) βόρεια τῆς Ἀκροπόλεως, τὸ ὁποῖο ὁμως δὲν βρέθηκε μὲ ἀνασκαφές.

Ἄλλα πρυτανεῖα ἀναφέρονται στήν Π-ρ-ι-ή-ν-η (μορφῆς κατοικίας μὲ χώρους πέριξ μιᾶς κεντρικῆς αὐλῆς καὶ περιστύλιο), στήν Δ ἤ λ ο καὶ στήν Ἑ π ῖ δ α υ ρ ο. Ὁ τύπος τοῦ πρυτανείου-θόλου υἱοθετήθηκε ἀργότερα ἀπὸ

12. Τὰ κτήρια τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς σὲ κάτοψη καὶ ἀναπαράσταση 1 τὸ «Θησεῖον», 2 Ἑλληνιστικὸ κτήριο, 4 ναὸς τῆς Ἀφροδίτης, 7 πρυτανεῖον (θόλος), 8 πρότυλο βουλευτηρίου, 9 τὸ νέο βουλευτήριον, 10 Μητρώον, 11 καὶ 12 στήλες καὶ ἀγάλματα, 21 ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος Πατρώου, 22 ναῖσκος τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀθηνᾶς Φρατρίας, 23 στοὰ τοῦ Διὸς (Τραυλός).

τοὺς Ρωμαίους μὲ τοὺς κυκλικούς ναοὺς τῆς Ἑστίας, στοὺς ὁποίους διετηρεῖτο ἄσβεστο τὸ ἱερὸ πῦρ τῆς πόλεως.

Τὰ δ-ι-κ-α-σ-τή-ρ-ια τῶν ἀρχαίων φαίνεται ὅτι δὲν εἶχαν μιὰ τυπικὴ κτηριολογικὴ διάταξη καὶ ἀκόμα ὅτι πολλὲς φορὲς συνεδρίαζαν σὲ χώρους ἀνοικτούς, ὅπως ἡ Ἥλιαία καὶ ὁ Ἄρειος Πάγος. Εἶναι πιθανὸ ὅτι σὲ πολλὰ δημόσια κτήρια μπορούσαν νά γίνονται δίκες. Στὴ ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ μέσα στήν Ποικίλῃ καὶ στήν στοὰ τοῦ Διὸς κι ἀκόμα καὶ σὲ κτήρια μὲ τελείως ἄλλο προορισμό, ὅπως τὸ Ὠδεῖο τοῦ Περικλέους. Συνήθως ὁμως τὰ διάφορα δικαστήρια ἔκριναν σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς ἀγορᾶς, γιατί εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ λεγόμενον ἀπὸ τὸν κωμικὸ ποιητὴ Εὐβουλο, ὅτι στήν ἀθη-

ναϊκή Ἀγορά βρίσκει κανείς μαζί φρούτα, κρέας, λαχανικά καὶ δικαιοσύνη. Ἐνα κτίσμα κάτω ἀπὸ τὴν βόρεια ἄκρη τῆς στοᾶς τοῦ Ἀττάλου, τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, ταυτίζεται μὲ δικαστήριο. Στὴν ἀνατολική πλευρά τῆς Ἀγορᾶς, δυτικά ἀπὸ τὴν Νότιο στοά, τοποθετοῦν μὲ σχετική βεβαιότητα τὴν Ἑλίουα, ποὺ ἀρχικῶς δὲν ἦταν παρὰ ἓνας ἐλεύθερος χώρος τὸν ὁποῖο ὀρίζαν κάθε φορά μὲ ἓνα σχοινί, ἀργότερα ἓνας κτιστὸς περίβολος (5ος αἰώνας) στὸν ὁποῖο ἀκόμα ἀργότερα προστέθηκαν μικρὰ δωμάτια γραφείων. Νεώτερες ἐρευνες τοποθετοῦν ὅμως στὴν θέση αὐτὴ ἓνα γυμνάσιο ἢ καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ Θησέως. Ἀπὸ λόγους ρητόρων εἶναι γνωστὸ ὅτι ὑπῆρχαν εἰδικὰ ἐδῶλια γιὰ τοὺς δικαστές, βῆμα ὑπερυψωμένο γιὰ τοὺς δικηγόρους καὶ ἓνα σχοινί ποὺ χώριζε τοὺς δικαστὲς ἀπὸ τὸ κοινὸ ποὺ παρακολουθοῦσε τὴν δίκη.

Σχολεῖα, βιβλιοθήκες

Στὴν κλασσικὴ Ἑλλάδα δὲν ὑπῆρχαν σχολεῖα μὲ τὴν σημερινὴ ἔννοια τοῦ ὅρου καὶ οὔτε βέβαια εἰδικὰ σχολικὰ κτήρια. Ἡ ἐκπαίδευση γινόταν σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν φυσικὴ ἀγωγή, στίς παλαιστρες καὶ τὰ γυμνάσια, ἀλλὰ καὶ σὲ κατοικίες διδασκάλων ἢ καθηγητῶν.

Στὰ μεγάλα κέντρα ὑπῆρχαν καὶ μεγαλύτερες σχολές γιὰ τὴν διδασκαλία τῆς ρητορικῆς, τῆς φιλοσοφίας ἢ τῆς φιλολογίας, ἀλλὰ κι αὐτὲς συνυπῆρχαν μὲ τὰ γυμναστήρια καὶ ἐν γένει τὰ κέντρα τῆς φυσικῆς παιδείας. Ἡ Ἀκαδημία τοῦ Πλάτωνος ἦταν γυμναστήριο στὴν ἀρχή, ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης δίδασκε στὸ Λύκειο καὶ ὁ Ἀντισθένης στὸ Κυνόσαργες. Ἄλλοι δίδασκαν στὴν Ἀγορά, σὲ στοές. Τὰ διδασκαλεῖα τῶν πρώτων γραμμάτων γιὰ τὰ μικρὰ παιδιὰ πιστεύεται ὅτι ἦταν σὲ ἰδιωτικά σπίτια, ἂν καί, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Ἡρόδοτος (VI, 26), ἤδη στίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰώνα στὴν Χίο ὑπῆρχε ἓνα σχολεῖο μὲ 120 παιδιά.

Μόνο κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ ἀρχισαν νὰ ὑπάρχουν εἰδικὰ σχολεῖα. Τὸ περίφημο Μουσεῖο τῆς Ἀλεξανδρείας ἦταν τὸ πανεπιστήμιο τῆς πόλεως, ὑφιερωμένο στίς Μοῦσες καὶ εἶχε 14.000 φοιτητές. Δυστυχῶς δὲν ἔχει διασωθῇ τίποτα ἀπ' αὐτό. Ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τοῦ Στράβωνος εἶναι γνωστὸ ὅτι εἶχε σχῆμα ὀρθογώνιο ἢ τετράγωνο, μιὰ μεγάλη στοά (περίπατον), ἓνα ἀναγνωστήριο (ἐξέδρα) καὶ ἄλλους χώρους. Ἐκεῖ στεγαζόταν καὶ ἡ μοναδική σὲ πλοῦτο βιβλιοθήκη τῆς Ἀλεξανδρείας. Τὸ Μουσεῖο ἦταν ἴδρυμα τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Φιλαδέλφου (περὶ τὸ 280 π.Χ.).

Βιβλιοθήκες τῆς κλασσικῆς περιόδου δὲν ἔχουν σωθῇ. Τὶς δημιουργήσε κυρίως τὸ νέο πνεῦμα τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, ποὺ στρεφόταν πρὸς τὴν συντήρηση καὶ τὴν μελέτη τῆς παλαιᾶς σοφίας μὲ ἐπιστημονικὸ ἐνδιαφέρον. Οἱ δύο σπουδαιότερες ἀπ' αὐτὲς ἦταν στὴν Ἀλεξάνδρεια (τοῦ Μουσείου) καὶ τὸ Πέργαμο.

Τὰ λείψανα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Εὐμένους τοῦ Β' στοῦ Πέργαμο ἐπιτρέπουν τὴν κατὰ προσέγγιση ἀναπαράστασή της. Βρισκόταν ἀνατολικά ἀπὸ τὸ θέατρο, σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὶς στοᾶς ποὺ περιέβαλαν τὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς, σὲ ἔδαφος μὲ μεγάλη κλίση. Ὑπῆρχε ἕνας κεντρικὸς χώρος μὲ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου καὶ μέγας χώρος ἀναγνώσεως στὸν ὄροφο τῆς στοᾶς ποὺ ὑψωνόταν μπροστὰ ἀπὸ τὸ κτήριο. Σὲ ἄλλους χώρους βρέθηκαν οἱ βάσεις τῶν βιβλιοθηκῶν, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τοὺς τοίχους γιὰ νὰ ἀποφεύγεται ἡ ὑγρασία.

Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Κέλσου στὴν Ἐφεσο ἦταν ἕνα τυπικὰ ρωμαϊκὸ κτίσμα. Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἦταν καὶ ἡ βιβλιοθήκη τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς, τῆς γνωστῆς μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Πανταίνου, ποὺ ἀνάγεται στοῦ 100 μ.Χ. περίπου. Μία ἐπιγραφή ἀναφέρει τὸν δωρητὴ καὶ μία ἄλλη τοὺς κανονισμοὺς τῆς βιβλιοθήκης. Μέσα στοῦ κτήριον ὑπῆρχαν ἀγάλματα τοῦ Ὀμήρου, ἀνάμεσα στὶς προσωποποιήσεις τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδύσσειας. Τὸ κτήριο εἶχε σ' ὅλο τὸ μήκος του ἰωνικὴ στοᾶ, ὑπέστη ὅμως ριζικὴ ἀνακαίνιση τὸν 5ο μ.Χ. αἰῶνα.

Βιβλιογραφία

1. Coulton J. J., *The Architectural development of the Greek Stoa*, Oxford, 1976.
2. Amandry P., *Fouilles de Delphes II, Le portique des Athéniens*, Paris, 1953.
3. Thompson H. A., Διάφορα δημοσιεύματα περὶ τῆς Στοᾶς τοῦ Διὸς, *Hesperia* 6, σ. 5 - 77· 28, σ. 289 - 297, Suppl. VIII, σ. 389 - 390.
4. Μπούρας Χαράλ., Ἡ Ἀναστήλωσις τῆς Στοᾶς τῆς Βραυρωνος. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ τῆς προβλήματα, Ἀθῆναι, 1967.
5. Amer. School of Classical Studies, *The Stoa of Attalus II in Athens*, Princeton, 1959 (Ὁδηγός).
6. Coulton J. J., *The Stoa of the Amphiaræion Oropos*, B.S.A. 63, 1968, σ. 147-184.
7. Coulton J. J., *The Stoa by the Harbour of Perachora*, B.S.A. 1964, σ. 100.
8. Coulton J. J., *The Columns and Roof of the South Stoa of the Argive Heraion*, B.S.A. 68, 1973, σ. 65 - 85.
9. Broneer Oskar, *The South Stoa, Corinth IV*, Princeton, 1954.
10. Llinas Chr., *Le portique coudé de Pérachora*, B.C.H. 89, 1965, σ. 484 - 497.
11. Martin Roland, *Études Thasiennes, L'Agora*, Paris, 1959.
12. Thompson H. A., καὶ Shear T. Leslie, Διάφορα δημοσιεύματα περὶ τῶν στοῶν τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς, *Hesp.* 5, σ. 4 - 6· 6, σ. 357· 22, σ. 28 - 38· 26, σ. 103 - 107· 29, σ. 86 - 90 καὶ 358 - 363.
13. Leslie Shear T., Jr., *The Stoa Basileios, The Athenian Agora Excavations*, 1970, *Hesp.* 40, 1971, σ. 243 - 280.
14. Courby F., *Le portique d'Antigone et du Nord Est à Délos*, Paris, 1912.
15. Lapalus E., *L'Agora des Italiens à Délos*, Paris, 1939.
16. Dyggve Ejnar, *Lindos I, II, III*, Copenhagen.
17. Dörpfeld W., *Die Skeuothek des Philon, Athen. Mitt.* VIII, 1893, σ. 147.
18. Carpenter James Robert, *The Propylon in Greek and Hellenistic Architecture*, Diss. Inaug., Ann Arbor, 1971.

19. *Kienast Hermann J.*, Zur Wasserversorgung griechischer Städte, Wohnungsbau im Altertum, Berlin, D.A.I. 1979, σ. 114 - 125.
20. *Ὁρλάνδος Α. Κ.*, Παραστάσεις κρηνῶν ἐπὶ ἀγγείων, Α.Ε. 1916, σ. 94 - 107.
21. *Gruben G.*, Das Quellhaus von Megara, Α.Δ. 19, 1964, σ. 37 - 41.
22. *Ὁρλάνδος Α. Κ.*, Ἡ κρήνη τοῦ ἐν Τήνῳ Ἱεροῦ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Ἀμφιτρίτης, Α.Ε. 1937, τόμ. II, σ. 608.
23. *Orlandos A. C.*, La fontaine récemment découverte à Delphes, B.C.H. 84, 1960, σ. 148 - 160.
24. *Dunkley B.*, Greek fountain buildings before 300 B. C., B.S.A. 34, 1935 - 36, σ. 142 - 204.
25. *Stevens Gorham Philip*, The fountain of Peirene at Corinth in Hellenistic times, Α.Ε. 1953 - 54, Α, σ. 45 - 49.
26. *Amandry Pierre*, La fontaine Castalie, B.C.H. 102, 1978, σ. 221 - 241.
27. *Blegen Carl William κ.ά.*, Acrocorinth, Corinth III, I, Harvard, 1930, Περὶ τῆς Ἀνω Πειρήνης, σ. 31 - 49.
28. *Hill Bert Hodge*, Corinth I, VI, The Springs, Peirene, Sacred Spring and Glauke, Princeton, 1964.
29. *Ὁρλάνδος Α. Κ.*, Ἡ κρήνη τῆς Ἑλευσίνος, Classical Studies presented to Ed. Cupps, 1936, σ. 282 - 294.
30. *Ὁρλάνδος Α. Κ.*, Ἡ κρήνη τῆς Φιγαλείας, Α. Δ. 11, 1927 - 28, σ. 1 - 7.
31. *Orlandos A. C.*, La fontaine de Sicyone, Α. J. A. 38, 1934, σ. 153 - 157.
32. *Rupp D. W.*, Greek Altars in N. E. Peloponnese, Diss. Inaug., Ann Arbor, 1978.
33. *Mallwitz A.*, Olympia und seine Bauten, München, 1972.
34. *Plommer Hugh, Salviat François*, The Altar of Hera Akraia at Perachora, B.S.A. 61, 1966, σ. 207 - 215.
35. *Von Gerkan Armin*, Der Poseidonaltar bei Kap Monodendri, Berlin, 1915.
36. *Schleif H.*, Der grosse Altar der Hera von Samos, Athen. Mitt. LVIII, 1933, σ. 174.
37. *Replat J.*, Note sur la restauration de l'autel de Chios à Delphes, B.C.H. 44, 1920.
38. *Klein W.*, Zum Thron des Apollon von Amyklac, Athen. Mitt. XXXVII, 1922.
39. *Tavis Const.*, Greek Altars, St. Louis Univ. Press, 1949.
40. *Von Gerkan A.*, Der Altar des Athenatempels in Priene, Bonn. Jahrb. 1924.
41. *Napp A. E.*, Der Altar von Pergamon, München, 1936.
42. *Krischen Fritz*, Antike Rathäuser, Berlin, 1941.
43. *Kourouniotes K., Thompson H. A.*, The Pnyx in Athens, Hesp. 1, 1932, σ. 90 - 217, πιν. I - IV.
44. *Miller Stephen G.*, The Prytaneion. Its function and architectural Form, Berkeley, 1978.
45. *Benson E. F., Bather A. G.*, The Thersilion at Megalopolis, J.H.S. 1892 - 93.
46. *French Edward, Vanderpool Eugene*, The Phokikon, Hesp. 32, 1963, σ. 213 - 225.
47. *Thompson H. A.*, The Tholos of Athens and its predecessors, Hesp Suppl. VI, 1940.
48. *Ὁρλάνδος Α. Κ.*, Ἀνασκαφαὶ Μεσσήνης (Βουλευτήριον), «Ἔργον» Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας 1974, σ. 62 κ.έ.
49. *Callmer C.*, Antike Bibliotheken, Skrifter Svenska Institutet i Rom. 10, 1944.
50. *Dinsmoor William Bell Jr.*, The Propylaea of the Athenian Acropolis. Vol. I. The Predecessors, Princeton N. J., 1980.

Βλ. καὶ γενικὴ βιβλιογραφία σ. 128.

Ειδικής χρήσεως κτήρια στην αρχαία ελληνική Ἀρχιτεκτονική

Κτήρια φυσικής αγωγῆς

Τὰ κτήρια φυσικῆς αγωγῆς τῶν ὑρχαίων Ἑλλήνων ἦταν τὰ γυμνάσια καὶ οἱ παλαίστρες. Μαζὶ μὲ αὐτὰ ἐξετάζονται τὰ λουτρά, καθὼς καὶ τὰ στάδια, στὰ ὁποῖα γίνονταν οἱ ἀθλητικοὶ ἀγῶνες.

Ἡ ἀθλητικὴ ἀμιλλα καὶ ἡ ὀργάνωση ἀγώνων ἦταν μιὰ χαρακτηριστικὰ ἐλληνικὴ ἐκδήλωση, ποὺ εἶχε μάλιστα τὶς ρίζες της στὴν προϊστορικὴ ἐποχή. Σχετιζόταν μὲ τὶς ἀνθρωποκεντρικὲς ἀντιλήψεις τῶν ἀρχαίων κοινωνιῶν, μὲ τὴν ἐννοια τῆς ἀρετῆς τοῦ ἀτόμου καὶ ἀκόμα μὲ τὴν προσπάθεια προβολῆς τῆς πόλεως-κράτους. Οἱ μεγάλοι ἀθλητικοὶ ἀγῶνες ποὺ εἶχαν πανελλήνιο γόητρο εἶχαν ἱερὸ χαρακτήρα, γιατί πιστευόταν ὅτι τὰ ἀθλήματα ἀποτελοῦσαν προσφορά στὸν θεὸ καὶ τιμοῦσαν τὴν γιορτὴ τοῦ ἱεροῦ του. Παράλληλα οἱ ἀσκήσεις, ἀθλητικὲς καὶ στρατιωτικὲς, ἀποτελοῦσαν καθημερινὴ πρακτικὴ γιὰ τοὺς πολῖτες σὲ κάθε πόλη. Ἔτσι ὁ ἀθλητισμὸς ἔπαιζε πολὺ μεγάλο ρόλο στὴν ζωὴ τῶν ἀρχαίων καὶ τὰ κτηριακὰ συγκροτήματα ποὺ τὸν ἐξυπηρετοῦσαν ἦταν πολὺ σημαντικὰ. Οἱ ἀθλητικὲς ἰδέες ξέπεσαν ἀργότερα στὰ ὄψιμα ρωμαϊκὰ χρόνια καὶ ἔχασαν κάθε νόημα μὲ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Οἱ χώροι τῶν ἀθλημάτων στὴν ἀρχὴ δὲν εἶχαν καμμιά ἰδιομορφία, ἀλλὰ ἦταν συνήθως ἀπλὲς ἰσοπεδωμένες καὶ ἐλεύθερες ἐπιφάνειες. Ἀπὸ τὸν Ὅμηρο εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ ἀγῶνες κατὰ τὴν προϊστορικὴ περίοδο γίνονταν στὴν ἀγορά, ὅπως λ.χ. στὸ νησί τῶν Φαιάκων. Ἀλλὰ καὶ καὶ πολὺ ἀργότερα, κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ καὶ τὴν κλασσικὴ περίοδο, εἰδικὲς ἐγκαταστάσεις δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχαν ἢ δὲν ἔχουν σωθῇ σχετικὰ λείψανα. Στὴν Ἀθήνα, ὡς χώροι τουλάχιστον, ἀναφέρονται διάφορα γυμνάσια ἥδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πεισιστράτου (Ἀκαδήμεια, Λύκειο, Κυνόσαργες). Ἀναφέρονται ἐπίσης γυμνάσια τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα στὴν Σπάρτη καὶ τὴν Θήβα, Τὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα ἀπαντοῦν τὰ πρῶτα παραδείγματα εἰδικῶν κτισμάτων στοὺς Δελφοὺς. Τὰ σπουδαιότερα ἀνήκουν στὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο.

Οἱ παλαίστρες εἶναι σχολεῖα φυσικῆς αγωγῆς, μικρότερα ἀπὸ τὰ γυμνάσια, κατάλληλα γιὰ ἀσκήση σὲ πάλη, πυγμαχία κτλ. Συνήθως εἶχαν μιὰ μεγάλη τετράγωνη ὑπαίθρια αὐλή, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία ὑπῆρχαν στοῆς μὲ

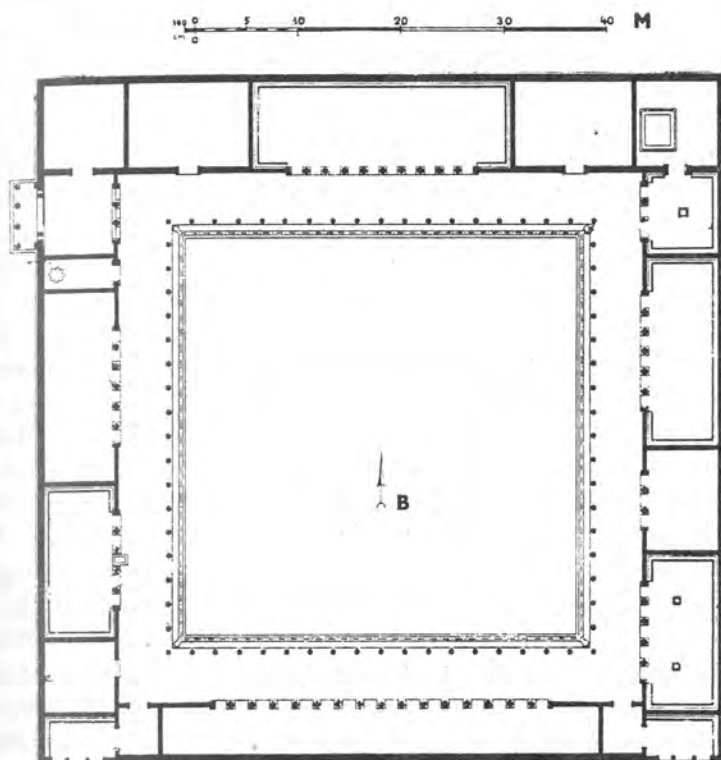
διαμερίσματα διαφόρων χρήσεων στο βάθος. "Επαιρναν ἔτσι τὴν μορφή μιᾶς μεγάλης οἰκίας ἢ πανδοχείου. Κατὰ τὸν Βιτρούβιο (βιβλ. V, κεφ. XI, I) ἡ κεντρικὴ αὐλὴ πρέπει νὰ ἔχει περίμετρο δύο σταδίων (δίανυλος) καὶ πρέπει νὰ ὑπάρχει μιὰ δευτέρη στοὰ στὴν μιὰ πλευρὰ τῆς αὐλῆς, στὴν ὁποία νὰ γίνονται τὰ ἀγωνίσματα, ὅταν ὁ καιρὸς εἶναι κακός. Πρόκειται γιὰ τὸν ξυστό, στεγασμένο χῶρο ποὺ ἀπαντᾷ καὶ σὲ γυμνάσια, μήκους ἐνὸς σταδίου καὶ πλάτους 32 ποδῶν (περίπου 9 μέτρων). Οἱ ἀνάλογοι ὑπαίθριοι διάδρομοι ἀναφέρονται μὲ τὸ ὄνομα παρὰδρομίδες. Στὴν πραγματικότητα ὁ ξυστός εἶναι κάτι τὸ σπάνιο στὶς παλαίστρες. Στὰ διαμερίσματα πίσω ἀπὸ τὶς στοὰς μποροῦν νὰ ὑπάρχουν λουτρά ἢ καὶ χῶροι γιὰ μαθήματα φιλοσοφίας, ρητορικῆς κτλ., ὅπως ἔχει ἤδη σημειωθῇ. Ὁ Βιτρούβιος ἐπίσης ἀναφέρει μεταξὺ τῶν ἄλλων τὸ ἐφηβεῖον ἢ τὴν ἐφηβικὴ ἐξέδρα (μὲ ἀναλογίαις 3 πρὸς 2 κατὰ τὸν Βιτρούβιο), εὐρύχωρο ἡμιυπαίθριο χῶρο μὲ καθίσματα, γύρω στὸν ὁποῖο γίνονταν ἐπίσης μαθήματα, τὸ κονιστήριον καὶ τὸ ἐλαιοθέσιον, εἰδικoὺς χώρους γιὰ τὴν προετοιμασίαν τῆς πάλης.

"Ενας μεγάλος ἀριθμὸς παλαιστρῶν εἶναι σήμερα γνωστὸς ἀπὸ ἀνασκαφῆς ἱερῶν ἢ πόλεων ἢ ἀπὸ παλαιὰ κείμενα καὶ ἐπιγραφῆς. Ἡ παλαίστρα τῆς Ὀλυμπίας, ἔξω ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ ἱεροῦ, δυτικὰ ἀπὸ τὸ Ἡραῖο καὶ τὸ Φιλίππειο, παρουσιάζει τὸ τυπικὸ τετράγωνο σχῆμα μὲ δωρικοὺς κίονες γύρω καὶ τὸ ἐφηβεῖο στὴν βόρεια πλευρὰ. Μεγάλος ἀριθμὸς ἄλλων χώρων σχηματίζεται γύρω ἀπὸ τὶς τέσσερις στοὰς τοῦ κτηρίου, τοῦ ὁποίου σώθηκαν ἀρκετὰ ἀξιόλογα λείψανα καὶ πολλοὶ κίονες ἔχουν ἀναστηλωθῇ. Στὴν Δῆλο ὑπάρχει ἓνα παρόμοιο κτήριο, μὲ κάπως μικρότερη τὴν κεντρικὴ αὐλὴ (32 × 32 μ.) σὲ ἄμεση σχέσιν μὲ τὸ στάδιο τῆς πόλεως. Τὰ διαμερίσματα πίσω ἀπὸ τὶς στοὰς περιορίζονται στὴν δυτικὴ καὶ τὴν βόρεια πλευρὰ, ὅπου καὶ τὸ ἐφηβεῖο. Χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο εἶναι ἐδῶ ὁ ξυστός, προσιτὸς ἀπὸ τὴν παλαίστρα, ἀλλὰ ἐκτεινόμενος κατὰ μῆκος τοῦ σταδίου. Στὴν Δῆλο ὑπῆρχαν ἄλλες δύο παλαίστρες τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνα, γνωστῆς σήμερα μὲ τὰ ὀνόματα παλαίστρα τῆς Λίμνης καὶ παλαίστρα ἀπὸ Γρανίτη. Κάπως διαφορετικὴ σύνθεσις εἶχε ἡ παλαίστρα τῆς Πριήνης, μὲ διπλὴ τὴν βόρεια στοὰ, τὸ ἐφηβεῖο στὸ βάθος καὶ σκάφες μαρμάρινες γιὰ λουτρά τῶν ἀθλητῶν.

Πολὺ ἀξιόλογη εἶναι ἡ παλαίστρα τῆς Ἐπιδαύρου, γιὰ τὸ πρότυπο τῆς ὁποίας ἐγινε ἡδη λόγος. Ἐδῶ ἡ κάτοψη ἐμφανίζεται ἀκόμα περισσότερο ἐξελιγμένη, μὲ διπλὴ βόρεια στοὰ, ἐφηβεῖο μὲ μικρὴ ἐξέδρα καὶ μεγάλες αἴθουσες στὶς τρεῖς ἄλλες πλευρὰς μὲ ἀξονικὲς κιονοστοιχίαις γιὰ τὴν στήριξιν τῆς στέγης. Τὸ γενικὸ σχῆμα μένει πάντοτε τὸ τυπικὸ τετράγωνο. Μέσα στὴν παλαίστρα τῆς Ἐπιδαύρου ἀργότερα, κατὰ τὴν ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, ἔκτισαν ἓνα μικρὸ ὠδεῖο, τοῦ ὁποίου τὰ ἐρείπια σώζονται σὲ

καλή κατάσταση και εμποδίζουν κάπως την κατανόηση των λεπτομερειών της παλαίστρας.

Τὰ γυμνάσια ἦταν κτήρια παρεμφερῆ μετὰ τὰς παλαίστρας, ἀλλὰ μεγαλύτερα ἀπὸ αὐτές, ἔτσι ὥστε νὰ ἐξυπηρετοῦνται καὶ ἀθλήματα ποὺ ἀπαιτοῦσαν μεγά-

1. Ἡ παλαίστρα τῆς Ὀλυμπίας σὲ ἀναπαράσταση. Κάτοψη (Mallwitz).

λη ἔκταση, ὅπως ὁ δρόμος. Στὴν διάταξη τῶν γυμνασίων τὸ τετράγωνο σχῆμα συνήθως ἐγκαταλείπεται καὶ λόγῳ τοῦ πολὺ μεγαλύτερου ἀπαιτούμενου χώρου, τὸ συγκρότημα μπορεῖ νὰ ἀναπτύσσεται σὲ διαδοχικὰ ἄνδρα, σὲ ἔδαφος μετὰ κλίση (γυμνάσιο Περγάμου, Δελφῶν, Σικυῶνος). Βασικὰ στοιχεῖα τῆς συνθέσεώς τους εἶναι οἱ δρόμοι καὶ οἱ στίβοι, οἱ ἀπαραίτητοι γιὰ τὴν ἐκτέλεση διαφόρων ἀθλητικῶν, στρατιωτικῶν καὶ ἱππικῶν ἀκόμα ἀσκήσεων. Συχνὰ ὑπῆρχαν σ' αὐτὰ λουτήρες σὲ σειρά, λίθινοι ἢ μαρμαρίνοι γιὰ τοὺς ἀθλητὰς (περιπτώσεις Κορίνθου, Νεμέας, Ἐρέτριας).

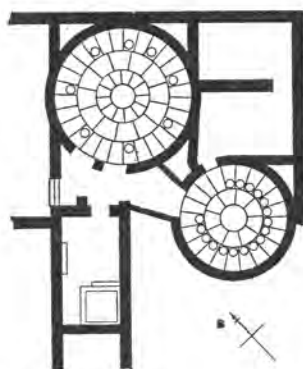
Τὰ γυμνάσια συνδυάζονταν πολλὰς φορές μετὰ ἄλση μετὰ μεγάλα δένδρα. Τὰ τρία γυμνάσια τῶν Ἀθηνῶν, τὸ Λύκειον, ἡ Ἀκαδημία καὶ

τὸ Κυνόσαργες εἶχαν περίφημους κήπους καὶ ἐκτεταμένα ἄλση, φαίνεται ὅμως ὅτι ἀπέκτησαν κτηριακὰς ἐγκαταστάσεις σὲ πιὸ ὀψιμὴ ἐποχὴ. Στὴν Ἀκαδημία, στὰ δυτικὰ τῆς πόλεως καὶ κοντὰ στὸ ἱερὸ τοῦ ἥρωος Ἀκαδήμου, βρέθηκαν τὰ λείψανα ἐνὸς μεγάλου γυμνασίου τοῦ τέλους τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου. Τὸ Κυνόσαργες ἐκτεινόταν στὴν νότια ὄχθη τοῦ Ἰλισσοῦ, στὴν περιοχὴ τοῦ Ὀλυμπίου. Τὸ συγκρότημα τοῦ γυμνασίου εἶχε κτισθῇ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀδριανὸ τὸν 2ο μ.Χ. αἰώνα. Δύο ἀκόμα γυμνάσια εἶναι γνωστὰ μέσα στὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν, τὸ Διογένειο καὶ τοῦ Πτολεμαίου, τὰ ὁποῖα ὅμως, ὅπως φαίνεται, ἦταν μικρὰ καὶ εἶχαν περισσότερὸν τὸν χαρακτήρα σχολῶν. Τὸ δεύτερο ἀνάγεται στὸν 2ο π.Χ. αἰώνα, βρισκόταν στὴν περιοχὴ τῆς ἀγορᾶς καὶ διέθετε βιβλιοθήκη.

Τὸ γυμνάσιον τῆς Ὀλυμπίας δὲν ἔχει ἀνασκαφῇ πλήρως καὶ δὲν εἶναι ἀρκετὰ μελετημένο. Εἶχε ἓνα μεγαλοπρεπὲς πρότυλο, βρισκόταν βόρεια τῆς παλαίστρας καὶ εἶχε μεγάλες στοές. Τὸ γυμνάσιον τῆς Ἡλιδος κατὰ τὸν Πausanias (βιβλ. VI, 23, 1 - 2) εἶχε κατὰ μῆκος τῶν δρόμων τοῦ ψηλὰ πλατάνια. Σ' αὐτὸ γίνονταν προπονήσεις γιὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες. Τὸ γυμνάσιον τῶν Δελφῶν εἶχε μιὰ μακρὰ δωρικὴ στοά, μήκους 160 μέτρων γιὰ τὶς ἀσκήσεις δρόμου καὶ παράλληλα μ' αὐτὴν ἓνα ἀνοικτὸ στίβο. Μιὰ μεγάλη στρογγυλὴ ἀνοικτὴ δεξαμενὴ (πισίνα) ἦταν στὴν διάθεσιν τῶν ἀθλητῶν. Σὲ ἓνα χαμηλότερο ἐπίπεδο ἦταν ἡ παλαίστρα. Τὸ συγκρότημα θεωρεῖται ἀπὸ τὰ παλαιότερα τὰ ὁποῖα σώθηκαν. Στὸ Πέργαμο ὑπῆρχε τὸ μεγάλο τριπλὸ γυμνάσιο, κτισμένο σὲ τρία διαφορετικὰ ἐπίπεδα ποὺ ἐπικοινωνοῦσαν μὲ θολοσκεπεῖς κλίμακες. Τὸ κατώτατο ἦταν ἀφιερωμένο στὰ παιδιά. Τὸ μεσαῖο στοὺς ἐφήβους μὲ διπλὴ στοά στὴν βόρεια πλευρὰ καὶ ἓνα κορινθιακὸ ναῖσκο. Στὸ ψηλότερο ἄνδρικο ἦταν τὸ μεγαλύτερο τμῆμα, μὲ μεγάλη (36 × 74 μ.) αὐλὴ μὲ δωρικὰς κιονοστοιχίας καὶ πολλοὺς χώρους, μεταξὺ τῶν ὁποίων μιὰ μεγάλη αἶθουσα καὶ ἓνα θέατρο. Τὸ γυμνάσιον τῆς Σικυῶνος βρίσκεται ἐπίσης σὲ δύο ἄνδρικο. Τὸ κάτω μέρος ἀνάγεται στὸ 270 π.Χ. καὶ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Pausanias ὡς γυμνάσιο τοῦ Κλεινίου, ἐνῶ τὸ ἄλλο ἀνήκει στὴν ρωμαϊκὴ περίοδο. Μέσα στὸ γυμνάσιο ἔχουν βρεθῇ καὶ δύο κρήνες.

Τὰ λουτρά σὲ ἀνάκτορα ἦταν γνωστὰ ἤδη ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ περίοδο, ὅπως στὴν Κνωσὸ καὶ τὴν Τίρυνθα. Στὴν κλασσικὴ Ἑλλάδα ἀναφέρονται ἰδιωτικὰ λουτρά σὲ κατοικίες, ἀλλὰ καὶ δημόσια γιὰ τοὺς κατοίκους τῶν πόλεων. Λουτρῶνες μὲ ἐγκατάστασιν θερμῶν ὑδάτων μνημονεύονται στὴν Σύβαρι πρὶν τὴν καταστροφὴ τῆς τοῦ 510 π.Χ. Κυκλικὰ κτίσματα στὸν Κολοφῶνα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἔξω ἀπὸ τὶς πόλεις τῶν Ἀθηνῶν (Διτύλου, πυλῶν Διοχάρους, Ἰωνίων πυλῶν) ταυτίζονται ἴσως μὲ λουτρά, ἀλλὰ τὸ τυπικὸ παράδειγμα ἐλληνικοῦ πλήρους κτίσματος βρίσκεται στοὺς Οἰνιά-

δες της Ἀκαρνανίας και ἀνάγεται στὸν 2ο π.Χ. αἰώνα. Στὸ δημοσίας χρήσεως αὐτὸ κτίσμα, ἡ ὅλη διάταξη εἶναι ἀκόμα κάπως ἀνόργανη, ἀλλὰ ἀπαντοῦν τὰ τρία ἐκεῖνα βασικῆς σημασίας στοιχεῖα ποὺ ἀργότερα θὰ ἐξελιχθοῦν, κυρίως στὶς μεγάλες λουτρικὲς ἐγκαταστάσεις τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς: Ἕνας μικρὸς ὀρθογώνιος χώρος μὲ τετράγωνη δεξαμενὴ νεροῦ, ἦταν γιὰ τὰ ψυχρὰ λουτρά. Ἕνας δεῦτερος, κυκλικὸς σχήματος μὲ ὀκτῶ λεκάνες σὲ κύκλο καὶ πιθανῶς ἓνα χάλκινο λέβητα στὴν μέση, χρησίμευε γιὰ χλιαρὰ λουτρά, ἐνῶ σὲ ἓνα τρίτο δωμάτιο, ἐπίσης κυκλικό, μὲ δέκα ἐπτὰ θέσεις λουομένων ἦταν τὸ θερμόν. Οἱ κυκλικοὶ χώροι εἶναι χαρακτηριστικοὶ γιὰ τὰ λουτρά· εἶχαν στέγη κωνικὴ μὲ ὀπὴ στὴν μέση ποὺ εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ κλείνει.

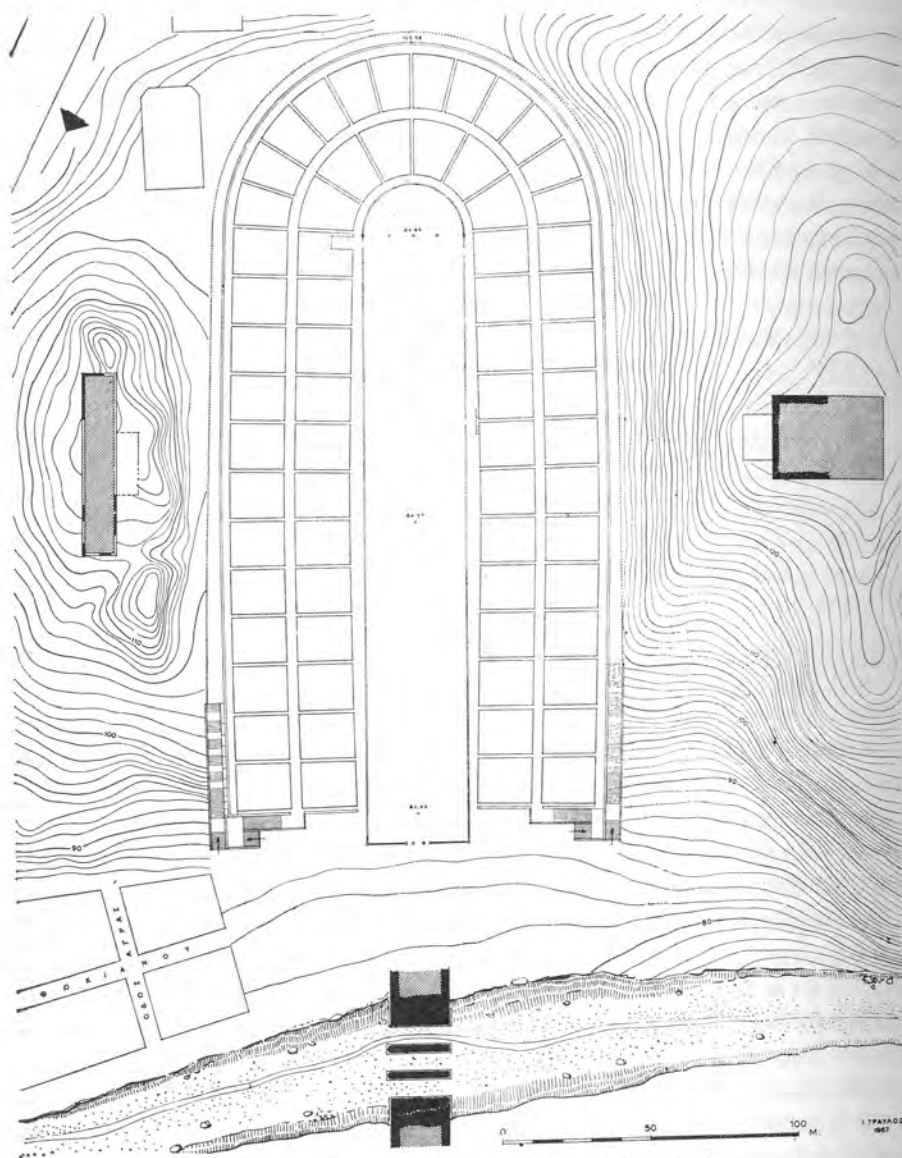
2. Κάτοψη τοῦ λουτροῦ τῶν Οἰνιαδῶν (Lawrence).

Φαίνεται ὅμως ὅτι καὶ οἱ ἄλλες τεχνικὲς τελειοποιήσεις τῶν λουτρῶν ποὺ γενικεύονται τὴν ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, εἶχαν τὴν ἀρχὴ τους στὴν ἑλληνιστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Ἔτσι σὲ ἓνα ἄλλο ἑλληνιστικὸ λουτρὸ ποὺ βρέθηκε στὴν Ἀρκαδικὴ Γόρτυνα, σώθηκαν λείψανα ἐνὸς συστήματος θερμάνσεως μὲ ζεστὸ ἀέρα ποὺ κυκλοφοροῦσε κάτω ἀπὸ τὰ δάπεδα.

Ἀλλὰ ἑλληνιστικὰ λουτρά σημειώνονται στὴν Πριήνη, στοὺς Δελφοὺς, στὸν Πειραιά, στὴν Ἐρέτρια, στὴν Ἐλευσίνα καὶ στὶς Φθιώτιδες Θῆβες (Νέα Ἀγχίαλο). Στὴν Ἥλιδα ὁ Πανσενίας (βιβλ. VI, 23) περιγράφει λουτρά στὸ παλαιὸ γυμνάσιον. Στὸ γυμνάσιον τῆς Πριήνης σώζονται ἄριστα ἀπλούστερες ἐγκαταστάσεις γιὰ τὴν λούση τῶν ἀθλητῶν. Στὸ Παντικαπαιὸν τῆς Κριμαίας (σήμερα Kerch) σώθηκαν τὰ λείψανα ἐνὸς ἀκόμα ἑλληνιστικοῦ λουτροῦ, μὲ ἀψιδωτὰ διαμερίσματα.

Ἀργότερα, στὴν ρωμαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τὰ κτήρια τῶν λουτρῶν ἔλαβαν πολὺ μεγάλη ἀνάπτυξη (θέρμες καὶ βαλανεῖα). Πολλὰ κτήρια τοῦ εἴδους αὐτοῦ ἔχουν σωθῇ καὶ στὴν Ἑλλάδα.

Τὰ στάδια ἦσαν οἱ χώροι ἐκτελέσεως τῶν γυμνικῶν ἀγώνων. Ἐπρόκειτο περὶ ἐνὸς ἰσοπεδωμένου στίβου, μὲ μήκος ἐνὸς σταδίου δηλαδὴ 196 μέτρων

3. Τὸ Παναθηναϊκὸν στάδιον. Κάτοψη (Τραυλός).

περίπου, μὲ πλευρικὰ πρηνή γιὰ τοὺς θεατὲς τῶν ἀγώνων. Τὰ πρῶτα στάδια ἦταν κατασκευασμένα τόσο στὴν κονίστρα (τὴν θέση ποὺ γινόταν τὰ ἀθλή-

ματα) όσο και στα πρανή των θεατών, από απλό χῶμα. Ἡ κατασκευή τους γινόταν συνήθως ἔξω ἀπὸ τίς πόλεις ἢ τὰ ἱερά, γιὰ λόγους χώρου καὶ μάλιστα σὲ θέσεις πού ἡ φυσικὴ διάπλαση τοῦ ἐδάφους διευκολύνει τὴν διαμόρφωση τῶν πρανῶν (στάδια Ἀθηνῶν, Ἐπιδαύρου κτλ.). Ὑπῆρχαν ὁμως καὶ στάδια μὲ τεχνητὰ πρανή σὲ ἐπιχώσεις, τίς ὁποῖες ὑποστήριζαν εἰδικοί ἀναλημματικοὶ τοῖχοι (Σικυῶν). Εἶναι γνωστὰ ἐπίσης παραδείγματα μὲ θέσεις θεατῶν μόνο ἀπὸ τὴν μιὰ πλευρά (Πριήνη).

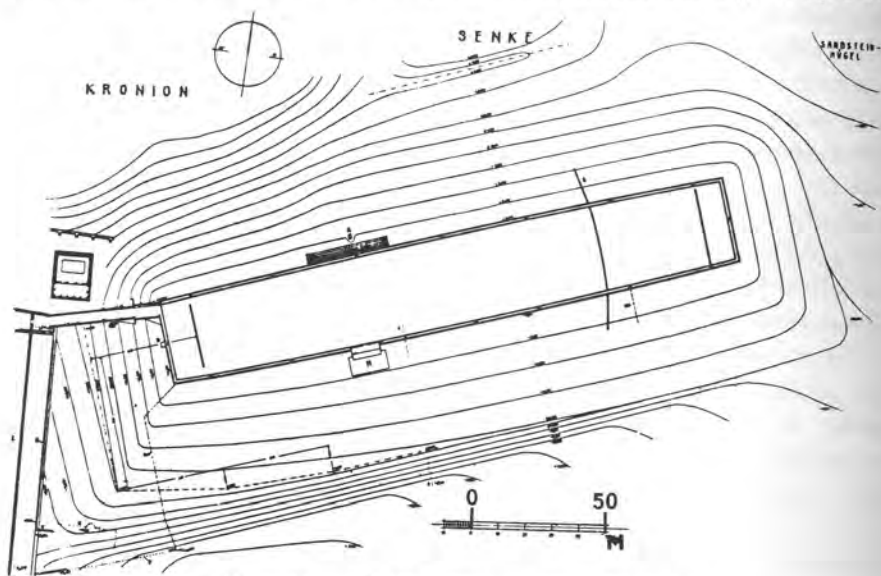
Τὸ γενικὸ σχῆμα τοῦ σταδίου, μπορεῖ νὰ εἶναι ὀρθογώνιο, μὲ πρανή καὶ κατὰ τίς στενές του πλευρές (Ὀλυμπία, Ἐπίδαυρος, Πριήνη), ἢ καὶ νὰ παρουσιάζει κυκλική τὴν μία ἀπόληξιν (ὅπως τῶν Ἀθηνῶν), τὴν λεγομένη σ φ ε ν δ ό ν η. Ἡ θέση τῶν κριτῶν καὶ τῶν ἐπισήμων προσώπων βρισκόταν στὴν μέση περίπου τῶν μακρῶν πλευρῶν. Τὰ μήκη καὶ οἱ προσανατολισμοὶ τῶν διαφόρων γνωστῶν ἀρχαίων σταδίων διέφεραν καὶ μάλιστα γιὰ λόγους πού δὲν μᾶς εἶναι γνωστοί. Οἱ θέσεις γιὰ τοὺς θεατὲς χωρίζονταν σὲ τμήματα, τίς κερκίδες καὶ στὸ ἀνώτατο μέρος τῶν πρανῶν ὑπῆρχε διάδρομος γιὰ τὴν ἐπικοινωνία, στὸν ὁποῖο σπανιώτερα διαμορφωνόταν μία στοά. Στὸ κατώτατο μέρος ὑπῆρχαν θωράκια καὶ ἓνα σύστημα ἀποχετεύσεως τῶν ὀμβρίων ὑδάτων.

Τὸ σ τ ά δ ι ο ν τ ῶ ν Ἀ θ η ν ῶ ν (Παναθηναϊκόν), πού σχηματίζεται σὲ μία μικρὴ κοιλάδα μεταξὺ τοῦ λόφου Ἀρδητοῦ καὶ ἐνὸς μικροτέρου ὑψώματος, ἦταν ἀρχικὰ ἀπὸ χῶμα καὶ σὲ μία δεύτερη φάση, ἐπὶ τοῦ ρήτορος Λυκούργου (338 π.Χ.) σὲ συσχετισμὸ μὲ ἄλλα ἔργα, ἀπέκτησε καθίσματα ἀπὸ πωρόλιθο. Ἀργότερα, τὸ 143 μ.Χ. μὲ δαπάνες τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, ἐγίνε ἀναμαρμάρωσή του, καθὼς καὶ ἡ προσθήκη ἐνὸς μνημειώδους προπύλου (:). Σήμερα τὸ Παναθηναϊκὸ στάδιο ἔχει πλήρως ἀναστυλῶθῃ (Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες τοῦ 1896).

Τὸ σ τ ά δ ι ο ν τ ῆ ς Ὀ λ υ μ π ί α ς ἦταν ἴσως τὸ ἀρχαιότερο. Παρουσιάζει πέντε διαδοχικὲς φάσεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες σπουδαιότερες ἦταν ἡ ἀρχικὴ, μὲ τεχνητὸ τὸ νότιο πρανὲς θεατῶν καὶ αὐτὴ πού πραγματοποιήθηκε τὸν 40 π.Χ. αἰῶνα μὲ τὴν μεταφορὰ τοῦ στίβου ἀνατολικώτερα, τὴν παρεμβολὴ τῆς στοᾶς τῆς Ἥχους καὶ αὐξηση τοῦ νοτίου χώρου τῶν θεατῶν. Κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν περίοδον ἐγίνε προσθήκη τῆς θολωτῆς ὑπογείας εἰσόδου τῶν ἀθλητῶν στὴν βορειοδυτικὴν γωνία. Τὸ στάδιο τῆς Ὀλυμπίας ἦταν πάντοτε σχεδὸν ἀπὸ χῶμα πατημένο· μόνο κατὰ τὴν ὑστερορρωμαϊκὴν του φάσιν φαίνεται ὅτι ἀπέκτησε ξύλινα καθίσματα. Οἱ τελευταῖες ἀνασκαφές ἀπὸ τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο ἐπέτρεψαν τὴν μελέτη πολλῶν λεπτομερειῶν τοῦ σπουδαιότερου σταδίου τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ὅπως τὸ βῆμα τῶν ἑλλανοδικῶν, τὰ τέρματα τοῦ στίβου κτλ.

Στοὺς Δ ε λ φ ο ῦ ς πλὴν τοῦ στίβου καὶ τῶν καθισμάτων πρὸς τὰ δυτικὰ σφύζονται τὰ ἐρείπια μιᾶς μεγαλοπρεποῦς εἰσόδου. Τὸ στάδιο βρίσκεται

βορείως τοῦ περιβόλου τοῦ ἱεροῦ, σὲ ἔδαφος μὲ ἰσχυρὴ κλίση. Ἡ εἴσοδος σχηματιζόταν μὲ τόξα στηριζόμενα σὲ τετράγωνους πεσσούς. Ὁ Πausanias ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἡρώδης ὁ Ἀττικοῦ εἶχε δαπανήσει γιὰ τὴν κατασκευὴ στὸ μνημεῖο καθισμάτων ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, ἀλλὰ πρόκειται προφανῶς γιὰ σφάλμα, γιατί ἔχνη μαρμάρου δὲν βρέθηκαν ἐπὶ τόπου (βιβλ. Χ, 32, παρ. 1). Δύο ἀκόμα στάδια μὲ μεγάλο ὄνομα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα λόγω τῶν πανελληνίων ἀγώνων ποὺ δίνονταν σ' αὐτά, μελετήθηκαν πρόσφατα. Τῆς Ἰσθμίας, κτισμένο γύρω στὰ χρόνια τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τῆς Νεμέας

4. Τὸ στάδιον τῆς Ὀλυμπίας. Κάτοψη (Mallwitz).

τοῦ 2ου μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα, μὲ καμαροσκέπαστη τὴν εἴσοδο τῶν ἀθλητῶν στὴν κονίστρα, κάτω ἀπὸ τὶς κερκίδες.

Τὰ σπουδαιότερα ἐλληνιστικὰ στάδια εἶναι αὐτὰ τῶν Μικρασιατικῶν πόλεων. Στὴν Ἐφεσο τὸ στάδιο εἶχε ἐν μέρει λαξευθῇ στὸν λόφο καὶ παρουσίαζε μεγαλειῶδες θέαμα στοὺς εἰσερχομένους ἀπὸ τὴν βόρεια πύλη τῆς πόλεως. Ἄλλα στάδια σημειώνονται τῆς Ἰσθμίας, τῶν Αἰζανῶν, τῆς Μαγνησίας, τῆς Πέργης. Ἀργότερα ἐπικρατοῦν οἱ ρωμαϊκοὶ τρόποι δομῆς τῶν σταδίων.

Ὁ ἵπποδρομος εἶναι ἓνα εἶδος σταδίου μὲ πολὺ μεγάλες διαστάσεις ποὺ προορίζεται γιὰ ἵπποδρομίες ἢ ἄρματοδρομίες. Ὁ Pausanias λεπτομερῶς περιγράφει τὸν ἵπποδρομο τῆς Ὀλυμπίας καὶ τὸ πολὺπλοκο σύστημα ἐκκινήσεως τῶν ἵππων. Οἱ ἵπποδρομοὶ ποὺ σώθηκαν εἶναι τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου, μὲ ἐξαίρεση ἴσως αὐτὸν τῆς Δήλου.

Ἡ δημιουργία τοῦ θεάτρου ὀφείλεται ἐξ ὁλοκλήρου στοὺς Ἕλληνας. Τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ δραματικά ἔργα περισσότερο ἴσως ἀπὸ κάθε ἄλλη πολιτιστικὴ ἐκδήλωση κάνουν φανερὴ τὴν καταπληκτικὴ ὑπεροχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ στὸν ἀρχαῖο κόσμος καὶ θέτουν ὅρια γιὰ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα ποὺ δύσκολα θὰ γίνει δυνατόν νὰ ξεπερασθοῦν. Μὲ ἀφετηρία τὰ ἄσματα καὶ τοὺς χοροὺς τῆς λαϊκῆς λατρείας τοῦ θεοῦ Διονύσου, ἡ ἐξέλιξις ἔφερε τὴν τραγωδίαν καὶ τὰ μεγάλα ποιητικὰ δράματα τῆς κλασσικῆς περιόδου.

Οἱ θεατρικὲς παραστάσεις ἔτσι δὲν ἔπαψαν νὰ ἔχουν χαρακτῆρα θρησκευτικό (κάτι τὸ ἀκατανόητο στὸ σημερινὸ θέατρο) οὔτε νὰ ἔχουν ἀμεση σχέση μὲ τὸν χορὸ, τὴν μουσικὴ καὶ τὰ μεγάλα μυθολογικὰ θέματα τῶν Ἑλλήνων. Τὰ θεάτρα τὰ ὁποῖα ἔχουν διασωθῇ, πάντοτε σχεδὸν σχετίζονται μὲ ἓνα ἱερό (Ἐπίδαυρος, Δελφοί, Ἀμφιάρειο) ἢ μὲ ἓνα ναὸ τοῦ Διονύσου (Ἀθηνῶν)· ὁ θρησκευτικὸς σκοπὸς διακρινόταν πάντοτε. Τὴν ἴδιαν στιγμὴν τὸ θέατρο ἦταν ἓνας ζωντανὸς θεσμὸς τῆς πόλεως-κράτους μεγάλης σημασίας γιὰ τὴν παιδείαν τοῦ λαοῦ. Ἀπὸ τὴν Ἀθῆνα τουλάχιστον ξέρομε λεπτομέρειες γιὰ τοὺς ἐτήσιους διαγωνισμοὺς τῶν δραματικῶν ποιητικῶν ἔργων, γιὰ τοὺς χορηγοὺς, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἐξασφάλισιν συμμετοχῆς ὄλων τῶν πολιτῶν καὶ τῶν πιδ ὀφτωχῶν μὲ τὴν καθιέρωσιν τῶν θεωρικῶν. Ἀργότερα, ὅταν ἀπέκτησαν θεάτρα ὅλες οἱ πόλεις, στὸν χώρον τοὺς γίνονταν κάθε εἶδους συγκεντρώσεις.

Ἡ ἀρχικὴ μορφή τῆς διονυσιακῆς λατρείας ἐρμηνεύει ἀπολύτως τὴν διάταξιν τῶν θεάτρων καὶ μᾶς διδάσκει πόσο ὑπῆρξε συνεπὴς πρὸς τὴς λειτουργικὰς ἀνάγκας. Τὰ πρῶτα καὶ παλαιότερα στοιχεῖα ἦταν τὰ χορικά ἄσματα καὶ οἱ ὀρχήσεις σὲ κύκλῳ. Ἔτσι ἡ πιὸ παλαιὰ μορφή ἦταν ἑνὸς ἰσοπεδωμένου κυκλικοῦ ὑπαίθριου χώρου, τῆς ὀρχήστρας. Στὸ μέσον ὑψωνόταν ἡ θυμέλη, ἓνας βωμὸς δηλαδὴ τοῦ τιμώμενου θεοῦ Διονύσου. Στὴν πρόθεσιν τοῦ βωμοῦ κάθονταν οἱ μουσικοί, οἱ ὁποῖοι ἔπαιζαν αὐλοὺς. Γύρω ἀπὸ τὴν ὀρχήστραν, μαζεύονταν ὁ κόσμος νὰ δῇ τὸν χορὸ καὶ νὰ ἀκούσῃ τὰ ἄσματα καὶ τὴν μουσικὴν. Ἐνα ὁμόκεντρο πραινὲς γιὰ τὸ κάθισμα τῶν θεατῶν δημιούργησε τὴν ἔννοια τοῦ κοίλου ποὺ θὰ εἶναι γιὰ πάντα τὸ γνώρισμα τοῦ κλασσικοῦ θεάτρου. Ἡ ὀρχήστρα εἶναι δημιούργημα τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνα, τὸ κοῖλον τοῦ 5ου. Μία ἀπλή ὀρχήστρα, χωρὶς κοῖλον, ἀναφέρεται ὅτι ὑπῆρξε ἀρχικὰ στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν.

Τὸ κυκλικὸ πραινὲς σχηματιζόταν κατὰ κανόνα στὴν πλαγίαν ἑνὸς λόφου, ποὺ καταλλήλως συμπληρωνόταν μὲ τὴν βοήθειαν τεχνητῶν ἐπιχώσεων τὴς ὁποῖας ἀντιστήριζαν ἀναλημματικοὶ τοῖχοι. Ἡ συμπλήρωσις φαίνεται ὅτι γινόταν καὶ μὲ ξύλινες κατασκευές (ἱκρία) ποὺ ἐγκαταλείφθηκαν ὁμῶς, μετὰ ἀπὸ ἀτυχήματα (ὅπως τοῦ 498 π.Χ.). Οἱ θεατὲς παλαιότερα κάθονταν πάντως στὸ χῶμα ἢ σὲ ξύλινα καθίσματα. Τὰ θεάτρα μὲ λίθινὰ ἐδῶλια ἐμφανίζονται

τὸν 4ο π.Χ. αἰώνα. Κατὰ τὴν μεγάλη ἐποχὴ τῆς τραγωδίας, τὸ κοῖλον ἦταν ἀκόμα ἀπὸ χῶμα. Σχεδὸν πάντοτε τὸ κοῖλον ἀναπτύσσεται σὲ τμῆμα τῆς περιφερείας λίγο μεγαλύτερο ἀπὸ ἡμικύκλιο.

Τὸ ἀμέσως ἐπόμενο στάδιο ἦταν ἀποτέλεσμα ἐξελίξεως τοῦ δράματος. Ἐνα ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ χοροῦ ἀπεκρίθη πρὸς τὸν κορυφαῖο δημιουργόντας ἔτσι μία στοιχειώδη σκηνικὴ δράση. Τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ πρώτου αὐτοῦ ὑποκριτῆ τὴν ἔκανε ὁ Θέσπις. Ἀργότερα προστέθηκαν καὶ ἄλλοι ὑποκριτὲς μὲ ἀντίστοιχο περιορισμὸ τῆς σημασίας τοῦ χοροῦ καὶ διαμορφώθηκε ἡ κλασσικὴ μορφή τῆς τραγωδίας. Ἀντίστοιχα στὸ κτήριο τοῦ θεάτρου δημιουργεῖται ἡ ἀνάγκη ἀφ' ἐνὸς ἐνὸς στοιχείου ποὺ νὰ σχηματίζει ἓνα βάθος (φόντο) γιὰ τοὺς ὑποκριτὲς, ἀφ' ἑτέρου ἐνὸς κλειστοῦ χώρου γιὰ τὴν μεταμφιέσή τους. Ἔτσι ἔχομε τὴν πρώτη σκηνή, ποὺ βρισκόταν σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὴν ὀρχήστρα, στὸν ἄξονα τοῦ κοίλου καὶ ἦταν ἓνα ἀπλὸ παράπηγμα ἀπὸ ξύλα καὶ ὕφασμα. Μεταξὺ τῆς σκηνῆς καὶ τῶν πλευρικῶν ἀναλημματικῶν τοίχων τοῦ κοίλου σχηματίζονται δύο διάδρομοι ποὺ ὀνομάζονται π ἄ ρ ο δ ο ι, γιὰτὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἔμπαινε ὁ χορὸς στὴν ὀρχήστρα, ὅταν ἄρχιζε ἡ παράσταση.

Τὰ τρία βασικὰ στοιχεῖα, ὀρχήστρα, κοῖλον, σκηνή, σχηματίζουν μία ἐνότητα ὀργανικὴ. Μετὰ τὸν 5ο αἰώνα, ὅταν ἡ σκηνὴ γίνεται μόνιμη καὶ τὸ κοῖλον ἀποκτᾷ λίθινα καθίσματα, ὁ τύπος τοῦ ἐλληνικοῦ θεάτρου ἀποκρυσταλλώνεται. Ἡ διάπλαση τοῦ χώρου, ἀνοικτοῦ καὶ συγχρόνως ὀρισμένου, μνημειώδους ἀλλὰ καὶ στὰ ἀνθρώπινα μέτρα, καὶ ἡ ἀνυπέρβλητη σὲ ἁρμονία ἐνταξίη του στὸ ἐλληνικὸ τοπίο, κάνουν τὸ θέατρο ἓνα δημιούργημα μεγάλης ἀρχιτεκτονικῆς.

Τὰ διαδοχικὰ στάδια ἐξελίξεως τοῦ κτηριακοῦ μέρους τοῦ θεάτρου παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον καὶ ἔχουν μελετηθῇ σὲ πλῆθος ἀπὸ παραδείγματα. Εἰς βάρος τῆς ἀρχαιολογικῆς αὐτῆς μελέτης, ἀποβαίνει (τίς περισσότερες τουλάχιστον φορές) τὸ γεγονὸς ὅτι πολλὰ ἀρχαῖα ἐλληνικὰ θεάτρα ὑπέστησαν ριζικὲς μετασκευὲς κατὰ τὴν ρωμαϊκὴ ἐποχὴ.

Ἡ σκηνὴ ὡς κτίσμα, τυποποιήθηκε μόνο στὸ τέλος τῆς κλασσικῆς περιόδου, γιὰ νὰ ἀναπτυχθῇ πλήρως κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ. Στὸ κλασσικὸ δρᾶμα οἱ ὑποκριτὲς παίζουν στὴν ὀρχήστρα μαζί μὲ τὸν χορὸ καὶ δὲν ὑφίσταται καμμία διαφοροποίησις ὕψους, ὅπως γίνεται στὸ σημερινὸ θέατρο. Παλαιότερα, κρίνοντας ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα ἐλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ παραδείγματα καὶ ἀπὸ τὰ κεκλιμένα ἐπίπεδα ποὺ ἐνίοτε ὡδηγοῦσαν στὴν στέγη τῆς σκηνῆς (ἢ μᾶλλον στὸν ἐν ἐσοχῇ ὄροφο τοῦ προσκηνίου στὸ λεγόμενο ἐπισκηνιον), πίστευαν ὅτι οἱ ὑποκριτὲς ἔπαιζαν ἐκεῖ. Ὁ Dörpfeld πρῶτος ἔδειξε τὴν πλάνη καὶ σήμερα εἶναι ἀπὸ ὅλους παραδεκτό, ὅτι ὅλη ἡ δρᾶσι περιοριζόταν στὴν ὀρχήστρα. Κατὰ τὴν κλασσικὴ περίοδο στὴν στέγη τῆς σκηνῆς, σπανίως ἀνέβαιναν οἱ ἡθοποιοὶ ὅταν παρουσιάζονταν

ὥς ἀπὸ μηχανῆς θεοὶ μὲ τὴν βοήθεια εἰδικοῦ περιστρεφομένου γερανοῦ.

Τὸ προσκηνίον ὑπῆρξε μία ἐλαφρὴ κιονοστοιχία, ἡ ὁποία ἤλθε νὰ προστεθῇ μπροστὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο τῆς πρόχειρης σκηνῆς. Ἡ στοὰ αὐτὴ στὶς δυὸ ἄκρες τῆς παρουσίαζε συμμετρικὰ μικρὲς προχωρήσεις, ποὺ ὄνομάζονται παρὰ σκήνια (ἄσχετα μὲ τὴν σημερινὴ σημασία τοῦ ὄρου). Τὸ σύνολο γιὰ πολλὰ χρόνια δὲν εἶχε πάρει μία τελικὴ μορφή καὶ μόνο στὸ τέλος τῆς κλασσικῆς περιόδου τυποποιήθηκε. Ἀπὸ παλαιότερα ὅμως τὸ προσκηνίον ἄρχισε νὰ παίρνει εἰδικὴ σημασία σὲ κάθε ἔργο, μὲ τοὺς πίνακες, ζωγραφικὰ στοιχεῖα ποὺ ἐκλείναν τὰ μετακινιὰ του καὶ τρεῖς πόρτες οἱ ὁποῖες πάλι ἐκλείναν μὲ ζωγραφισμένα φύλλα. Οἱ πόρτες αὐτὲς εἶχαν συμβατικὴ ἀξία· ὑποτίθεται ὅτι ἡ μία ὠδηγοῦσε σὲ ἀνάκτορο, ἡ δευτέρη στὴν ἐξοχή, ἡ τρίτη στὸν λιμένα.

Σκηνὴ καὶ προσκηνίον, πρόχειρα, ὑπῆρχαν στὸν 4ο αἰῶνα. Μόνιμη ξύλινη κατασκευὴ καθιερώθηκε στὸ διάστημα 300 - 250 π.Χ. Μετὰ τὸ 250 π.Χ. εἰσάγονται τὰ πρῶτα λίθινα μόνιμα κτήρια, ὅχι στὴν Ἀθήνα (ποὺ σὲ ὅλα τὰ θέματα τοῦ θεάτρου εἶχε πάντοτε τὴν πρωτοβουλία), ἀλλὰ σὲ δευτερεύοντα κέντρα. Τὸν 2ο αἰῶνα γενικεύονται. Τότε φαίνεται ὅτι δημιουργεῖται καὶ τὸ λογεῖον, ἓνα ὑπερυψωμένο πάτωμα πάνω στὸ ὁποῖο παίζουν πλεόν οἱ ὑποκριτές. Εἶναι μία ἐποχὴ ποὺ καὶ τὰ δραματικὰ ἔργα ἔχουν ἀλλάξει. Ὁ Βιτρούβιος, ἔχοντας ὑπ' ὄψη του τὰ μεταγενέστερα αὐτὰ θεάτρα, ἔγραφε ὅτι τὸ τυπικὸ ἑλληνικὸ θέατρο ἔχει ὑπερυψωμένη σκηνὴ (βιβλ. V κεφ. VI).

Γιὰ τὰ παλαιὰ ξύλινα κατασκευάσματα σκηνῆς καὶ προσκηνίων δὲν ἔχομε συγκεκριμένους πληροφορίες, οὔτε ὑπάρχουν ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα. Μία σειρὰ ἀναπαραστάσεων τοῦ Fiechter παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον, στηρίζεται ὅμως σὲ ἀτελεῖ δεδομένα. Ἀντίθετα μερικὰ μεταγενέστερα (ἐλληνιστικὰ κυρίως) παραδείγματα, ὅπως τῆς Ἐπιδαύρου καὶ τοῦ Ἀμφιαρείου τοῦ Ὀρωποῦ, λίθινα πλεόν, ἐπιτρέπουν πλήρη γνώση τῆς ὅλης διατάξεως. Τὸ προσκηνίον ἐδῶ σχηματίζεται ἀπὸ κίονες δωρικοὺς ἢ ἰωνικοὺς, μὲ πλήρη θριγκὸ καὶ βατὴ ξύλινη ὀροφή, ἔχει πλάγια παρασκήνια ἢ ὅχι, ἐνῶ πρὸ πίσω τὸ κτήριο τῆς κυρίως σκηνῆς ὑπερυψώνεται γιὰ νὰ δημιουργηθῇ πρόσοψη στὴν ὁποία καὶ τοποθετοῦνται οἱ γραπτοὶ πίνακες. Στὰ μεταγενέστερα αὐτὰ παραδείγματα, τὸ προσκηνίον ἄλλοτε ἀφήνει ἀκέραιο τὸν κύκλον τῆς ὀρχήστρας (ὅπως π.χ. στὸ θέατρο τῆς Ἐπιδαύρου) καὶ ἄλλοτε τὸν διακόπτει (Ἐφεσος, Ὀρωπὸς κτλ.).

Ἡ κυκλικὴ ὀρχήστρα στὰ ἑλληνικὰ θεάτρα συνήθως δὲν εἶχε μιὰ ἰδιαίτερη πλακόστρωση. Μερικὰ ἀπέκτησαν ἀργότερα κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν περίοδο (Διονυσιακὸ τῶν Ἀθηνῶν λ.χ.). Συνήθως στὸ κέντρο ὑπῆρχε ἡ θυμέλη, ἡ ὁποία ὅμως μπορούσε νὰ μετακινεῖται στὸν ἄξονα συμμετρίας. Ὁ κύκλος τῆς ὀρχήστρας καὶ ὁ κύκλος χαράξεως τοῦ κοίλου συνήθως δὲν εἶναι ὁμόκεντροι καὶ αὐτὸ σκόπιμα γιὰ νὰ ἀποκτᾷ ὁ περιφερειακὸς διάδρομος (γύρω

ἀπὸ τὴν ὀρχήστρα) μεταβλητὸ πλάτος καὶ νὰ διευκολύνεται ἡ εἴσοδος καὶ ἡ ἐξοδος τοῦ κόσμου. Μὴ κυκλικὲς χαράξεις εἶναι σπανιώτερες (Πριήνης, Θορικοῦ).

Ἐνα σύστημα ἀποστραγγίσεως τῶν ὑδάτων τῆς βροχῆς σχηματιζόταν συνήθως κάτω ἀπὸ τὸν περιφερειακὸν διάδρομον. Μερικὰ θέατρα (Ἐρετρίας, Σικυῶνος) μεταξὺ σκηνῆς καὶ ὀρχήστρας εἶχαν μιὰ ὑπόγειαν διάβαση, γιὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Χάροντος σὲ μερικὰ ἔργα (Χαρῶνιοι κλίμακες).

Τὸ κοῖλο μπορεῖ νὰ μελετηθῇ καλύτερα στὰ μεταγενέστερα θέατρα ἢ μᾶλλον στὶς μεταγενέστερες φάσεις τῶν θεάτρων ποὺ ἔχουν λίθιναν ἐξ ὀλοκλήρου καθίσματα. Ἡ κλίση τῆς γραμμῆς τομῆς τοῦ κοίλου δὲν εἶναι σὲ ὅλα τὰ θέατρα ἢ ἴδια, οὔτε ὁ προσανατολισμὸς ἀκολουθεῖ ἓνα ὀρισμένο κανόνα· φαίνεται ὅτι καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ προσφερόμενον ἔδαφος. Προτιμοῦσαν πάντως τὸν νότιον προσανατολισμό. Τὸ κοῖλο, ὅπως ἔχει ἤδη σημειωθῇ, διαμορφωνόταν στὴν πλαγίᾳ τοῦ ὑψώματος καὶ συμπληρωνόταν μὲ συσσώρευση γαιῶν τὶς ὁποῖες ἀντιστήριζαν ἀναλημματικοὶ τοῖχοι. Ὑπάρχουν θέατρα ποὺ τὰ πρόσθετα αὐτὰ τμήματα ἔχουν καταστραφῇ (ὅπως τοῦ Περγάμου) μὲ ἀποτέλεσμα τὴν διατήρηση τῶν ἐδωλίων μόνο στὸ μέσον. Ὑπάρχει ἐπίσης παράδειγμα κοίλου λαξευμένου ἐν μέρει στὸν βράχο, μὲ ἐδῶλια θεατῶν διαμορφωμένα στὴν φυσικὴ πέτρα (Ἄργος). Ὑπάρχει τέλος περίπτωση ποὺ τὸ σύνολο τοῦ κοίλου ἔχει γίνεи πάνω σὲ τεχνητὴ ἐπίχωση (θέατρο Μαντινείας). Στὴν Ἐρέτρια ἔχομε ἐπέκταση τοῦ κοίλου μὲ τεχνητὴ ἐπίχωση πρὸς τὰ πάνω.

Ἡ κυκλικὴ χάραξη τοῦ κοίλου ἀποτελοῦσε τὸν κανόνα. Ὑπῆρχαν ὅμως καὶ μερικὲς ἐξαιρέσεις: Τὸ παλαιὸν θέατρο τοῦ Ἄργους (πάνω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔγινε ἀργότερα ἓνα ρωμαϊκὸ ὠδεῖο) εἶχε εὐθύγραμμες σειρὲς καθισμάτων. Ἡ ὀρχήστρα τοῦ θεάτρου στὴν Μοργαντίνα τῆς Σικελίας, τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα, ἦταν τραπεζοειδὴς καὶ ὀλόκληρον κοῖλο μὲ τετράγωνη διάταξη βρέθηκε τὰ τελευταῖα χρόνια στοὺς Τράχωνες τῆς Ἀττικῆς. Εἶναι πιθανὸ ὅτι καὶ τὰ κοῖλα ποὺ σχηματίζονταν ἀπὸ ξύλινα ἱκρία εἶχαν ἐπίσης σὲ κάτοψη τετράγωνον ἢ πολυγωνικὸ σχῆμα.

Τὰ ὁμόκεντρα σὲ κάτοψη καθίσματα τοῦ κοίλου χωρίζονται μὲ στενὲς κλίμακες ἀκτινοειδῶς διατεταγμένες σὲ κερκίδες. Ἐνας διάδρομος ὁμόκεντροςμποροῦσε νὰ χωρίζῃ τὸ κοῖλον καθ' ὕψος. Ὀνομάζεται διάζωμα. Τὸ ἄνω, δεῦτερον τμῆμα τοῦ κοίλου, ἐπιθέατρον. Ἐνίοτε, (ὅπως στὸ θέατρο τοῦ Διονύσου στὴν Ἀθήνα) ὑπῆρχε καὶ δεῦτερον διάζωμα, ἀκόμα ψηλότερα. Στὴν πρὸς τὰ πάνω ἀπόληξιν τοῦ κοίλου σχηματιζόταν ἐνίοτε περιμετρικὸς διάδρομος μὲ στοᾶ (περίπατος). Τὸ ἐξωτερικὸ κυκλικὸ ἀνάλημμαμποροῦσε νὰ ἐνισχύεται (σὲ σπάνιες περιπτώσεις) ἀπὸ πύργους, ὅπως στὸ θέατρο τῆς Δωδώνης.

Τὰ δύο πέρατα τοῦ κοίλου, πρὸς τὴν πλευρὰ τῶν παρόδων διαμορφώ-

νονταν επίσης με μεγάλους αναλημματικούς τοίχους, που έπαιρναν σε όψη σχήμα τριγωνικό. Μια λίθινη επίστεψη, με ειδική διατομή, προστάτευε τα αναλήμματα αυτά από την βροχή και όριζε το πλευρικό όριο της άκρικής κλίμακας σε κάθε σειρά. Οί άρχαίοι "Έλληνες, σε αντίθεση προς τους Ρωμαίους, ποτέ δεν εφάρμοσαν κτιστά συστήματα υποδομών κάτω από το κοίλον, ή τρόπους εκκένωσης του κοίλου με πολλές έξόδους.

Τά καθίσματα του κοίλου έχουν διάφορες διατομές, ανάλογα με την πολυτέλεια της κατασκευής και το διατιθέμενο ύλικο. Συνήθως έχουν ύψος 40 - 45 εκατοστά και πλάτος 70 περίπου εκατοστά και στην πάνω επιφάνειά τους έχουν μία φαρδειά έγκοπή που χωρίζει το κυρίως κάθισμα από την θέση των ποδιών του υπερκείμενου θεατή. Τά καθίσματα της πρώτης σειράς τόσο του κάτω μέρους, όσο και του επιθέατρου (δηλαδή κατά μήκος του διαζώματος) θεωρούνταν προνομιοϋχα για την θέση τους και ξεχώριζαν σε κατασκευή ("Επίδαυρος). Πολλές φορές, στις κατώτατες θέσεις του κοίλου έχουμε πολυτελή καθίσματα (π ρ ο ε ρ ί α ι) με επιγραφές, προοριζόμενα για σπουδαία πρόσωπα, μεταξύ των οποίων πάλι διακρίνονταν το ιερέως του Διονύσου (θέατρο του Διονύσου στην Αθήνα, θέατρο Αμφιαρείου Ώρωπού κτλ.). Πάνω στα λίθινα καθίσματα οί άρχαίοι φαίνεται ότι χρησιμοποιοϋσαν μαλακά μαξιλάρια.

Η άκουστική των άρχαίων θεάτρων είναι εξαιρετικά έπιτυχής. Δέν είναι γνωστό άν ή καλή άκουστική ήταν αποτέλεσμα ειδικής φροντίδας των αρχιτεκτόνων ή τύχης, αλλά είναι γεγονός ότι σε μερικά θέατρα (όπως της Έπιδάυρου) είναι εκπληκτική. Ο Βιτρούβιος για το θέμα αυτό αφιερώνει ολόκληρο κεφάλαιο (βιβλ. V, VIII), αλλά δέν δίνει σαφείς πληροφορίες άπλως, συμβουλεύει για την κατασκευή θεάτρου, την εκλογή τόπων «συνηχόντων». Ο Βιτρούβιος επίσης αναφέρει την ύπαρξη «ήχείων», μεγάλων χάλκινων δοχείων σε κοιλότητες των θεάτρων, που είχαν σκοπό νά ενισχύουν τοϋς ήχους της όρχήστρας. Άγγεϊα του είδους αυτού δέν έχουν βρεθί άνασκαφικά παρά μόνον σε θέατρα ρωμαϊκής εποχής (όπως των Αϊζανών της Μ. Ασίας λ.χ.) άν και ό άρχαίος συγγραφεϋς διευκρινίζει ότι ύπήρχαν και σε πολύ παλαιότερα ελληνικά, όπως της Κορίνθου (βιβλ. V, κεφ. V, 8).

Οί γενικές και πολύ περιληπτικές παρατηρήσεις που προηγούνται δέν δίνουν παρά μιá γενική εϊκόνα του τεράστιου θέματος των άρχαίων θεάτρων. Ο μεγάλος αριθμός των μνημείων που έχουν διασωθί (τό καθένα από τά όποια συνήθως έχει πολλές οικοδομικές φάσεις) επιτρέπει την διερεύνηση πολλών και πολύπλοκων προβλημάτων, τό σπουδαιότερο από τά όποια είναι ή εξέλιξη σκηνής και προσκηνίου.

Ο Βιτρούβιος λέγει ότι τά ελληνικά θέατρα, σε αντίθεση προς τά ρωμαϊκά, χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη όρχήστρας, σχήματος πλήρους κύκλου, και κοίλου τό όποϊον βαίνει σε επίκεντρο γωνία 210 μοιρών, χωριζόμενο σε

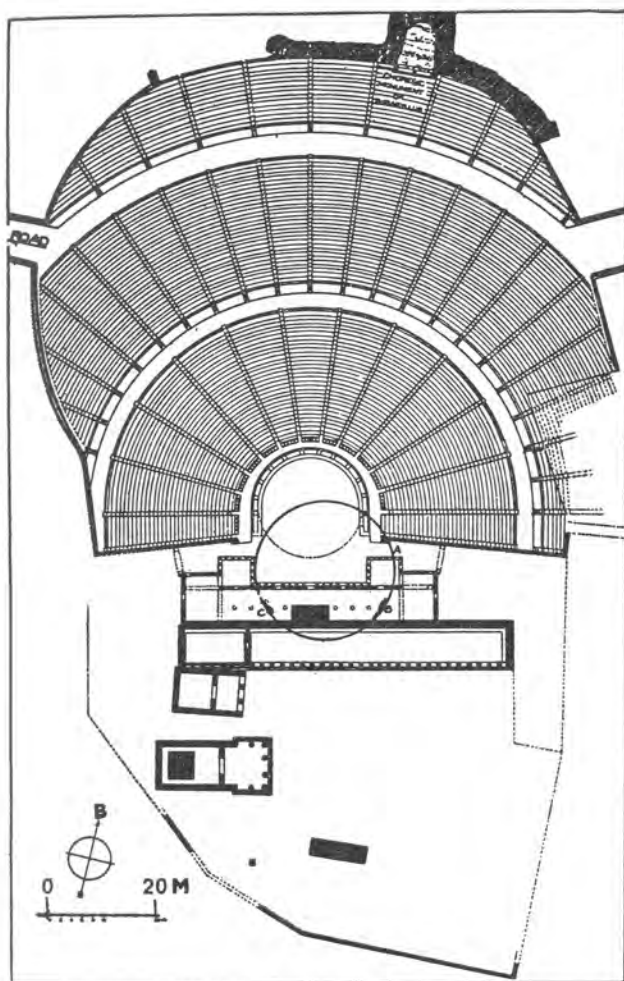
ἐπτά ἐν ὄλῳ κερκίδες ποὺ γίνονται δέκα τέσσερις στὸ ἐπιθέατρο. Ὁ Βιτρούβιος ἐπίσης ὀρίζει ὅτι τὸ προσκήνιο πρέπει νὰ τέμνει τὴν ὀρχήστρα μὲ χορδὴ ἴση πρὸς τὴν πλευρὰ ἐγγεγραμμένου σ' αὐτὴν τετραγώνου. Τὸν κανόνα ὅμως αὐτὸ δὲν θὰ δοῦμε νὰ ἐφαρμόζεται παρὰ μόνο κατὰ προσέγγιση καὶ σὲ μεταγενέστερα ἐλληνιστικὰ θεάτρα. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ λογεῖον, τὸ ὁποῖο ὀρίζεται νὰ ἔχει ὕψος μεταξύ 10 καὶ 12 ποδῶν. Στὴν ὀψιμη ἐλληνιστικὴ περίοδο καὶ στὴν ρωμαϊκὴ, σὲ μνημεῖα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κυρίως, ἡ ψηλὴ σκηνὴ ἦταν κανόνας.

Τὸ μέγεθος τῶν θεάτρων καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν θέσεων διέφεραν πολὺ. Ὑπολογίζουν συνήθως ἀπαραίτητο πλάτος καθίσματος γιὰ κάθε θεατὴ 41,5 ἐκατοστὰ τοῦ μέτρου. Ἡ διάμετρος τοῦ κοίλου σὲ κάτοψη καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν σειρῶν τῶν ἐδωλίων ὄριζαν καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν θεατῶν ποὺ μπορούσε νὰ περιλάβει τὸ θέατρο. Ἐτσι στοὺς Αἰζανοὺς λ.χ. ἡ διάμετρος εἶναι μόνον 56 μέτρα, στὴν Ἐγέστη 63, στὴν Μεγαλόπολη 126, στὶς Συρακοῦσες 150 κ.ο.κ. Τὸ Διονυσιακὸ θέατρο τῶν Ἀθηνῶν, μπορούσε νὰ περιλάβει 17 000 θεατές, τῆς Μεγαλοπόλεως 21.000. Ἡ κλίση τοῦ κοίλου κατὰ τὸν Βιτρούβιο πρέπει νὰ εἶναι 1:2 ἀλλὰ σὲ συνήθειες περιπτώσεις εἶναι περίπου 4:7.

Ἐξετάζονται σὲ συνέχεια μερικά γνωστὰ θεάτρα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τὰ ὁποῖα σώζονται σὲ σχετικὰ καλὴ κατάσταση.

Τὸ ἀθηναϊκὸ θέατρον τοῦ Διονύσου εἶναι ἀπὸ πλευρᾶς ἀρχαιολογικῆς πολυτιμότητα. Αὐτό, γιὰτὶ ἐδῶ ἐφαρμόσθησαν γιὰ πρώτη φορὰ νέα στοιχεῖα, σὲ ἄμεση σχέσι μὲ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀττικῆς τραγωδίας. Ἡ ἀρχικὴ ὀρχήστρα τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνα μὲ διάμετρο 24,5 μέτρων, σχηματίζονταν μὲ τὴν βοήθεια ἑνὸς ἀναλημματικοῦ τοίχου ἀρκετὰ νοτιώτερα ἀπὸ τὴν σημερινή καὶ τὸ κοῖλον ἄρχιζε ἐκεῖ ποὺ σήμερα εἶναι τὸ κέντρο τῆς ὀρχήστρας. Μία δεύτερη φάσι στὸν 5ο αἰῶνα, μετέθεσε τὴν ὀρχήστρα βορειότερα καὶ περιέλαβε τὴν ἀνέγερση μιᾶς στοᾶς πρὸς τὰ νότια σὲ συσχετισμὸ ὅχι τόσο μὲ τὸ θέατρο ὅσο μὲ τὸν ναὸ τοῦ Διονύσου, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔχει ἤδη γίνεῖ λόγος. Ἡ δεύτερη αὐτὴ φάσι εἶναι γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Νικία. Ἡ τρίτη φάσι εἶναι περίπου αὐτὴ ποὺ σώθηκε ὡς σήμερα, τοῦ 330 π.Χ. περίπου, ἡ ὁποία σχετίζεται μὲ τὰ ἔργα τοῦ ρήτορος Λυκούργου. Τὰ καθίσματα γίνονται λίθινα, ἡ ὀρχήστρα μετατοπίζεται ἀκόμα βορειότερα, δημιουργεῖται ὑπόνομος γιὰ τὰ νερά τῆς βροχῆς καὶ μόνιμο ξύλινο κτίσμα σκηνῆς-προσκήνιου. Πολὺ ἀργότερα, στὴν ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, τὸ θέατρο μετασκευάζεται καὶ πάλι, μὲ ψηλὴ σκηνή, τὴν πρόσοψη τῆς ὁποίας διακοσμοῦν ἀνάγλυφα ἀπὸ τὴν ζωὴ τοῦ Διονύσου, ἀνέγερση ψηλοῦ περιμετρικοῦ στῆν ὀρχήστρα στηθαίου ἀπὸ πλάκες καὶ πλακόστρωση τῆς ὀρχήστρας. Ὀλόκληρη ἡ σύνθεσι τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου παρουσιάζει ἀσυμμετρίες, ποὺ ὀφείλονται ἀφ' ἑνὸς μὲν στὶς διαδοχικὰς ἀλλαγὰς τοῦ σχεδίου του, ἀφ' ἑτέ-

ρου δὲ στὴν ἀνέγερση τοῦ Ὁδείου τοῦ Περικλέους ποὺ κατέλαβε τμῆμα τοῦ κοίλου στὴν ἀνατολική πλευρά (440 π.Χ.). Οἱ μαρμάρيني θρόνοι (προε-

5. Κάτοψη τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου σὲ ἀναπαράσταση (Dörpfeld).

δρίαι) καταλαμβάνουν τὴν πρώτη σειρὰ θέσεων τοῦ κοίλου καὶ ἀπὸ πλευρᾶς μορφῆς μιμοῦνται ξύλινα καθίσματα τῆς ἐποχῆς.

Τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου εἶχε πρῶτο καὶ δεύτερο διάζωμα, πάνω ἀπὸ τὸ ὁποῖο γινόταν ἐπέκταση τοῦ κοίλου μὲ ἐδῶλια λαξευμένα στὸν φυσικὸ βράχο. Στὸ σύνολο μποροῦσε νὰ περιλάβει 17.000 θεατές. Μαζὶ μὲ τὸν ναὸ τοῦ Διονύσου, τὸν νεώτερο ναῖσκο, τὸν ἱερὸ περίβολο καὶ τὰ χορηγικὰ μνημεῖα

τά αφιερωμένα στὸν θεό, σχημάτιζε ἓνα μοναδικὸ σύνολο λατρείας τοῦ Διονύσου.

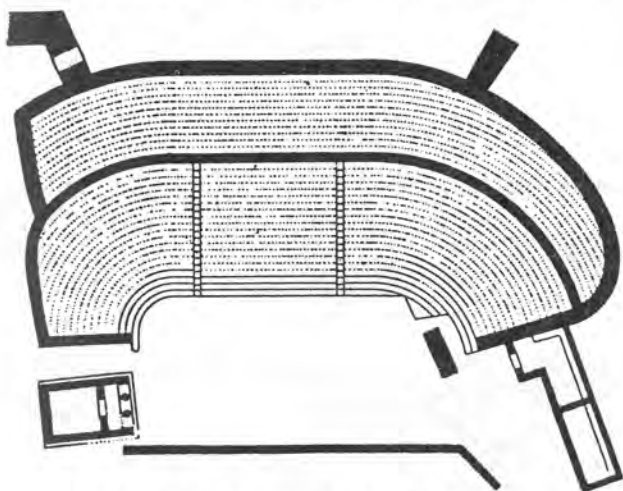
Τὸ θέατρον τῆς Ἐπιδαύρου εἶναι ὄχι μόνο τὸ καλύτερα διατηρούμενο, ἀλλὰ καὶ τὸ ὠραιότερο ἴσως θέατρο ποὺ μᾶς ἔχει ἀφήσει ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Κατὰ τὸν περιηγητὴ Πausanias, ἀρχιτέκτων ἐδῶ ἦταν ὁ Πολύκλειτος ὁ νεώτερος καὶ τὸ ἔργο πραγματοποιήθηκε στὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, ἂν καὶ ὑπάρχει ἡ γνώμη πὼς ἦταν κάπως μεταγενέστερο, μετὰ τὸ 300 (Armin von Gerkan). Τὸ θέατρο χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη συμμετρίαν του καὶ τὶς ιδεώδεις ἀναλογίες του. Ἔχει δώδεκα κερκίδες μὲ δέκα τρεῖς κλίμακες στὸ κάτω μέρος καὶ εἴκοσι δύο κερκίδες στὸ ἐπιθέατρο. Ἡ χάραξη τοῦ συνόλου ἔχει γίνῃ μετὰ τρία διαφορετικὰ κέντρα καὶ ἡ μεγίστη διάμετρος φθάνει τὰ 117 μέτρα. Στὸν Πολύκλειτο ἀποδίδονται τὸ κάτω μέρος τοῦ κοίλου, ἡ ὀρχήστρα καὶ τὸ κτίσμα τῆς σκηνῆς, ἐνῶ τὸ ἰωνικὸ προσκηνίον θεωρεῖται μεταγενέστερο. Στὶς δύο παρόδους τοῦ θεάτρου ὑπῆρχαν δύο μεγαλοπρεπῆ διπλὰ θυρώματα μὲ ἀξονικὰ στηρίγματα, ποὺ ὁδηγοῦσαν ἀφ' ἑνὸς στὴν ἀπόδο καὶ ἀφ' ἑτέρου σὲ κεκλιμένα ἐπίπεδα ποὺ ἔφθαναν στὴν στέγη τοῦ προσκηνίου. Τὰ κεκλιμένα αὐτὰ ἐπίπεδα ἀποδαινύουν καὶ τὴν μεταγενέστερη χρονολόγηση τοῦ προσκηνίου.

Τὸ προσκηνίον ἐδῶ δὲν τέμνει τὴν ὀρχήστρα. Αὐτὴ ἔχει σχῆμα πλήρους κύκλου καὶ περιμετρικὰ ἐλαφρὴ ἀνύψωση μὲ λίθινον σπειροειδὲς πλαίσιον. Τὸ ὕψος τῶν ἀναβαθμῶν στὸ κοῖλον εἶναι 33 ἑκατοστὰ στὸ κάτω μέρος καὶ 43 περίπου στὸ ἐπιθέατρο· ἔτσι ἡ κλίση γίνεται σημαντικὰ διαφορετικὴ στὰ δύο τμήματα. Περιμετρικὰ πάνω ἀπὸ τὸν ἀνώτατο διάδρομον, ὑπάρχει ὁ ἐξωτερικὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος στὰ ἄκρα τοῦ ὁποίου (ὅπως ἔδειξαν πρόσφατες ἐρευνες) ὑπῆρχαν δύο πύργοι. Ἔχουν σωθῇ ἀρκετὰ λείψανα τοῦ προσκηνίου ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ πλήρης ἀναπαράστασις. Στὰ δύο ἄκρα τοῦ σχηματίζει ἐλαφρὲς προχωρήσεις μορφῆς παρασκηνίων, σχηματιζόμενες ἀπὸ δύο μόνον κίονες.

Τὸ θέατρο τῆς Ἐπιδαύρου διασώζεται σὲ πολὺ καλὴ κατάστασις, πράγμα ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ἐκτέλεσις παραστάσεων καὶ σήμερον. Τὰ μόνον τμήματά του ποὺ ἔχουν ἀνακατασκευασθῇ εἶναι οἱ ἀναλημματικοὶ τοῖχοι ποὺ συγκρατοῦν τὰ ἄκρα ἑδῶ κατὰ μῆκος τῶν παρόδων καὶ τὰ θυρώματα. Μὲ τὴν λαμπρὴ ἀκουστικὴν του καὶ τὴν ἑνταξὶν του στὸ τοπίον εἶναι ἀσφαλῶς ἀπὸ τὰ πιὸ ἐντυπωσιακὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος.

Τὸ μεγαλύτερον θέατρο στὴν κυρίως Ἑλλάδα ἦταν τῆς Μεγαλοπόλεως, ἐκτεινόμενο πίσω ἀπὸ τὸ Θερσίλιον καὶ σὲ συμμετρικὴν μὲ αὐτὸ διάταξιν, μὲ διάμετρον σχεδὸν 130 μέτρων. Ἐδῶ τὸ κοῖλον ἐλάχιστον ὑπερβαίνει τὴν γωνίαν τῶν 180 μοιρῶν καὶ χωρίζεται ἀπὸ δύο διαζώματα σὲ τρία μέρη. Πίσω ἀπὸ τὴν ὀρχήστραν ἐκτεινόταν ἡ στοὰ τοῦ Θερσιλίου, ἡ ὁποία σχημάτιζε ἓνα μνημεῖον βάθος γιὰ τὶς παραστάσεις. Ἐτσι τὸ θέατρο

δὲν ἀπέκτησε ποτὲ λίθινη μόνιμη σκηνή, φαίνεται ὅμως ὅτι ὑπῆρχε μία ξύλινη ἡμιμόνιμη κατασκευή ἢ ὁποία ἔπαιρνε κατάλληλη θέση μπροστὰ ἀπὸ τὴν στοά, κατὰ τὸ διάστημα τῶν παραστάσεων. Τὸ ξύλινο αὐτὸ προσκήνιο τὸ ἀπέσυραν ὁλόκληρο, κυλῶντας το πάνω σὲ τροχιές καὶ τὸ προστάτευαν μέσα σὲ ἓνα εἰδικὸ πλευρικὸ στέγαστρο, τὴν σκηνοθήκη, κτισμένο στὴν δεξιὰ ἀπόδο τοῦ θεάτρου. Ἡ ὀρχήστρα τοῦ θεάτρου τῆς Μεγαλοπόλεως, διαμέτρου 30 μέτρων, ἢ μεγαλύτερη γνωστή, φαίνεται ὅτι εἶχε σχεδιασθῇ ὄχι μόνον γιὰ δραματικές παραστάσεις ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς εἰδικές

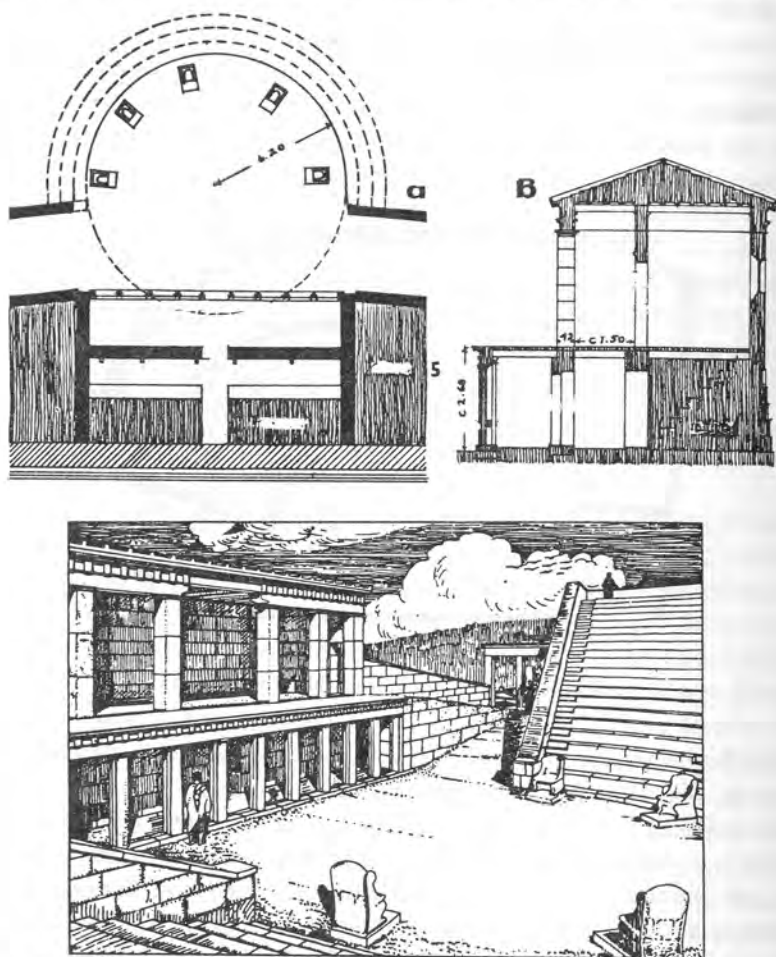
6. Κάτοψη τοῦ θεάτρου τοῦ Θορικοῦ (Bieber).

γιορτὲς τῶν Ἀρκάδων μὲ χοροὺς ἀπὸ πολυμελεῖς ὁμάδες. Δυστυχῶς, τὸ θέατρο τῆς Μεγαλοπόλεως σώθηκε σὲ κακὴ κατάσταση.

Πολὺ μεγάλες διαστάσεις ἔχει καὶ τὸ θέατρο τοῦ παναρχαίου ἱεροῦ τῆς Δωδώνης, στὴν Ἡπειρο (διαμ. 132 μέτρα), ἀναγόμενο στὸν 3ο π.Χ. αἰῶνα, μὲ δύο διαζώματα καὶ γιγαντιαίους πύργους πού ἐνισχύουν τοὺς πλευρικοὺς ἀναλημματικούς τοίχους. Τὸ μνημεῖο λόγω τοῦ κακοῦ ὕλικου τῆς κατασκευῆς του (σχιστολιθικὸ πέτρωμα), τῆς ρωμαϊκῆς μετασκευῆς τῆς ὀρχήστρας του καὶ τῆς ἐν γένει διατηρήσεώς του, δὲν ἐνθουσιάζει παρὰ τὸ μέγεθός του.

Τὸ θέατρον τοῦ Θορικοῦ (κοντὰ στὸ Λαύριο Ἀττικῆς) ἔχει πρωτότυπη κάτοψη καὶ πρόχειρη ἐμφάνιση ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι καλὸ παράδειγμα τοῦ πόσο εὐκόλα ἢ ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ μπορούσε νὰ προσαρμοσθῇ στὶς ἀνάγκες, ἐγκαταλείποντας τὸ μνημειῶδες ὕφος. Τὸ ἔργο ἀνάγεται στὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα. Ἡ ὀρχήστρα ἔδω ἔχει σχῆμα τραπεζίου μὲ καμπυλωμένες τὶς γωνίες καὶ τὰ καθίσματα ἐκτείνονται σὲ σχῆμα μᾶλλον ἀκανό-

νιστο, εὐθύγραμμο μόνο στο κεντρικό τμήμα. Ἕνας τοῖχος στήν νοτία πλευρά δημιουργεῖ τὸ βάθος γιὰ τὶς παραστάσεις. Ἡ πρόχειρη λάξευση τῶν καθισμάτων, οἱ ἀτελεῖς χαράξεις καὶ οἱ ὀγκώδεις ἀναλημματικοὶ τοῖχοι

7. Θέατρο τοῦ Ἀμφιαρείου Ὀρωποῦ: α Κάτοψη σκηνῆς καὶ ὀρχήστρας, β Τομή τῆς σκηνῆς σὲ ἀναπαράσταση, γ Προοπτικὴ ἀναπαράσταση (Fiechter).

δίνουν ἓνα ἰδιαίτερο, ἀγροτικό χαρακτήρα στο μνημεῖο. Τὸ ἀντίθετο ἀκριβῶς ἔχομε στο μεταγενέστερο κάπως θέατρον τοῦ Ἀμφιαρείου στὸν Ὀρωπὸ τῆς Ἀττικῆς. Τὸ μέγεθός του εἶναι σχετικὰ μικρὸ καὶ τὸ κοῖλον δὲν εἶχε ποτὲ ἀποκτήσει μόνιμα καθίσματα (ἴσως εἶχε ξύλινα), ἀλλὰ τὸ προσκήνιον καὶ ἡ σκηνὴ διέσωσαν τόσα πολλὰ στοιχεῖα ὥστε ὄχι μόνον

νά επιτρέπουν πλήρη αναπαράσταση, αλλά και αναστήλωσή τους. Διατηρούν πολύ καλά τὸν τύπο τοῦ ἐλληνιστικοῦ θεάτρου μὲ τὸ προσκηνίον, ὕψους 2,68 μ., σχηματιζόμενο ἀπὸ ἡμικίονες προσαρτημένους σὲ πεσσίσκους, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἔμπαιναν τὰ «θυρώματα» (σύμφωνα μὲ διασωθεῖσα ἐπιγραφή) ποὺ ἦταν ἴσως οὐδέτεροι πίνακες ποὺ παρίσταναν θύρες ἢ κάτι παρόμοιο, ἐνῶ ψηλότερα, πίσω ἀπὸ τὸ λογεῖον, ὕψωνόταν τὸ κυρίως κτίσμα τῆς σκηνῆς, μὲ ἕξι πεσσούς στὴν πρόσοψη. Μεταξὺ τους τοποθετοῦσαν ἄλλους πίνακες, σχετικούς μὲ τὸ παριστανόμενο ἔργο. Στὸ Ἀμφιάρειο οἱ προεδρίες ἔχουν τὴν μορφή πολυτελῶν θρόνων καὶ βρίσκονται περιμετρικὰ διατεταγμένες, μέσα στὴν ἴδια τὴν ὀρχήστρα.

Πολὺ διδακτικὸ ἀπὸ πλευρᾶς διατηρήσεως σκηνῆς καὶ προσκηνίου εἶναι καὶ τὸ θέατρον τῆς Πριήνης, ἐπίσης μικρὸ σὲ μέγεθος. Ἡ γενικὴ χάραξη δὲν εἶναι ἐδῶ κυκλική, ἀλλὰ ἡμιελλειπτική. Τμῆμα τοῦ κοίλου διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση, ὅπως καὶ ὅλοι οἱ κίονες τοῦ προσκηνίου. Ἡ σκηνὴ ὕψωνόταν καὶ ἐδῶ, κατὰ τὸν ἐλληνιστικὸ τρόπο, πίσω ἀπὸ τὸ λογεῖον καὶ ἡ πρόσοψη χρησίμευε ὡς βάθος τῆς παραστάσεως. Ὅπως στὴν Ἐπίδauρο ἔτσι καὶ στὴν Πριήνη ὑπῆρχαν πλάγια θυρώματα πάνω ἀπὸ τίς παρόδους.

Τὸ θέατρον τῆς Μυτιλήνης ἀνήκει ἐπίσης στὴν ἐλληνιστικὴ ἀρχιτεκτονική, ἀνεπαρκῶς ἀκόμα ἀνασκαμμένο καὶ μελετημένο, παρουσιάζει ἐνδιαφέρον γιὰτὶ φαίνεται ὅτι ἦταν τὸ πρότυπο ἑνὸς ἄλλου ποὺ ἔκτισε ὁ Πομπήιος στὴν Ρώμη. Ἡ περιγραφή ἐλληνικοῦ τύπου θεάτρου ποὺ δίνει ὁ Βιτρούβιος, πραγματικὰ πλησιάζει πολὺ τὸ ἐλληνιστικὸ μνημεῖο τῆς Μυτιλήνης, ἔτσι ὥστε νὰ πιστευεῖται ὅτι τὸ ἀντίγραφό του εἶχε μελετήσει ὁ Ρωμαῖος ἀρχιτέκτων. Τὸ θέατρο τῆς Μυτιλήνης φαίνεται ὅτι σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ ὑπέστη μετασκευὴς καὶ προσθήκες, ὅπως τοὺς ρωμαϊκοὺς πυλῶνες(;) τῶν παρόδων.

Ἐνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἀρχαῖα θεάτρα ἦταν τῶν Συρακοσῶν. Ἡ πρώτη φάση (αὕτὴ στὴν ὁποία ὁ Αἰσχύλος εἶχε ἀνεβάσει ἕνα ἔργο του στὰ 476 π.Χ.) εἶχε τὴν ὀρχήστρα σὲ σχῆμα τραπεζίου. Ἡ σημερινὴ εἶναι ἡ δευτέρη τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου. Ἡ ἀναπαράσταση τῆς παλαιᾶς φάσεως του παρουσιάζει πολλὰ προβλήματα. Ἡ δευτέρη ὀφείλεται στὸν Ἰέρωνα τὸν Β' (238 - 216 π.Χ.) καὶ εἶναι λαξευμένη στὸν φυσικὸ βράχο.

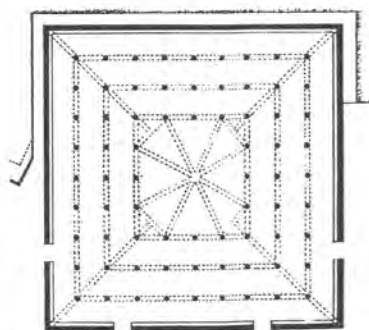
Τὸ θέατρον τῆς Ἐρέτριας εἶναι ἀπὸ τὰ παλαιότερα τῆς Ἑλλάδος καὶ μιμεῖται ἅμεσα τὸ Διονυσιακὸ τῶν Ἀθηνῶν. Σὲ μία πρώτη φάση εἶχε ξύλινα καθίσματα. Τὸ λίθινο προσκηνίον τῆς δευτέρας φάσεως εἶναι ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα τοῦ εἶδους.

Μεγάλῃ σημασίᾳ ἐπίσης ἔχει τὸ θέατρον τοῦ Περγάμου, μὲ τμῆμα μόνον τοῦ κοίλου διατηρούμενο σήμερα. Ἡ σκηνὴ καὶ τὸ προσκηνίον ἦταν ἐδῶ ἀπὸ ξύλα καὶ μετὰ ἀπὸ κάθε παράσταση μποροῦσαν νὰ ἀφαιρεθοῦν.

Ἡ λύση αὐτὴ εἶχε ἐπιβληθῇ ἀπὸ τὴν ἔλλειψη χώρου στὸ ἐξαιρετικὰ κεκλιμένο ἔδαφος. Διασώζονται ἀκόμα οἱ εἰδικὲς ἐγκοπὲς στὸ ἔδαφος, στίς ὁποῖες στερεώνονταν κάθε φορὰ τὰ κάθετα στοιχεῖα τοῦ ξύλινου κατασκευάσματος.

Ἀναφέρουμε τέλος τὰ ὀνόματα ἄλλων σπουδαίων θεάτρων, τῶν ὁποίων ἡ λεπτομερὴς μελέτῃ ἐκφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ παρόντος. Τὸ θέατρον τῶν Δελφῶν καλὰ διατηρούμενο, τὸ θέατρον τῆς Νέας Πλευρώ-
νος μὲ ἐνδιαφέρουσα τὴν διάταξη τῆς σκηνῆς, τὰ μικρασιατικὰ θέατρα Ἄσσου καὶ Ἐφέσου, τὸ θέατρον τῆς Δήλου, τὸ θέατρο τῆς Σικυῶνος, τῆς Κορίνθου, τοῦ Πειραιῶς, τοῦ δήμου Ἰκαρίας στὸν Διόνυσον Ἀττικῆς, τῆς πόλεως Ἐπιδαύρου καὶ ἄλλα.

Παραφερὴ χρήσιμη μὲ τὰ θέατρα εἶχαν καὶ τὰ ὠδεῖα. Ἦταν χώροι στεγασμένοι, ποὺ χρησίμευαν κυρίως γιὰ μουσική. Τὰ ὠδεῖα εἶχαν μεγάλη ἐξέλιξη

8. Κάτοψη τοῦ Ὁδείου τοῦ Περικλέους, σὲ ἀναπαράσταση (Dinsmoor).

κυρίως ἀργότερα, κατὰ τὴν ρωμαϊκὴ περίοδο, ἂν καὶ τότε ἡ μορφή τους ριζικὰ ἄλλαξε. Τὸ μόνο γνωστὸ κλασσικὸ κτίσμα τοῦ εἴδους εἶναι τὸ Ὁδεῖον τοῦ Περικλέους, ποὺ βρισκόταν στὰ ἀνατολικά τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου. Τὸ περιγράφει ὁ Πλούταρχος ὡς ἕνα κτήριο μὲ πολλὰς θέσεις ἀκροατῶν καὶ πολλοὺς κίονες στηρίξεως τῆς στέγης. Τὸ ἀναφέρει ἐπίσης ὁ Βιτρούβιος. Μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀπὸ τὸν Σύλλα, τὸ κτήριο ξανακτίσθηκε μὲ τὸ ἴδιο ἀκριβὲς σχέδιον ποὺ εἶχε καὶ προηγουμένως. Οἱ ἀνασκαφὲς ποὺ ἔχουν γίνῃ στὴν θέση τοῦ Ὁδείου τοῦ Περικλέους δὲν ἦσαν πλήρεις καὶ πρόκειται νὰ ἐπαναληφθοῦν. Φαίνεται πάντως ὅτι ἦταν ἕνα κτίσμα τετράγωνον, διαστάσεων 62×62 μέτρων περίπου, μὲ τρεῖς ἐσωτερικὲς κιονοστοιχίαι διατεταγμέναι σὲ τετράγωνον ἢ μὲ τετραγωνικὸν κάναβο 9×9 ὑποστηλωμάτων. Σύμφωνα μὲ τὰ κείμενα στὸ κεντρικὸν τμήμα ἢ στέγῃ ὑπερυψωνόταν μὲ τρόπο κάπως ἀσυνήθιστο, ἔτσι ὥστε νὰ φωτίζεται τὸ ἐσωτερικόν. Πιθανὸν νὰ εἶχε καὶ ἐξωτερικὴ στοά. Πρὸς τὴν βόρεια πλευρὰ τὸ ὄριόν του ἦταν ὁ φυσικὸς

βράχος καὶ ἐν μέρει τὸ κοῖλο τοῦ θεάτρου τοῦ Διονύσου. Τὸ κτίσμα προοριζόταν γιὰ ἀπαγγελίες, καθὼς καὶ γιὰ μουσικοὺς ἀγῶνες ποὺ εἶχαν θεσπισθῇ ἀπὸ τὸν Περικλῆ στὰ 446 π.Χ.

Βιβλιογραφία

1. Delorme J., Gymnasion, Étude sur les monuments consacrés à l'éducation en Grèce, Paris, 1960.
2. Τραυλὸς Ἰωάννης, Τὸ γυμνάσιον τοῦ Κυνοσάργου, *ΑΑΑ* 3, 1970, σ. 6 - 14.
3. Mallwitz A., Olympia und seine Bauten, München, 1972.
4. Μυλωνᾶς Π., Περὶ σταδίων, Ἀθῆναι, 1952.
5. Ziller E., Ausgrabungen am Panathenäischen Stadium, *Zeit. Bauwesen*, 20, 1870.
6. Kunze E., Weber H., The Olympian Stadium, *A.J.A.* 52, 1948, σ. 490 κ.έ.
7. Kunze E., Die Ausgrabungen in Olympia (Στάδιον), *Α.Δ.* 17, Β', 1961 - 1962, σ. 107 - 124, πίν. I, II, σ. 119 - 143.
8. Köster A., Das Stadion von Athen, Berlin, 1906.
9. Miller Stephen G., Excavations at Nemea, 1978, The Stadium, *Hesp.* 48, 1979, σ. 93 - 103, πίν. 35.
10. Ginouès R., Balaneutikè, Recherches sur le bain dans l'Antiquité grecque, Paris, 1962.
11. Πετράκος Β., Λουτρά Ἑρετρίας, *Α. Δ.* 1961 - 62, (Χρονικά), σ. 148.
12. Dörpfeld W., Das griechische Theater, Athen, 1896.
13. Bieber Marg., The History of the Greek and Roman Theater, Princeton, 1961.
14. Fiechter E. R., Antike griechische Theaterbauten, Stuttgart, 1930 - 37 (9 τόμοι).
15. Del Bernardi Ferrero Daria, Teatri Classici in Asia Minora, τ. 1 καὶ 2, Roma, 1969.
16. Anti Carlo, Teatri Greci Arcaici, Padova, A, 1947, B, 1969.
17. Παπαθανασόπουλος Β., Ἡ ἀκουστικὴ τῶν ἀρχαίων θεάτρων, Ἀθῆναι.
18. Canac F., L'acoustique des Théâtres Antiques, ses enseignements, Paris (éd. C.N. R.S.), 1967.
19. Bulle H., Untersuchungen an Griechischen Theatern, München, 1928.
20. Gebhard Elisabeth R., The form of the Orchestra in the early Greek Theater, *Hesp.* 43, 1974, σ. 428 - 440.
21. Dilke O.A.W., The Greek Theatre Cavea, *B.S.A.* 43, 1948, σ. 125 - 192.
22. Dilke O.A.W., Details and Chronology of Greek Theatre Caveas, *B.S.A.* 45, 1950, σ. 21 - 62.
23. Stanley A. E., Early Theatre Structures, Diss. Inaug., Ann Arbor, 1971.
24. Anti C., L'acustica fattore determinante della storia dei teatri Greci e Romani, Atti della Acad. Patavina, 1951 - 52.
25. Libertini G., Il teatro Greco e la sua evoluzione, Catania, 1933.
26. Dinsmoor W. B., The Athenian Theatre of the 5th century, St. Louis, 1951.
27. Fiechter E. R., Die baugeschichtliche Entwicklung des antiken Theaters, München, 1914.
28. Pickard Cambridge A. W., The Theatre of Dionysus in Athens, London, 1946.
29. Fiechter H., Das Dionysos Theater in Athen (Antike Griechische Theaterbauten, Heft 5), Stuttgart, 1935.

30. *Von Gerkan Armin*, Das Theater von Epidauros, Stuttgart, 1961.
31. *Von Gerkan Armin*, Das Theater von Priene, München, 1921.
32. *Εὐαγγελίδης Δ., Δάκαρης Σ.*, Δωδώνη, Α.Ε. 1959, Θέατρο, σ. 9, 16, κ.ά.
33. *Gebhard Elisabeth R.*, The Theater at Isthmia, Chicago, 1973.
34. *Ginouvès R.*, Le Théâtre à gradins droits et l'Odéon d'Argos, Paris, 1972.
35. *Stillwell R.*, The theatre, Corinth, vol. II, Princeton, 1952.
36. *Hackens T.*, Le Théâtre, Thorikos 3, 1965 (1967).
37. *Bernabè Brea L.*, Studi sul teatro greco di Siracusa, Palladio 17, 1967, σ. 97 κ.ά.
38. *Ὀρλάνδος Α. Κ.*, Ἀνασκαφὴ τοῦ ἐν Αθήναις Ὠδείου τοῦ Περικλέους, Π.Α.Ε. 1931, σ. 25· 1932, σ. 27.
39. *Hawkins - Robkin Anne Lou*, The Odeion of Perikles: Some observations on its history, form and functions, Dissert. Ph. D., Univ. of Washington, 1976.

Βλ. καὶ γενικὴ βιβλιογραφία σελ. 128.

XVI

Είδικῆς χρήσεως κτήρια στήν Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ

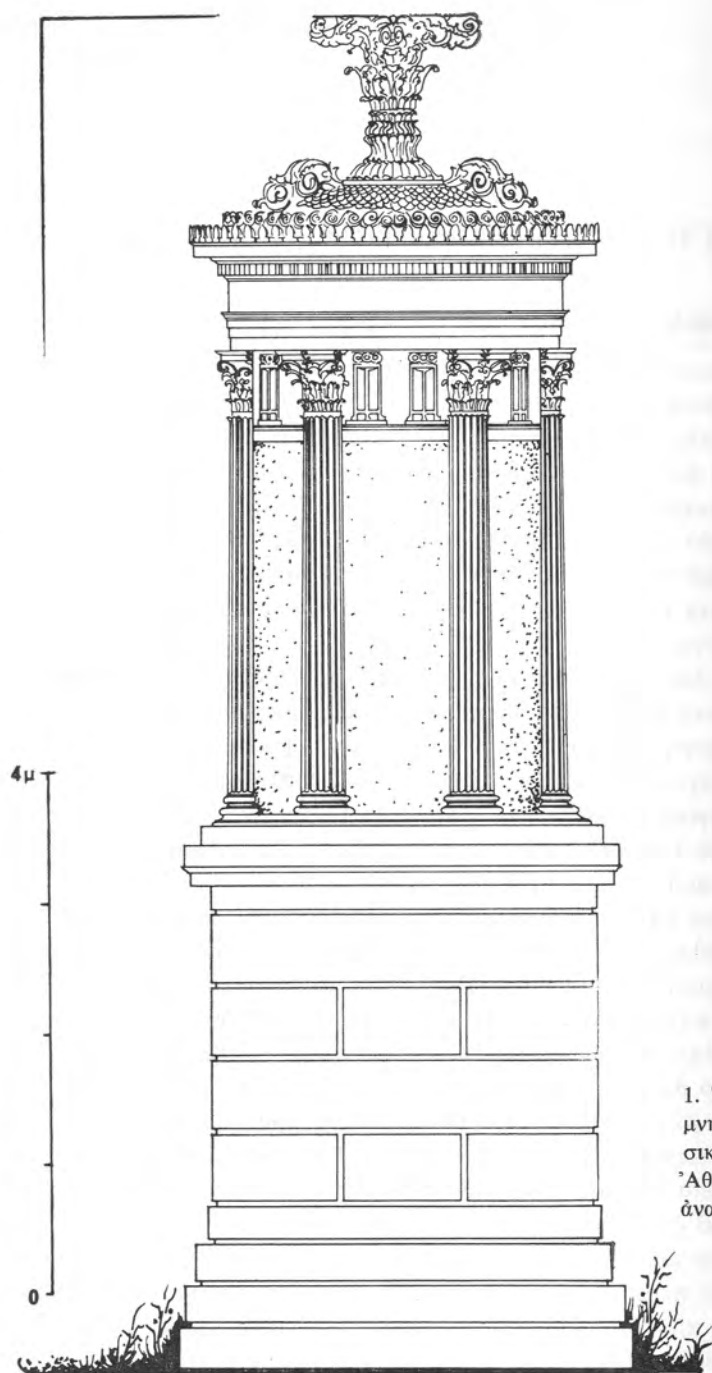
Χορηγικὰ μνημεῖα

Τὴν ὀργάνωσιν τῶν θεατρικῶν παραστάσεων στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, τὴν ἀνελάμβαναν διάφοροι πλούσιοι πολῖτες, οἱ χορηγοί. Αὐτοὶ πλήρωναν ὅλα τὰ σχετικὰ ἐξοδα, τοὺς ἡθοποιούς, τὰ πρόσωπα τοῦ χοροῦ, τοὺς μουσικούς, τὰ σκηνικά κ.ο.κ. Ἐάν τὸ δράμα νικοῦσε στὸν ἐτήσιο θεατρικὸ ἀγώνα, ὁ χορηγὸς ἔπαιρνε ἀπὸ τὴν πόλιν ὡς ἔπαθλο ἓνα μικρὸ τρίποδα χάλκινο ἢ ἐπίχρυσο, τὸν ὁποῖο κατόπιν ἀφιέρωνε στὸν Διόνυσον, στὸ ἱερὸν τοῦ συνήθως, πάνω σὲ περίτεχνη βάση. Αὐτὰ ἦταν τὰ χορηγικὰ μνημεῖα. Εἶναι γνωστὰ παραδείγματά τους κυρίως ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ ἀνάγονται στὸν 5ο καὶ τὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα.

Ἀπὸ τὴν λειτουργία τοῦ τὸ χορηγικὸ μνημεῖο ἔπρεπε νὰ κορυφώνεται μὲ μία τριγωνικὴ βάση, πάνω στήν ὁποία νὰ μπορεῖ νὰ στηριχθῇ ὁ τρίπους. Ἔτσι ἡ μορφή ναῖσκου, ἢ καὶ θόλου, ἦταν ἡ περισσότερο συνηθισμένη, ἂν καὶ ὑπάρχουν καὶ ἄλλες, κατὰ πολὺ ἀπλούστερες.

Τὰ χορηγικὰ μνημεῖα τῶν Ἀθηναίων ὑψώνονταν κυρίως στὸν χώρον τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου ἀλλὰ καὶ κατὰ μῆκος τῆς ὀνομαζομένης ὁδοῦ τῶν Τριπόδων, ποὺ ἄρχιζε (κατὰ τὸν περιηγητὴ Πausanias) ἀπὸ τὸ πρυτανεῖον, ἀκολουθοῦσε τὴν βόρεια πλευρὰ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ κατέληγε στὸ θέατρο. Εἶχε πλάτος 6 μέτρων καὶ περιελάμβανε πολλὰ μνημεῖα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐπισημανθῇ μὲ ἀνασκαφή. Τὸ σπουδαιότερον ἀπὸ αὐτὰ εἶναι τὸ μνημεῖον τοῦ Λυσικράτους γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχει γίνει ἤδη λόγος καὶ ἔχει σωθῇ σχεδὸν ἀκέραιον στήν θέσιν του. Μὲ τὸ λαϊκὸ ὄνομα «φανάρι τοῦ Διογένη» ἦταν γνωστὸ ἀπὸ παλαιὰ καὶ ἀπεικονίζεται ἐνσωματωμένο στὸ ἄλλοτε μοναστήρι τῶν Καπουτσίνων, σὲ πολλὰς χαλκογραφίας καὶ σχέδια περιηγητῶν τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἢ τοῦ 19ου αἰῶνα.

Τὸ μνημεῖον τοῦ Λυσικράτους κτίσθηκε ἐπὶ Εὐαϊνέτου ἄρχοντος τὸ 333 - 334 π.Χ. καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα ψηλὸ ὀρθογώνιον βάθρον, πάνω στὸ ὁποῖο ὑψώνεται τὸ κυρίως μνημεῖον, μορφῆς μικρῆς θόλου μὲ ἕξι κορινθιακοὺς κίονες στήν περιφέρεια ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρον προσκολλημένους σὲ ἓνα κυλινδρικὸ κορμὸ ἀπὸ γκρίζον μάρμαρον Ὑμηττοῦ. Πάνω ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιον καὶ τὴν ζωφόρον (στήν ὁποία ὑπάρχουν ἀνάγλυφες παραστάσεις σχετικῆς

1. Τὸ χορηγικὸ
μνημεῖο τοῦ Λυ-
σικράτους, στὴν
Ἀθήνα. Ὁψη σὲ
ἀναπαράσταση.

μέ τον θεό Διόνυσον) ὑπάρχει γείσο μέ ὀδόντες καί μονολιθική στέγη μέ ἀνάγλυφες φολίδες ἀντί κεραμιδιῶν καί ἀνθέμια. Στό κέντρο της σχηματίζόταν τό κορύφωμα πού ἔφθανε σέ ὕψος 10,30 μέτρων καί διαμορφωνόταν μέ ἑλικες καί φυτικά κοσμήματα. Πάνω σ' αὐτό ἦταν στημένος ὁ χορηγικός τρίπους.

Στό ἐπιστύλιο τοῦ μνημείου εἶναι χαραγμένη ἡ μεγάλη ἐπιγραφή πού ἀναφέρει ὀνόματα σχετικά μέ τον θεατρικό ἀγώνα. Μεγάλο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἐφαρμογή τοῦ κορινθιακοῦ ρυθμοῦ στό μνημεῖο καί οἱ ἐξαιρετικά ἐκλεπτυσμένες ἀρχιτεκτονικές του μορφές, χαρακτηριστικές τῶν στυλιστικῶν τάσεων τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα. Ἐπί πολλά χρόνια ἄλλωστε ἦταν τό μόνο γνωστό στήν Εὐρώπῃ παράδειγμα κορινθιακοῦ ἀρχιτεκτονήματος τῆς κλασσικῆς περιόδου καί τό μόνο σωζόμενο κυκλικό κτίσμα της, μέ ἀποτέλεσμα νά τό θαυμάσουν πολύ καί νά τό μιμηθοῦν κατὰ τήν ἐποχή τοῦ κλασσικισμοῦ καί στήν Ἑλλάδα καί στό ἐξωτερικό. Τά κιονόκρανα τοῦ μνημείου τοῦ Λυσικράτους μέ τὰ ἐκλεπτυσμένα στελέχη καί φύλλα ἄκανθας, τό ἀνθέμιο καί τοὺς ὀκτάφυλλους ρόδακες του δείχνουν περισσότερο ἀπό ὁποιοδήποτε ἄλλο τήν μεταλλική τους καταγωγή.

Ἐνα δεῦτερο χορηγικό μνημεῖο τοῦ ὁποίου πλήρης ἀναπαράσταση εἶναι ἔφικτή, εἶναι τοῦ Θ ρ α σ ύ λ λ ο υ, στήν νότια πλευρά τῆς Ἀκροπόλεως, στό σημεῖο πού τό κοῖλο τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου συναντᾷ τόν κάθετο βράχο της. Τό κτίσμα χρονολογεῖται ἀπό τήν ἐπιγραφή του στό 319 π.Χ. καί εἶχε μορφή ναῖσκου σκαλισμένου ἐν μέρει στόν φυσικό βράχο. Στήν πρόσοψη εἶχε μερικές ἰδιορρυθμίες· ἕνα ἀπλό πεσσό μέ ραδινές ἀναλογίες ἐν παραστάσι, ἀνάγλυφα στεφάνια ἀντί τριγλύφων στήν θέση τῆς ζωφόρου καί ἀδιάσπαστο κανόνα μέ συνεχεῖς σταγόνες στό ἐπιστύλιο. Ἡ περίεργη αὐτή διάταξη φαίνεται ὅτι μιμεῖται τήν δυτική ὄψη τῆς νότιας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων καί κατὰ τόν Choisy ἀποτελεῖ παράδειγμα τοῦ ἀναφερόμενου ἀπό τόν Πλίνιο ἀττικοῦ ρυθμοῦ. Ἀργότερα, τό 297 π.Χ., ὁ γιός τοῦ Θρασύλλου, ὁ Θρασυκλῆς, προσέθεσε ἕνα «ἀττικόν», εἶδος βάθρου πάνω ἀπό τό γείσο μέ τίς ἐπιγραφές καί δύο τρίποδες, δεξιὰ καί ἀριστερά ἀπό τόν ἀρχικό. Πολύ ἀργότερα, στήν ὀψιμη ρωμαϊκή ἐποχή, προστέθηκε πάνω ἀπό τό ἀττικό ἕνα ἐνθρονο ἄγαλμα τοῦ θεοῦ Διονύσου. Τό χορηγικό αὐτό μνημεῖο βρίσκεται δυστυχῶς σέ πολύ κακή κατάσταση σήμερα. Εἶχε μετατραπῇ σέ ναῦδριο ἐπὶ Τουρκοκρατίας καί σέ μεγάλο βαθμό καταστράφηκε κατὰ τό διάστημα τῆς Ἐπαναστάσεως. Παλαιότερα ὁ λόρδος Ἑλγιν εἶχε πάρει τό ἄγαλμα τοῦ Διονύσου πού βρίσκεται σήμερα στό Βρεταννικό Μουσεῖο.

Τό μνημεῖο τοῦ Νικίου, μορφῆς ναῖσκου, εἶναι ἐπίσης τοῦ ἔτους 319 π.Χ. καί ἀπό πλευρᾶς μορφολογικῆς ἐμμεῖτο τὰ Προπύλαια τῆς Ἀκροπόλεως καί μάλιστα τό ἐξάστυλο κεντρικό τμήμα τους. Ἀπό αὐτό δὲν σώζονται παρὰ μόνο θραύσματα καί μεμονωμένα ἀρχιτεκτονικά μέλη.

Κατεδαφίσθηκε στὰ 267 μ.Χ. καὶ τὰ τμήματά του χρησιμοποιήθηκαν στὴν ἐξωτερικὴ, μεταγενέστερη ρωμαϊκὴ πύλη τῆς Ἀκροπόλεως, τὴν γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα «πύλη Beulé». Ἐκεῖ βρέθηκαν καὶ μελετήθηκαν καὶ οἱ ἐπιγραφές τοῦ μνημείου. Οἱ χορηγικοὶ τρίποδες εἶχαν πάρει τὴν θέσιν ἀκρωτηρίων στὸ ἀέτωμα τῆς προσόψεώς του. Ἄλλο πολυτελὲς καὶ μεγάλο χορηγικὸ μνημεῖο, τὸ ὁποῖο ἐμμεῖτο τὸν ἰωνικὸ ναὸ τῆς Ἀπτέρου Νίκης, ἔργο τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, φαίνεται ὅτι εἶχε ἀνεγερθῇ στὴν περιοχὴ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου. Ἐλάχιστα λείψανά του διατηρήθηκαν μεταξὺ τῶν ὁποίων μακροσκελεῖς ἐπιγραφές.

Πολὺ ἀπλούστερα χορηγικὰ μνημεῖα εἶναι οἱ δύο ἀρράβδωτοι κορινθιακοὶ κίονες ποὺ σώθηκαν ἀκέραιοι σχεδόν, λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸ μνημεῖο τοῦ Θρασύλλου, στὴν νότια πλευρὰ τῆς Ἀκροπόλεως. Ἡ ἰδιομορφία τους βρίσκεται στὰ κιονόκρανά τους ποὺ εἶναι τρίπλευρα καὶ ἔχουν τὸν ἄβακα τριγωνικὸ σὲ κάτοψη. Τρεῖς ἐγκοπὲς σ' αὐτὸν δείχνουν τὸν τρόπο στερεώσεως τοῦ ἀναθηματικοῦ τρίποδα. Τριγωνικὰ βάθρα ποὺ δέχονταν τρίποδες τοῦ εἶδους αὐτοῦ, πιθανὸν τμήματα χορηγικῶν ἢ ἀναμνηστικῶν μνημείων εἶναι καὶ ἄλλα γνωστά. Στὸν Κεραμεικὸ, στὴν στοὰ τοῦ Ἀττάλου, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου, στὸν ναὸ τῆς Αὐλίδος καὶ στὸ θέατρο τοῦ Ὁρχομενοῦ μπορεῖ κανεὶς νὰ δῇ καὶ ἄλλα παραδείγματα.

Θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ ἀνταγωνισμὸς γιὰ τὴν πολυτέλεια κατασκευῆς χορηγικῶν μνημείων πῆρε τέλος τὸ 315 π.Χ. περίπου, ὅταν οἱ νόμοι γιὰ οἰκονομίες τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως τὰ περιόρισαν σὲ ἀπλούστατα ἀναμνηστικὰ βάθρα.

Τιμητικά, ἀναμνηστικὰ καὶ ἀναθηματικὰ μνημεῖα

Παρόμοια πρὸς τὰ χορηγικὰ μνημεῖα, ἀλλὰ πολλὰς φορὲς μὲ χαρακτήρα κάπως διαφορετικόν, εἶναι αὐτὰ τὰ ὁποῖα ἔστηναν σὲ δημόσιους χώρους οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες σὲ ἀνάμνησιν ἑνὸς γεγονότος, γιὰ νὰ τιμηθῇ κάποιον σημαντικὸ πρόσωπο ἢ καὶ ὡς ἀπλὰ ἀφιερώματα πρὸς τοὺς θεοὺς. Ἡ διαδεδομένη αὐτὴ συνήθεια ἦταν χαρακτηριστικὴ τῶν ἀντιλήψεων τῆς ἐποχῆς καὶ ἀπέβλεπε στὴν τιμὴ καὶ τὴν προβολὴ τοῦ ατόμου ἢ τὴν ἔξαρση τοῦ γοήτρου τῆς πόλεως-κράτους, μέσα ἀπὸ ὑψηλῆς ποιότητος ἔργα τέχνης. Κάθε ἱερὸ καὶ κάθε κοινόχρηστο κέντρο στίς ἀρχαῖες πόλεις εἶχε μεγάλο ἀριθμὸ μνημείων τοῦ εἶδους αὐτοῦ. Δὲν παρουσίαζαν ὅμως ὅλα σημαντικὸ ἀρχιτεκτονικὸ ἐνδιαφέρον. Ὑπάρχουν ἔτσι ἑκατοντάδες ἀπὸ βάθρα ἀγαλμάτων μὲ τὴν ἀπλούστατη τριπλὴ διάρθρωση βάσεως, κορμοῦ καὶ στέψεως, διάρθρωση ποὺ ἐπιτυγχάνεται συνήθως μὲ ἀπλὰ κυμάτια καὶ καλλιτεχνικὰ καταξιώνεται μὲ ἀρμονικὰς ἀναλογίας, μικρὴ μείωση ἐνίοτε πρὸς τὰ πάνω κτλ.

(Δελφοί, Ὀλυμπία, Ἀμφιάρειο Ὠρωποῦ κ.ἄ.). Ὑπάρχουν ὅμως καὶ μνημεῖα πολὺ πρὸ σύνθετα, μὲ ἀρχιτεκτονικὲς προθέσεις, ὅπως ὑπάρχουν καὶ ἄλλα μὲ ξεχωριστὸ ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον.

Ἰδιόμορφο ἀναμνηστικὸ μνημεῖο ἀναφέρεται τὸ τ ρ ό π α ι ο τ ῶ ν Λ ε ύ κ τ ρ ω ν στὴν θέση τῆς ὁμώνυμης μάχης (371 π.Χ.). Ἦταν ἀπὸ μάρμαρο, μὲ βάση πού ἔφερε περιμετρικὰ τρίγλυφα καὶ μετόπες, κυλινδρικό κορμὸ καὶ στέψη πού σχηματιζόταν ἀπὸ ἐννέα ἀνάγλυφες κεκλιμένες ἀσπίδες. Τὸ κυρίως τρόπαιο, χάλκινο πιθανῶς, ὑψωνόταν πάνω στὸ βάθρο καὶ τὸ ἀποτελοῦσαν ὅπλα, πανοπλίες κτλ.

Τρόπαια μαχῶν γίνονταν ὅμως καὶ στὰ ἱερά. Στους Δελφοὺς ἓνα κυκλικὸ βαθμιδωτὸ βάθρο στήριζε ἓνα πελώριο τρίποδα πού θύμιζε τὴν μάχη τῶν Πλαταιῶν τοῦ 479 π.Χ. Τὸ ξεχωριστὸ αὐτὸ ἔργο μεταφέρθηκε τὸν 4ο μ.Χ. αἰῶνα στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ γιὰ αἰῶνες στόλιζε τὸ ἐκεῖ ἵπποδρόμιο. Ἡ νίκη τοῦ Μαραθῶνος ἀποθανατίσθηκε μὲ μιὰ ἰωνικὴ στήλη στὸ πεδίο τῆς μάχης, ἓνα μνημεῖο στους Δελφοὺς καὶ τὸ γνωστὸ γιγαντιαῖο ἄγαλμα τῆς Προμάχου Ἀθηνᾶς στὴν Ἀκρόπολη, πού ἔγινε ἀρκετὰ ἀργότερα. Τριγωνικὲς ψηλὲς βάσεις ἀποτελοῦσαν ἓνα ἄλλο τύπο μνημείου. Τυπικὰ παραδείγματά του εἶναι οἱ σ τ ῆ λ ε ς τ ῶ ν Μ ε σ σ η ν ῖ ω ν πού ἦταν ὅμοιες (μὲ διαφορετικὴ μόνο τὴν κρηπίδα) καὶ βρέθηκαν στὴν Ὀλυμπία καὶ τοὺς Δελφοὺς (424 π.Χ.). Αὐτὴ τῆς Ὀλυμπίας, πρόσφατα ἀναστηλωμένη, εἶχε ὕψος περίπου 9,30 μ. καὶ χρησίμευε ὡς βάθρο τοῦ περίφημου ἀγάλματος τῆς Νίκης τοῦ Παιωνίου (Μουσεῖο Ὀλυμπίας).

Ἄλλος τύπος μνημείου ἦταν μορφῆς μεγάλου βάθρου μὲ «σύνταγμα» ἀπὸ ἀνδριάντες. Τρία σπουδαῖα παραδείγματα τοῦ τύπου αὐτοῦ ἔχομε ἀπὸ τοὺς Δελφοὺς: Τοῦ Δαόχου σὲ σχῆμα ἐξέδρας, τῶν Ἀργείων βασιλέων, ἡμικυκλικῆς διαμέτρου 12,80 μ., καὶ τῶν Λακεδαιμονίων μετὰ τὴν μάχη στους Αἰγὸς Ποταμοὺς (405 π.Χ.) μὲ 37 ἀγάλματα τοῦ Λυσάνδρου καὶ τῶν ἀξιωματικῶν του, σχήματος ὀρθογωνίου. Τὸ εἰδικὸ ἀρχιτεκτονικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ τελευταίου αὐτοῦ μνημείου βρίσκεται στὸν τρόπο διατάξεως ὀκτὼ κίωνων πού διαμόρφωναν τὴν πρόσοψή του: Εἶχαν τοποθετηθῇ μὲ διαδοχικὴ ἐπαύξηση τοῦ μεταξονίου τους ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ μὲ σκοπὸ νὰ τονίσουν τὴν προοπτικὴ ἐντύπωση τοῦ μνημείου στους ἐπισκέπτες πού τὸ ἐβλεπαν ἀπὸ τὰ δεξιὰ του. Ἀνάλογη μορφὴ ὁμάδος ἀνδριάντων πάνω σὲ βάθρο εἶχε καὶ τὸ μνημεῖο τῶν ἐπωνύμων Ἡρώων στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν.

Ἡ σ τ ῆ λ η τ ῶ ν Δ ε λ φ ῶ ν, τὴν ὁποία ὁ Κεραμόπουλλος ταύτιζε μὲ τὸ ἀνάθημα τῶν Κυρηναίων καὶ ὑπέθετε ὅτι μιμεῖται τὸ φυτὸ «σύλφιον», εἶναι στὴν πραγματικότητα ἓνα μνημεῖο προβληματικό. Ἕνας ψηλὸς κορμὸς μὲ φύλλα κατὰ διαστήματα καὶ κορύφωμα ἀπὸ γλυπτὰ φύλλα ἄκανθας στήριζε τὰ ἀγάλματα τριῶν κορῶν καὶ ψηλότερα ἓνα μεγάλο τρίποδα. Ἀντίγραφα

τοῦ φυλλοφόρου κορμοῦ (ποῦ ἀνάγεται ἴσως στὸν 3ο π.Χ. αἰώνα) βρέθηκαν στὴν Κόρινθο καὶ τὴν Ρώμη.

Θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ σημειωθῇ ἐπίσης τὸ μεγάλο βάθρο τοῦ Ἀγρίππ'α μπροστὰ ἀπὸ τὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια, κτισμένο ἀπὸ μάρμαρο σὲ ψευδοισόδομη τοιχοποιία. Ἰσως ἦταν κάπως παλαιότερο (ἐλληνιστικὸ καὶ πιθανώτατα Περγαμηνὸ) καὶ ἀρχικὰ ἔφερε ἓνα ἀπλὸ τέθριππο, ἀργότερα ὅμως ἀναφέρεται ὅτι ἔφερε τὸ ἄγαλμα τοῦ Ρωμαίου στρατηγοῦ Ἀγρίππα. Παρεμφερῆ πρὸς αὐτὸ εἶναι τὰ βάθρα τοῦ Π ρ ο υ σ ί α καὶ τοῦ Αἰ μ ῖ λ ι ο υ Πα ὕ λ ο υ στοὺς Δ ε λ φ ο ὺ ς.

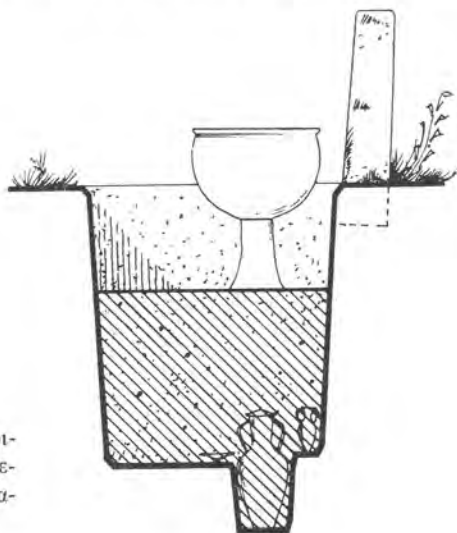
Τὰ πιὸ ἀπλὰ βάθρα ἀναθημάτων ἦταν ἀσφαλῶς οἱ ἀπλοὶ κίονες. Ἐχει ἤδη γίνει λόγος γιὰ τὴν αὐτάρκεια τῆς μορφῆς τῶν ἐλληνικῶν κιόνων. Δωρικοὶ καὶ ἰωνικοὶ κίονες, ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο, συναντῶνται σὲ ὅλα τὰ ἱερά, στημένοι αὐτοτελῶς νὰ ὑποβαστάζουν ἀγάλματα ἢ ἄλλα ἀφιερῶματα. Στὴν Ἀκρόπολη ὑπῆρχαν πρῶιμα δωρικὰ παραδείγματα. Στὴν Ἀκρόπολη καὶ στοὺς Δελφοὺς σῶθηκαν θραύσματα κορμῶν κιόνων τοῦ εἰδούς αὐτοῦ μὲ ἐλικοειδεῖς ραβδώσεις, κάτι ποῦ θὰ ξανασυναντηθῇ πολὺ ἀργότερα στὴν ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Μικρὰ δωρικὰ κιονόκρανα μὲ κυκλικὸ δίσκο στὴν θέση τοῦ ἄβακα καὶ γραπτὰ κοσμήματα στὸν ἐχίνο στήριζαν τέλος ἀναθήματα στὰ ἱερά τῆς Δήλου καὶ τῆς Βραυρωνός. Δύο ἰωνικοὶ κίονες ποῦ ὑποστήριζαν ἀγάλματα ἐκατέρωθεν μιᾶς ἐξέδρας, σχημάτιζαν τὸ ἀφιέρωμα τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Φιλαδέλφου καὶ τῆς Ἀρσινόης στὴν Ὀλυμπία, τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα.

Σπουδαιότεροι ἀκόμα εἶναι οἱ ἰωνικοὶ ἀρχαῖκοι ἀναθηματικοὶ κίονες ποῦ σὲ πολὺ πρῶιμη ἐποχὴ ἤδη ἔφεραν τὴν ἰωνικὴ τεχνοτροπία στὰ δωρικὰ ἱερά τῆς Ἑλλάδος, ὅπως στὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοὺς Δελφοὺς. Ἡ σ τ ῆ λ η τ ῶ ν Ν α ξ ί ω ν στοὺς Δ ε λ φ ο ὺ ς ἀπὸ μάρμαρο τῆς Νάξου στήριζε μιὰ γιγαντιαία σφίγγα καὶ εἶχε σὲ σύνολο ὕψος 14.30 μέτρα. Γιὰ τὸ πρῶιμο κιονόκρανὸ τῆς ἔχει γίνει λόγος σὲ ἄλλη θέση.

Ταφικὰ μνημεῖα

Τὰ ταφικὰ ἔθιμα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων σὲ διάφορες ἐποχές, σχετιζόμενα μὲ παραδόσεις καὶ θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις, ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο γιὰ μεγάλῃ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Ἐγινε ἤδη λόγος γιὰ ταφικὰ ἔθιμα καὶ ἀντίστοιχα ταφικὰ μνημεῖα τῆς προϊστορικῆς περιόδου. Στὴν γεωμετρικὴ περίοδο πολλὰ πράγματα ἔχουν ἤδη ἀλλάξει, γιατί σὲ κάθε τάφο ἀντιστοιχεῖ ἓνα στοιχεῖο ὑπέργειο, ἓνα σ ῆ μ α τοῦ μνήματος. Τυπικὲς ταφές τῆς ἐποχῆς ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τύμβους ποῦ γίνονταν μὲ τὴν συσσώρευση χώματος εἶναι τοῦ ἀθηναϊκοῦ Διτύλου. Πρόκειται γιὰ ἓνα μικρὸ ὑπόγειο θάλαμο ποῦ δεχόταν τὸν νεκρὸ, στὴν λίθινη ἢ ξύλινη ὀροφῇ τοῦ ὁποίου στηριζόταν ἓνα γι-

γάντιο άγγείο (τὸ ὕψος του ἔφθανε τὸ 1,80 μ.) σὲ τρόπο ὥστε νὰ ἐξέχει πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους κατὰ τὸ μισό. Τὰ ὠραῖα αὐτὰ γεωμετρικά ἀγγεῖα (κρατῆρες) φέρουν γραπτὴ διακόσμηση χαρακτηριστικὴ τῆς ἐποχῆς καὶ εἶχαν σκοπὸ ὄχι μόνον νὰ ὀρίσουν τὴν θέση τοῦ τάφου, ἀλλὰ καὶ νὰ δέχονται τὶς προσφορὰς τῶν οἰκείων τοῦ νεκροῦ. Ἀγγεῖα τοῦ Διπύλου ἐκτίθενται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῶν Ἀθηνῶν. Στὴν Βοιωτία ἐπίσης ὑπάρχουν μεγάλα ταφικά ἀγγεῖα τοῦ εἴδους αὐτοῦ, ἀλλὰ μὲ ἀνάγλυφα

2. Ταφή τῆς γεωμετρικῆς περιόδου στὸν Κεραμεικὸ. Τομὴ σὲ ἀναπαράσταση.

κυμάτια ἢ παραστάσεις καὶ ὄχι μὲ γραπτὴ διακόσμηση. Οἱ στῆλες, πλάκες τοποθετημένες κατακόρυφα πάνω ἀπὸ τὸν τάφο, ἐμφανίζονται ἀπὸ πολὺ πρόωμῃ ἐποχῇ στὴν Ἀττικὴ, ἀκόσμητες ἀκόμα.

Στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα οἱ ἀντιλήψεις γιὰ τὴν μετὰ τὸν θάνατο ζωὴ ἦταν κάπως συγκεχυμένες καὶ ποτὲ δὲν ἔφθασαν σὲ πεποιθήσεις ὅπως τῶν ἀνατολικῶν λαῶν. Ἐθεωρεῖτο πάντως μεγάλη ὕβρις τὸ νὰ μείνει ἓνα σῶμα ἄταφο, καὶ τὰ νεκρικά μνημεῖα τῶν προγόνων τὰ περιέβαλαν μὲ σεβασμό. Μεγαλύτερη σημασία ἔδιναν στὴν μνήμη τῶν νεκρῶν. Ἡ ἀνέγερση σπουδαίων ταφικῶν μνημείων ἀπέβλεπε στὴν προβολὴ τοῦ αὐτοῦ καὶ ἔμμεσα τῆς οἰκογένειας τοῦ νεκροῦ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὰ σπουδαιότερα καὶ ὠραιότερα μνημεῖα τοῦ εἴδους τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, ἔγιναν γιὰ νὰ τιμηθοῦν μέλη τῶν μεγάλων γενῶν τῆς Ἀττικῆς, ἐνῶ τὰ πλουσιώτερα ὑψώθηκαν ἀργότερα γιὰ ἡγεμόνες, τοπικοὺς μονάρχες καὶ Μακεδόνες στρατηγούς. Οἱ τάφοι ὀρισμένων προσώπων, ποὺ τιμήθηκαν ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς συμπολίτες τους καὶ ἀργότερα θεωρήθηκαν σὲ πόλεις-κράτη ἥρωες, ἀπέκτησαν ἐπίσης ἰδιαίτερη σημασία.

Κατά την αρχαϊκή και την κλασσική περίοδο οί νεκροί θάβονται ἢ καίονται. Στὴν δευτέρα περίπτωση ἡ τέφρα συγκεντρώνεται σὲ ἓνα κλειστὸ δοχεῖο, πήλινο ἢ χάλκινο, διακοσμημένο ἢ ὄχι, τὸ ὁποῖο θάβεται στὴν γῆ. Τὰ ταφικὰ ἔθιμα, διατηρώντας μιὰ πανάρχαια παράδοση, ἐπέβαλαν τὴν κατάθεση μέσα στοὺς τάφους διαφόρων κτερισμάτων, ἀγγείων συνήθως, μεγάλου ἀριθμοῦ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ξαναβρίσκονται τώρα σὲ ἀνασκαφές. Πάνω ἀπὸ τὸ δρυγμα κάποιο στοιχεῖο ἔδειχνε τὴν θέση τῆς ταφῆς.

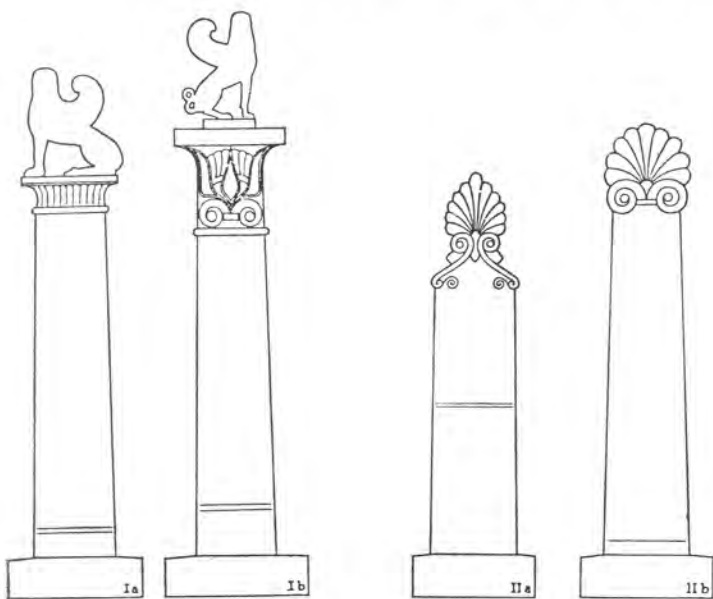
Οἱ ἀρχαῖοι ἔθαβαν τοὺς νεκροὺς σὲ νεκροταφεῖα, ἔξω ἀπὸ τὶς τειχισμένες πόλεις ἢ καὶ στὴν ἐξοχή, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τοὺς δρόμους. Λιγότερες εἶναι οἱ περιπτώσεις μεγάλων μεμονωμένων ταφικῶν μνημείων, ἡρώων καὶ μαυσωλείων, μέσα σὲ πόλεις ἢ καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτές. Μέγιστη σημασία γιὰ τὴν ἱστορία τῆς τέχνης καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἔχει τὸ μεγάλο νεκροταφεῖο τῶν Ἀθηνῶν, ὁ Κεραμεϊκός, ποὺ ἐκτείνεται στὰ ΒΔ. τῆς ἀρχαίας πόλεως, κοντὰ στὸ Δίπυλο καὶ τὸν δρόμο πρὸς τὴν Ἀκαδήμεια. Ἐκεῖ ἦταν καὶ τὸ Δημόσιο Σῆμα, τόπος ταφῆς τῶν πεσόντων στὸν πόλεμο καὶ τῶν μεγάλων πολιτικῶν ἀνδρῶν τῆς κλασσικῆς περιόδου. Στὸν Κεραμεϊκὸ ἔχει διασωθῇ ἓνας μέγας ἀριθμὸς ταφικῶν μνημείων.

Κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ τὰ γνωστὰ ταφικὰ μνημεῖα σπάνια εἶναι σύνθετα (ὅπως τοῦ Μενεκράτους στὴν Κέρκυρα μὲ κυκλικὸ σχῆμα καὶ ἀγάλμα λέοντος στὴν κορυφή). Συνηθέστερα εἶναι ἀγάλματα ἢ στηλές. Τὰ ἐπιτύμβια ἀγάλματα δὲν παρουσιάζουν ἀρχιτεκτονικὸ ἐνδιαφέρον. Συνήθως στηρίζονταν σὲ μιὰ ἀπλὴ βάση μὲ ἐπιγραφή καὶ παρίσταναν τὸν νεκρὸ, μὲ τὸν τύπο κούρου ἢ κόρης. Πρόχειρα ἀναφέρομε ὡς παραδείγματα τὸν περίφημο Ἀριστοδίκου ποὺ βρέθηκε στὴν Ἀττικὴ στὸν δρόμο πρὸς τὴν Κερατέα καὶ τὶς ἰωνικὲς πρῶιμες κόρες τῆς Χίου καὶ τῆς Ἀττικῆς (Βελανιδέα καὶ Μερέντα). Ἡ τελευταία στὸν τάφο τῆς Φρασί- κλειας ποὺ πέθανε περὶ τὸ 540 π.Χ. εἶναι ἔργο τοῦ Πάριου γλύπτη Ἀριστίωνος.

Περισσότερο ἴσως ἀρχιτεκτονικὸ ἐνδιαφέρον ἔχουν οἱ στηλές, ἀπλὰ κατασκευάσματα μὲ τριπλὴ διάρθρωση, βάση, κορμὸ, ἐπίστεψη. Πολὺ σπάνια εἶχαν μορφὴ κίονα (Κέρκυρα), ἀλλὰ στὴν Ἀττικὴ τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου ἐξελίσσονται μὲ ἀφετηρίαν τὴν ὀρθία πλάκα, μὲ ψηλὰ ἀναλογίες, γραπτὴ ἑγχρωμὴ ἢ ἀνάγλυφη παράσταση. Τὰ πρῶτα παραδείγματα εἶναι ἀπὸ πωρό- λιθο καὶ μὲ βαρεῖες ἀναλογίες, ἀλλὰ γρήγορα ἐπικρατεῖ τὸ μάρμαρο καὶ ἤδη ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνα ἀπαντοῦν μερικὰ σπουδαῖα μνημεῖα τοῦ εἶδους. Σ' αὐτὰ ἡ ἐπίστεψη εἶναι ἓνα ἀπλὸ κοῖλο αἰγυπτιακὸν κυμάτιον μὲ φύλλα. Τὴν ἴδια ἐποχὴ (6ος αἰώνας, μέχρι τὸ 525 π.Χ.) μερικὲς μεγάλες ἀττικὲς στηλές ἐπιστέφονται μὲ ἀγάλματα σφιγγῶν, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἄμεση σχέση μὲ τὸν Ἄδη. Ὅρισμένες στηλές τοῦ εἶδους αὐτοῦ, ποὺ ἔχουν σαφὴ τὴν ἰωνικὴ ἐπίδραση καὶ εἶναι ἀριστουργήματα ἀπὸ πλευρᾶς γλυπτικῆς,

ἐκτίθενται στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Στὴν κυρίως στήλη ὑπάρχουν ἀνάγλυφα.

Ἀργότερα (530 - 500 π.Χ.) ἡ ἐπίστεψη ποὺ ἐπικρατεῖ εἶναι τὸ ἐλεύθερο ἀνθέμιο, τὸ ὁποῖον υἱοθετεῖται καὶ στὴν ἐπομένη φάση. Τὴν ἴδια περίοδο (ἀρχαϊκὴ) στὴν Ἰωνία συνηθίζονται ἐπίσης στήλες μὲ ἀνθέμια (Τρωάς, Σάμος, Δορύλαιον) ἀλλὰ καὶ σαρκοφάγοι ἀπὸ τερρακόττα, μὲ γραπτές διακοσμήσεις ὅπως τῶν Κλαζομένων. Στὸ τέλος τῆς ἀρχαϊκῆς

3. Ἀρχαϊκὲς ἐπιτύμβιες στήλες.
Περὶ τὸ 610 - 525 π.Χ. (Richter).

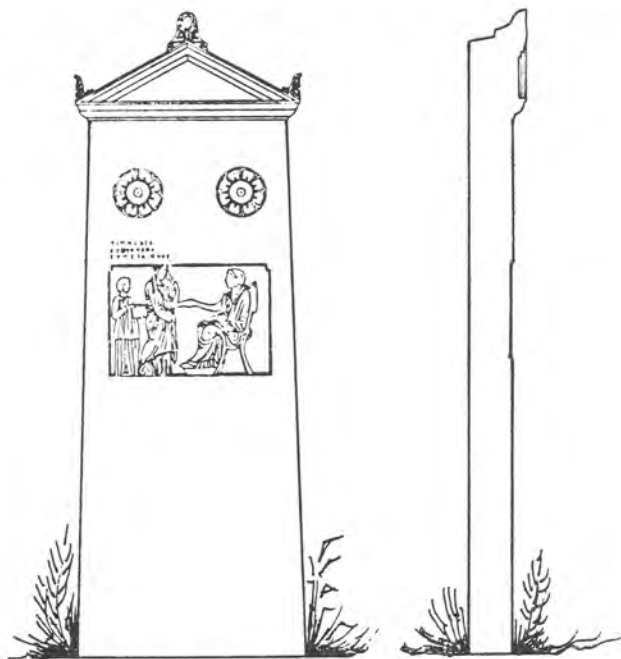
4. Ἀρχαϊκὲς ἐπιτύμβιες στήλες.
Περὶ τὸ 530 - 500 π.Χ. (Richter).

περιόδου, στὴν ἴδια περιοχή ἀπαντοῦν καὶ οἱ πρῶτες μαρμάρινες σαρκοφάγοι (Σάμος) μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση μεγάλου καλλιτεχνικοῦ ἐνδιαφέροντος. Ἀλλὰ ἀπὸ πλευρᾶς ἀρχιτεκτονικῆς περισσότερη προσοχὴ πρέπει νὰ δοθῇ στὰ ταφικὰ μνημεῖα τοῦ Ξάνθου, μεταξὺ τῶν ὁποίων διακρίνεται τὸ μνημεῖο τῶν Ἀρπυιδῶν μὲ κολοσσιαία μονολιθικὴ βάση καὶ γλυπτὴ ζωφόρο ποὺ περιέβαλε τὸν νεκρικὸ θάλαμο.

Ἀργότερα, κατὰ τὴν κλασσικὴ περίοδο μετὰ τὸ 430 π.Χ. στὴν Ἀττικὴ θὰ ἔχομε στήλες, ληκύθους, ναόσχημα μνημεῖα κτλ., λύσεις δηλαδὴ στὶς ὁποῖες παίξει βασικὸ ρόλο ἡ γλυπτικὴ. Στὸν Κεραμεικὸ ἔχουν σωθῇ τάφοι καὶ οἰκογενειακὰ μνημεῖα μορφῆς μικροῦ περιβόλου ἢ τοίχου, πάνω στὸν ὁποῖο ἔπαιρναν θέση τὰ μαρμάρινα μικρότερα αὐτὰ ἐπιτύμβια.

Οἱ κλασσικὲς στήλες ἔχουν ὡς βάση μία ἀπλὴ πρισματικὴ πλίνθο. Στὸν κορμό, ποὺ παρουσιάζει μείωση πρὸς τὰ πάνω καὶ ραδινὲς ἀναλογίες, ὑπάρχει συνήθως ἀνάγλυφο μὲ παράσταση τοῦ νεκροῦ, ἐπιγραφή μὲ τὸ ὄνομα του καὶ διακοσμητικοὶ ρόδακες. Ἡ στέψη παίρνει συνήθως τὸ σχῆμα ψηλοῦ ἀνθεμίου, παρόμοιου μὲ τὰ ἀκρωτήρια τῶν ναῶν, σὲ ζωνηρὸ ἀνάγλυφο, μὲ φύλλα ἀκάνθης στὸ κάτω μέρος του ἢ ὄχι.

Ὑπῆρχαν καὶ ἐπιστέψεις σὲ σχῆμα μικροῦ ἀετώματος. Μαρμάρινες λή-

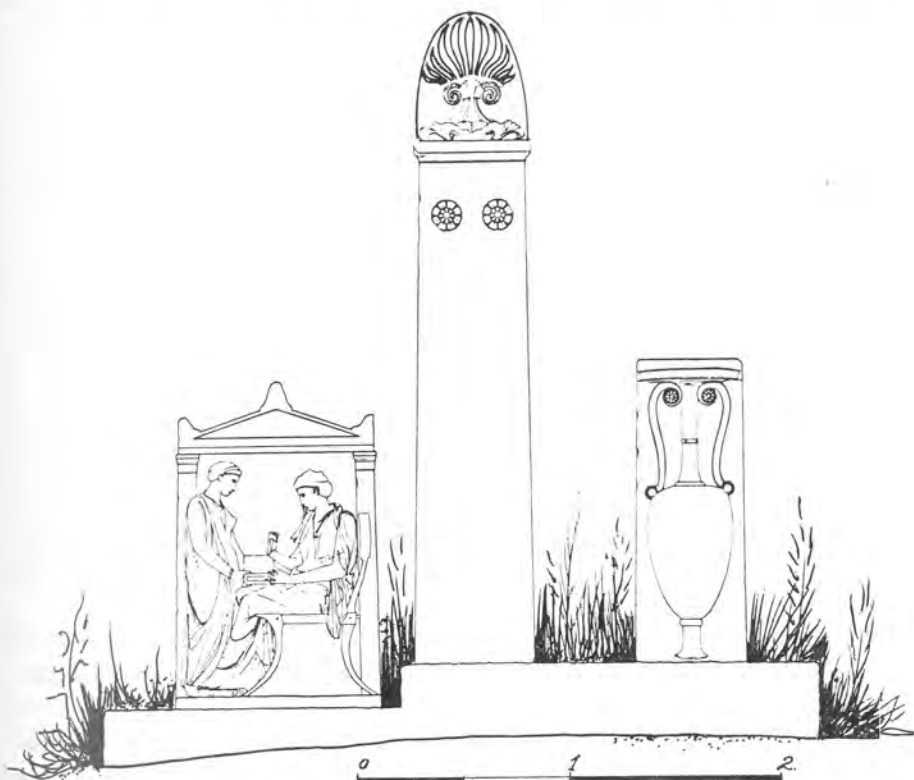
5. Κλασσικὴ ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, σὲ ὄψη καὶ τομή (Ἀρχεῖο ἔδρας Μορφολογίας ΕΜΠ).

κυθοί, ὑδρίες ἢ λουτροφόροι, μεγάλου μεγέθους, διακοσμημένες μὲ ἀνάγλυφο παράσταση πάνω σὲ βάση ἢ καὶ σὲ στήλη, συνηθίζονταν ἐπίσης κατὰ τὴν κλασσικὴ περίοδο.

Τὰ ναόσχημα ἐπιτύμβια προέκυψαν ἀπὸ τίς στήλες μὲ τὴν ἀετωματώδη ἐπίστεψη, ὅταν τὸ ἀνάγλυφο τοῦ κορμοῦ πλαισιώθηκε μὲ μικρὲς παραστάδες καὶ ἐγκαταλείφθηκαν οἱ ραδινὲς ἀναλογίες τοῦ κορμοῦ. Ἡ ἐξέλιξη τοῦ τύπου ἔφερε ἀργότερα τὰ ζωνηρὰ ἐξέχοντα ἀνάγλυφα (ὅπως στὸ μνημεῖο τοῦ Δεξιλέω π.χ.) καὶ ἀργότερα ὁλόγλυφα ἀγάλματα μέσα σὲ ἀβαθὴ σηκὸ μὲ πλευρικὲς παραστάδες, ὅπως στὸ μνημεῖο τοῦ Ἀριστοναύτη.

Τὰ μεγάλα παραδείγματα τοῦ εἶδους αὐτοῦ ἀνήκουν κυρίως στὸν 4ο π.Χ.

αἰώνα, ἀρχίζουν ὁμως νὰ ἐμφανίζονται ἀπὸ τὸ 420 π.Χ. Τὰ γλυπτὰ τῶν στηλῶν ἢ τῶν ναόσχημων ἐξελίξεων τοὺς εἶναι πολλὲς φορὲς καλλιτεχνικὰ ἀριστουργήματα καὶ ὡς θέμα ἔχουν συνήθως τὸν ἴδιο τὸν νεκρὸ νὰ ἀποχαιρετᾷ τοὺς οἰκείους του (σκηνὴ τῆς δεξιώσεως). Ἡ σ τ ἡ λ η τ ῆ ς Ἡ γ η σ ο ὺ ς,

6. Τὸ μνημεῖο τῆς Ἡγησοῦς στὸν Κεραμεικὸ. Ἀναπαράσταση
(Ἀρχεῖο ἑδρας Μορφολογίας ΕΜΠ).

κόρης τοῦ Προξένου (Ἐθν. Ἀρχ. Μουσεῖο) εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ γνωστότερα καὶ ὠραιότερα παραδείγματα, ἀναγόμενα στὰ χρόνια γύρω στὰ 400 π.Χ.

Τὴν λαμπρὴ αὐτὴ ἐξέλιξη τῶν ἀττικῶν ἐπιτύμβιων τῆς κλασσικῆς περιόδου διέκοψε ἀπότομα ἓνας νόμος (μεταξὺ 317 καὶ 309 π.Χ.) τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως, σχετικὸς μὲ τὴν περιστολὴ τῶν δαπανῶν καὶ τῶν πολυτελῶν ἰδιωτικῶν κατασκευῶν στὴν Ἀθήνα. Μετὰ ἀπὸ αὐτὸν ἐπιτράπηκαν μόνο μικροὶ κιονίσκοι μὲ μείωση ἀρνητικὴ καὶ ἐπιγραφὴ, περιρραντήρια ἢ ἐπιτύμβιες τράπεζες πολὺ λιτῆς ἐμφανίσεως. Οἱ στήλες ἐξακολούθησαν νὰ ἐφαρμόζονται ἐκτὸς τῆς Ἀττικῆς ἄλλοτε γλυπτές, ἄλλοτε χαρακτές (Βοιω-

τίας, Χίου) και άλλοτε γραπτές. Τοῦ τελευταίου αὐτοῦ εἶδους εἶναι αὐτὲς ποὺ βρέθηκαν πρόσφατα στὸν τύμβο τῆς Βεργίνας καθὼς καὶ τῶν Παγασῶν, σήμερα στὸ Μουσεῖο τοῦ Βόλου. Ὡραῖες ταφικὲς στιῆλες μὲ ἓνα πολὺ ἐπιμηκυμένο ἀνακλιντροειδὲς ἐπίκρανο ὡς ἐπίστεψη, τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, βρέθηκαν στὴν Πάτρα.

Στὴν Μικρὰ Ἀσία, κατὰ τὴν κλασσικὴ περίοδο, τὰ ταφικὰ μνημεῖα ἔχουν ἄλλη ἐξέλιξη. Οἱ μαρμάρινες σαρκοφάγοι παίρνουν μορφή ναῖσκου καὶ διακοσμούνται μὲ ὠραῖα ἀνάγλυφα. Τυπικὸ παράδειγμα ἡ σαρκοφάγος τῶν Πενθοουσῶν τῶν μέσων τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, σήμερα στὸ Μουσεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ποὺ μιμεῖται ἰωνικὸ ναῖσκο καὶ ἡ περίφημη σαρκοφάγος «τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου» μὲ ἀνάγλυφα

7. Ἐπιτόμβιος μαρμάρινος κιονίσκος ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ, μετὰ τὸ 309 π.Χ.

γύρω, γλυπτὰ στὰ ἀετώματα καὶ φολιδωτὴ μονολιθικὴ στέγη, στὸ ἴδιο μουσεῖο. Πρόκειται γιὰ ἓνα πολὺ γνωστὸ ἔργο, ἐκπληκτικὸ σὲ τελειότητα κατασκευῆς ἀλλὰ καὶ σὲ διατήρηση.

Ἀλλὰ στὴν Μικρὰ Ἀσία, κατὰ τὸν 4ο π.Χ. κυρίως αἰώνα καὶ σὲ συσχέτισμό πρὸς τοὺς γιγάντιους ναοὺς γιὰ τοὺς ὁποίους ἔχει γίνει λόγος, ἀνεγείρονται τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μεγάλα ταφικὰ μνημεῖα μὲ μεγαλύτερο ἀρχιτεκτονικὸ ἐνδιαφέρον. Δὲν πρόκειται βέβαια γιὰ τάφους κοινῶν θνητῶν. Ἀποκορύφωμα τῆς τάσεως αὐτῆς εἶναι τὸ Μαυσωλεῖο τῆς Ἀλικαρνασσοῦ, ἓνα ἀπὸ τὰ ἑπτὰ θαύματα τοῦ κόσμου, τὸ ὁποῖο ἔχει περιγραφῇ σὲ ἄλλη θέση. Ἀκόμα πιὸ πρὶν, στὸν Ξάνθο τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (Λυκία) κτίζεται τὸ μνημεῖο τῶν Νηρηίδων, τάφος ἐνὸς ἡγεμόνα Πέρσης ἢ Λυκίου (410 - 400 π.Χ.). Πάνω σὲ ἓνα ψηλὸ βάθρο (πόδιο) ὑψώνεται ἓνα ναόσχημο ἰωνικὸ, περίπτερο τετρακίονιο κτίσμα, στὸν σηκὸ τοῦ ὁποίου ἦταν ὁ κυρίως τάφος. Τὸ ψηλὸ πόδιο εἶχε γλυπτὲς ζωφόρους σὲ δύο σειρές. Γλυπτὰ ὑψήρχαν ἐπίσης στὸν θριγκὸ καὶ στὰ ἀετώματα. Ἀγάλματα νηρηίδων ποὺ χορεύουν διακοσμοῦσαν τὰ μετακίονια. Ὁ γλυπτικὸς διάκοσμος τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ μνημείου βρίσκεται τώρα στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο. Στὰ ναόσχημα μνημεῖα

ἀνήκει καὶ τὸ ἥρωο ποῦ κτίσθηκε κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα στὴ Λιμύρα τῆς Λυκίας γιὰ τὸν τοπικὸ βασιλέα Περικλῆ. Εἶχε καρυάτιδες στὴν πρόσοψη, συνεχὴ ζωφόρο στὸ βάθρο καὶ δυσανάλογα μεγάλα ἀκρωτήρια. Τὰ θαλαμηγεῖα αὐτὰ μνημεῖα ποῦ ξεπερνοῦν σὲ πολυτέλεια καὶ σημασία τοὺς ναοὺς ἔγιναν γιὰ ἐξελληνισμένους μικρασιάτες ἡγεμόνες καὶ μαρτυροῦν ἀπουσία μέτρου καὶ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Ἔτσι παρὰ τὴν μεγάλη καλλιτεχνικὴ τοὺς ἀξία δείχνουν κάποια ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸ κλασσικὸ ἐλληνικὸ ἥθος.

Στὴν Τελμησσὸ ἐπίσης τῆς Λυκίας ἔχομε τὸ παράδειγμα τάφου σκαλισμένου στὸν φυσικὸ βράχο, ποῦ μιμεῖται ὡς πρὸς τὴν μορφή μικρὸ ἰωνικὸ ναό. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὑπάρχουν καὶ πολλοὶ ἄλλοι τάφοι σκαλισμένοι στὸν βράχο, στὴν ἴδια περιοχὴ, ἀρκετὰ παλαιότεροι ποῦ μιμοῦνται ξύλινες κατασκευές, οἱ ὁποῖοι ὅμως μορφολογικὰ δὲν μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν στὴν ἐλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ.

Στὰ σπουδαῖα μικρασιατικὰ ἐλληνικὰ ἐπιτύμβια τοῦ 4ου αἰῶνα πρέπει νὰ συμπεριληφθῇ καὶ τὸ μνημεῖο τοῦ λέοντος στὴν Κνίδο. Σ' ἓνα χαμηλὸ πόδιο ὑψωνόταν τὸ κυρίως μνημεῖο, ψευδοπερίπτερο, δωρικό, μὲ τέσσερις ἡμικίονες σὲ κάθε ὄψη. Ἡ στέγη ἦταν βαθμιδωτὴ πυραμιδοειδῆς καὶ κορυφωνόταν μὲ ἓνα βάθρο στὸ ὁποῖο ἦταν στημένο ἓνα ἀγαλμα λιονταριοῦ, σὲ συνολικὸ ὕψος 19 μ. Στὴν πυραμιδοειδῆ στέγη (ἡ ὁποία ἀσφαλῶς ὑπῆρχε καὶ στὸ Μουσολεῖο τῆς Ἀλικαρνασσοῦ) μερικοὶ βλέπουν μίμηση τύμβου ἢ αἰγυπτιακῆς πυραμίδας. Ἐπιδράσεις τοῦ Μουσολείου διακρίνει κανεῖς καὶ σὲ ἄλλα παρεμφερῆ, ἀλλὰ μικρότερης βέβαια σημασίας μνημεῖα, ὅπως κοντὰ στὴν Σμύρνη, ἴσως γιὰ τὸν Ἀντίοχο τὸν Β' τῆς Συρίας (3ος π.Χ. αἰῶνας) καὶ στὴν Καλλιθέα. Τὸ σπουδαῖο αὐτὸ μνημεῖο παραμένει ἀκόμα ἄγνωστο στὴν ἐπιστήμη.

Μιὰ ἄλλη ομάδα νεκρικῶν μνημείων ἐπιχωριάζει στὴν Μακεδονία, τὴν Θράκη καὶ τὴν Θεσσαλία, ἀπὸ τὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα καὶ κυρίως κατὰ τὴν πρώτη μὴ ἐλληνιστικὴ περίοδο. Εἶναι οἱ λεγόμενοι Μακεδονικοὶ τάφοι. Χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἓνα ὑπόγειο θολωτὸ θάλαμο, στεγαζόμενο μὲ κυλινδρική καμάρα, τοῦ ὁποῖου ἡ ναόσχημη πρόσοψη διακοσμεῖται μὲ ἰδιαίτερη φροντίδα, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι θὰ παρέμενε γιὰ πάντα ἀόρατη. Πάνω ἀπὸ τοὺς τάφους αὐτοὺς σχηματιζόταν τύμβος ἀπὸ χώματα.

Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν Μακεδονικῶν τάφων ὑπάρχουν πολυτελεῖς κτιστὲς ἢ μαρμάρινες κλίνες καὶ θρόνοι ποῦ διατηροῦν ἀκόμα πολλὲς φορὲς ἐγχρωμὴ διακόσμηση καὶ ἔνθετα μεταλλικὰ κοσμήματα. Ἡ πρόσοψη παρουσιάζει πλήρη μορφολογικὴ διάρθρωση ὅπως ναοῦ μὲ ἡμικίονες, πλήρη θριγκὸ καὶ ἀέτωμα, μίμηση ἰσόδομης τοιχοποιίας καὶ κατὰ κανόνα μιὰ θύρα στὸν ἄξονα, λίθινη ἢ μαρμαρίνη ποῦ μιμεῖται ξύλινα θυρόφυλλα, κλειστή. Οἱ προσόψεις πολλῶν ὑπόγειων Μακεδονικῶν τάφων διατηροῦν σὲ καλὴ σχε-

τικά κατάσταση την ἐγχρωμη διακόσμησή τους, πράγμα τὸ ὁποῖο τοὺς κάνει πολύτιμους γιὰ τὴν σπουδὴ τῶν χρωμάτων στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ.

Ταφικὰ μνημεῖα τοῦ τύπου αὐτοῦ ἔχουν βρεθῇ πολλά, ὅπως στὸ Δίον, στὴν Πύδνα, στὴν Πέλλα, στὴν Ὀλυνθό, στὸν Λαγκαδᾶ, στὴν Βεργίνα κτλ. Ἐκτὸς τῆς Μακεδονίας ἂς σημειωθοῦν στὴν Ἑρετρια καὶ τὴν Βάθεια τῆς Εὐβοίας, στὴν Λάρισα, στὴν Καλυδῶνα κτλ. Ὑπάρχουν ἀκόμα καὶ στὴν Μικρὰ Ἀσία (Μαγνησία, Μίλητος) καὶ στὴν Νότιο Ρωσία (Παντικάπαιο).

Ἀπὸ τὰ περισσότερα γνωστὰ παραδείγματα εἶναι ὁ τάφος τῶν Λευκαδίων, τὸ μεγαλύτερο ἴσως παράδειγμα τοῦ εἶδους. τὸ ὁποῖο ἀνακαλύφθηκε τὸ 1954, στὴν περιοχὴ Ναούσης. Τὸ μνημεῖο ἔχει τὴν τυπικὴ ὀρθογώνια κάτοψη, θάλαμο καὶ προθάλαμο, σκεπαζόταν μὲ τύμβο ἀπὸ χῶμα καὶ βρισκόταν κοντὰ σὲ δημόσιο δρόμο (Μιέξης-Πέλλης). Ἡ πρόσοψή του διαμορφώνεται μὲ τέσσερις δωρικοὺς ἡμικίονες ἐν παραστάσι καὶ πλήρη θριγκό, στὸν ὁποῖο σώζονται ὅλα τὰ χρώματα. Ψηλότερα ἀπὸ τὸ γεῖσο ὑπάρχει συνεχὴς ζωφόρος μὲ ἐγχρωμα ἀνάγλυφα, ποὺ παριστάνουν μάχη. Ἀκόμα ψηλότερα ἢ ὀψη διαμορφώνεται μὲ ἑξὶ ἰωνικοὺς ἡμικίονες ἐν παραστάσι, στὰ μετακίονια τῶν ὁποίων ὑπάρχουν γραπτὰ παράθυρα ἢ θυρόφυλλα. Ὁλόκληρὴ ἡ διώροφη πρόσοψη ἐπιστέφεται ἀπὸ ἀέτωμα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν διασθεῖσα χρωματικὴ ποικιλία τῶν στοιχείων τῆς προσόψεως, μεγάλη σημασία ἔχουν οἱ ζωγραφικὲς παραστάσεις (κρίση τοῦ νεκροῦ ἀπὸ τὸν Αἰῶκα καὶ τὸν Ραδάμανθυ, ποὺ τὸν συνοδεύει ὁ Ἑρμῆς). Ἡ διώροφη πρόσοψη ποὺ μιμεῖται ἴσως μακεδονικὸ ἀνάκτορο τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα εἶναι ἐπίσης στοιχεῖο μεγάλης ἐπιστημονικῆς ἀξίας. Στὴν ἴδια τὴν περιοχὴ τῶν Λευκαδίων βρέθηκε τὸ 1973 ἕνας δεύτερος τάφος, μικρότερος σὲ διαστάσεις, ἀλλὰ μὲ πολὺ καλύτερα διατηρημένα τὰ χρώματα τῆς προσόψεως καὶ τὶς μνημειακὲς τοιχογραφίες. Ἐχει τέσσερις ἰωνικοὺς ἡμικίονες στὴν ὀψη, πλήρη θριγκό καὶ μεγάλα διακοσμητικὰ ἀνθέμια στὴν κυλινδρική καμάρα τοῦ εὐρύχωρου προθαλάμου του.

Στὴν Βεργίνα, τὶς ἀρχαῖες Αἰγές καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν μακεδονικὸ τάφο ποὺ εἶχε ἀπὸ παλιὰ ἀνασκάψει ὁ Κ. Ρωμαῖος βρέθηκε τὸ 1977 τὸ σπουδαιότερο καὶ τὸ παλαιότερο παράδειγμα τοῦ εἶδους. Τὸ μνημεῖο ἔγινε εὐρύτερα γνωστὸ ἀπὸ τὰ μοναδικὰ σὲ πλοῦτο καὶ σὲ ποιότητα κτερίσματά του, αὐτὰ ποὺ ἔκαναν τὸν ἀνασκαφέα του Μ. Ἀνδρόνικο νὰ ὑποθέσει ὅτι ἐδῶ εἶχε ταφῇ τὸ 336 π.Χ. ὁ βασιλιάς τῆς Μακεδονίας Φίλιππος. Ὁ τάφος ἔχει θάλαμο καὶ προθάλαμο κάτω ἀπὸ ἐνιαία καμάρα καὶ πρόσοψη δωρικοῦ ρυθμοῦ μὲ δύο ἡμικίονες ἐν παραστάσι, ἢ ὁποῖα συμπληρώνεται ἀπὸ ἕνα ἄττικό, ὕψους 1,16 μ., μὲ μεγάλη τοιχογραφία στὴν ὁποία ἀπεικονίζεται σκηνὴ κυνηγίου. Ὁ τάφος αὐτὸς ἐκτὸς ἀπὸ τὰ λαμπρὰ χρώ-

ματα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν του στοιχείων, μαζί μέ ἓνα δεύτερο, γειτονικό του «κιβωτιόσχημο» μᾶς προσφέρει ἓνα καταπληκτικό σύνολο τοιχογραφιῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα, ἀσφαλῶς τὸ πιὸ παλιὸ καὶ ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα μνημειακῆς ζωγραφικῆς ποὺ εἶναι γνωστὸ στὴν Ἑλλάδα.

Κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο ὑπάρχουν πολυάριθμα παραδείγματα ναό-μορφων τάφων. Περισσότερο ἐνδιαφέρον ὅμως παρουσιάζουν τὰ λίγα «ἡ-ρῶα», κτίσματα στὰ ὁποῖα ὁ τάφος ἑνὸς ἐπιφανοῦς προσώπου τιμᾶται ἰδιαί-τερα καὶ γίνεται τὸ ἀντικείμενο λατρείας. Τυπικὸ παράδειγμα ἀναφέρεται τὸ ἡ ρ ῶ ο τ ῆ ς Κ α λ υ δ ῶ ν ο ς, κτισμένο γύρω στὸ 100 π.Χ. πρὸς τιμὴν κάποιου Λέοντος, τοῦ «Νέου Ἡρακλέους». Ἦταν ἓνα μεγάλο τετράγωνο σὲ κάτοψη κτίσμα μέ κεντρικὴ περίστυλο αὐλή, πλευρικὰ διαμερίσματα καὶ πρόπυλο. Ἡ τιμὴ πρὸς τὸν ἥρωα συνδυαζόταν, ὅπως φαίνεται, μέ ἀθλητικὸς ἀγῶνες γιατί τὸ κτίσμα μοιάζει πολὺ μέ παλαίστρα. Στὴν βορεινὴ του πλευ-ρὰ ἦταν τὸ κυρίως ἡρῶ μέ μιὰ εὐρύχωρη αἵθουσα μέ πλευρικὰ καθίσματα καὶ μιὰ ἐξέδρα, στὸ ὑπόγειο τῆς ὁποίας ἦταν ὁ τάφος τοῦ ἥρωα καὶ στὸ ἰσό-γειο ὁ χώρος τῆς λατρείας του.

Ἄλλο ἡ ρ ῶ ο ἀναφέρεται τῆς οἰκογενείας τοῦ Χ α ρ μ ῦ λ ο υ στὴν Κῶ, πάλι μέ ὑπόγειο θάλαμο, μέ διπλὸ ἱερὸ στὸ ἰσόγειο καὶ ἰωνικὴ στοᾶ στὸν ὁροφ. Ὁ Μακεδονικὸς τάφος τῆς Ἀγορᾶς τῶν Φ ι λ ῖ π π ω ν φαί-νεται ἐπίσης ὅτι εἶχε τὸν χαρακτήρα ἡρώου, ἀλλὰ ἡ ἀνωδομὴ δυστυχῶς δὲν ἔχει διασωθῇ, λόγω τῶν ρωμαϊκῶν καὶ παλαιοχριστιανικῶν τροποποιήσεων στὴν θέση αὐτῇ. Στὸ Π έ ρ γ α μ ο τέλος, ὑπῆρχε ἓνα ἡρῶο παραπλήσιο ὡς πρὸς τὸν τύπο πρὸς τὸ μνημεῖο τῆς Καλυδῶνος γιὰ τὴν λατρεία τῶν Ἀτ-ταλιδῶν βασιλέων, ποὺ ἐπίσης θεωρήθηκαν ἡρώες ἢ ἡμίθεοι.

Κατοικίες καὶ ἀνάκτορα

Τὰ σχετικὰ μέ τὶς κατοικίες τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων θέματα παραμένουν ἀκόμα ἀρκετὰ σκοτεινὰ καὶ αὐτὸ γιατί στὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τουλάχιστον, τὰ σπίτια ἦταν μικρὰ καὶ ἀσήμαντα, κατασκευασμένα ἀπὸ εὐτελεῖ ὕλικά. Οἱ κοινωνικὲς συνθῆκες καὶ ὁ τρόπος ζωῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἐρμηνεύουν τοὺς λόγους τῆς εὐτελείας αὐτῆς καὶ τῆς διαπιστωμένης μεγάλης ἀντιθέ-σεως μεταξὺ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ἱερῶν καὶ τῶν μεγάλων δημοσίων κτι-σμάτων ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν οἰκῶν ἀφ' ἑτέρου. Οἱ ἀρχαῖοι, ἀπασχολημένοι ὁλό-κληρὴ τὴν μέρα μέ τὰ ζητήματα τῆς πόλεως στὴν ἀγορὰ ἢ σὲ ἄλλους χώρους συγκεντρώσεως, ἐλάχιστη σημασία ἔδιναν στὶς κατοικίες τους, στὶς ὁποῖες παρέμεναν μόνον οἱ γυναῖκες, τὰ παιδιά καὶ τὸ ὑπηρετικὸ προσωπικό. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι αὐτὸ ποὺ ἀναφέρει ὁ Δημοσθένης, ὅτι σχεδὸν ὅλα τὰ ἀθηναϊκὰ σπίτια κατὰ τὸν 5ο αἰῶνα ἦταν τόσο εὐτελεῖ, ὥστε οἱ ξένοι νὰ διε-ρωτῶνται ἂν πράγματι αὐτὴ εἶναι ἡ περίφημη πόλη τῶν Ἀθηνῶν. Βέβαια

υπήρχαν καὶ ἐξαιρέσεις, σπίτια πλούσιων ποὺμποροῦσαν νὰ δέχονται ἢ νὰ ὀργανώνουν συμπόσια (ὅπως τοῦ Καλλιᾶ ἢ τοῦ Ἀλκιβιάδου, τὸ ὁποῖο μάλιστα διακομοῦσαν τοιχογραφίες), ἀλλὰ ὁ κανόνας ἦταν τὸ μικρὸ καὶ ἀσήμαντο σπίτι. Μετὰ τὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα ἡ ἀντίληψη αὐτὴ, ὅπως θὰ δοῦμε, ἄλλαξε ριζικά.

Οἱ γνώσεις γιὰ τὰ σπίτια τῆς κλασσικῆς περιόδου ἦταν κυριολεκτικὰ ἐλάχιστες πρὶν ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τῆς Ὀλύνθου καὶ στηρίζονταν σὲ ἀόριστες φιλολογικὲς μαρτυρίες καὶ τὰ λείψανα ἐνὸς σπιτιοῦ τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα στὸ Δύστο τῆς Εὐβοίας. Μερικὲς ἐνδείξεις ἀκόμα ὑπῆρχαν στὴν Ἀθήνα ἀπὸ λαξεύματα στὸν βράχο, σὲ θέσεις ἀρχαίων συνοικισμῶν (ΝΔ. περιοχὴ τῆς πόλεως).

Τὰ σπίτια ἦταν συνήθως ἰσόγεια ἢ μὲ ὄροφο ποὺ ἐκτεινόταν σὲ τμῆμα τοῦ σπιτιοῦ καὶ στὸν ὁποῖο ἔμεναν κυρίως οἱ γυναῖκες (γυναικωνίτης). Ἐχεῖ γίνοι ἤδη λόγος γιὰ τὴν στενότητα τῶν δρόμων σὲ πόλεις πρὶν ἐφαρμοσθῇ τὸ Ἱπποδάμειο σύστημα. Καὶ τὰ σπίτια ἐπίσης ἦταν μικρά καὶ γι' αὐτό, σὲ περιπτώσεις ὑπάρξεως ὀρόφων, πολλοὶ δημιουργοῦσαν κλειστοὺς ἐξώστες σὲ ὀριζόντιες προχωρήσεις, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν μερικὴ κάλυψη τοῦ δρόμου. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴν Ἀθήνα μὲ νόμο τοῦ Ἱππία, ἐτιμωροῦντο ὅσοι ὑπερέβαιναν ἓνα ὄριο στὴν κατασκευὴ τέτοιων ἐξωστῶν ἢ κατασκεύαζαν πόρτες ποὺ ἀνοίγαν πρὸς τὰ ἔξω. Εἰδικὴ ἀρχή, οἱ «ἀστυνόμοι», ἤλεγχε τὴν ἐφαρμογὴ τῶν πολεοδομικῶν αὐτῶν διατάξεων.

Γενικὲς ἀρχές τῶν ἐλληνικῶν οἰκῶν ἦταν ἡ ὑπαρξὴ ἐσωτερικῆς ὑπαίθριας αὐλῆς καὶ ἡ ἀπομόνωση ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν. Ἡ αὐλὴ, ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθος καὶ τὴν σημασίαν τοῦ σπιτιοῦ,μποροῦσε νὰ εἶναι μικρὴ, ἓνας στοιχειώδης χώρος ἐπικοινωνίας στὸ κέντρο τῆς συνθέσεως, ἢ καὶ μεγάλη, μὲ περιστύλιο. Οἱ χώροι τοῦ σπιτιοῦ δὲν εἶχαν καμμιά ἐπικοινωνία μὲ τὸ ἐξωτερικόν, ἀλλὰ μόνο μὲ τὴν αὐλὴν, ἀπὸ τὴν ὁποία γινόταν ὁ φωτισμὸς καὶ οἱ προσπελάσεις. Ἀπὸ τὴν αὐλὴν ἐπίσης ξεκινοῦσε ἡ σκάλα γιὰ τὴν ἀνοδο στὸν ὄροφο (ἐφ' ὅσον ὑπῆρχε). Ἔτσι τὸ ἐλληνικὸν σπίτι ἦταν ἓνας κόσμος κλειστὸς καὶ ἀπομονωμένος ἀπὸ τὸν δρόμον, σὲ συνέπεια πρὸς τὶς κοινωνικὰς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς του. Ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν φαίνονταν ἀπλοὶ μονότονοι τοῖχοι.

Ἡ εἴσοδος γινόταν ἀπὸ τὸ πρόθυρον στὴν κεντρικὴ αὐλὴ καὶ ὑπῆρχαν δύο πόρτες, ἡ αὐτὴ καὶ ἡ μετὰ τὴν αὐτὴν. Ἐξω ἀπὸ τὴν πόρτανμποροῦσε νὰ ὑπάρχει ἓνας βωμὸς τοῦ Ἑρμῆ ἢ τῆς Ἑκάτης ἢ τοῦ Ἀπόλλωνος Ἀγνίως. Στὴν κεντρικὴ αὐλὴμποροῦσε νὰ ὑφίσταται δεύτερος βωμὸς, τῶν Πατρῶν ἢ τοῦ Διὸς Ἑρκείου. Ἀπέναντι ἀπὸ τὴν εἴσοδον ἀναφέρεται ἡ παστάς, ἓνα εἶδος διαδρόμου ἢ κοινοῦ προθαλάμου γιὰ τὸν οἶκον καὶ ἄλλους χώρους, ἀνοικτοῦ ἐνίοτε πρὸς τὴν αὐλὴν μὲ τὴν μιὰ μακρὰ πλευρὰ του. Ὁ οἶκος ἢ θάλαμος (:) ἦταν ἓνα εἶδος χώρου διημερεύσεως γιὰ

όλη τήν οικογένεια. Σέ άμεση σχέση με τήν είσοδο ήταν επίσης ό ά ν - δ ρ ώ ν, χώρος διατεθειμένος στους άνδρες, ειδικά για τά γεύματα. Μπροστά από τόν άνδρώνα προηγείται ή π ρ ο σ τ ά ς. Άλλα δωμάτια υπήρχαν γύρω από τήν αϋλή (δ ι α ι τ η τ ή ρ ι ο ν ή έ ν δ ι α ί τ η μ α). Στα άγροτικά σπίτια όρισμένα από αυτά χρησίμευαν ως σταϋλοι ή αποθήκες, αλλά και από τά αστικά δέν έλειπαν οί αποθηκευτικοί χώροι (π ι θ ε ώ ν ε ς). Κατά τόν Ξενοφώντα τά κατοικήσιμα δωμάτια έπρεπε νά είναι μεσημβρινά, ούτως ώστε τόν χειμώνα νά μένουν θερμά και τó καλοκαίρι δροσερά (Οίκονομικός ΙΧ, 4 και Άπομνημονεύματα ΙΙΙ, 8, 9). Ό όροφος ήταν περιορισμένος για τίς γυναίκες. Οί στέγες έκκλιναν όλες πρós τήν έσωτερική αϋλή και τά νερά μπορούσαν νά συγκεντρώνονται σέ μιá υπόγεια στεγαζόμενη δεξαμενή (κ α - τ ά κ λ ε ι σ τ ο ν ή κ α τ ά κ λ υ σ τ ο ν).

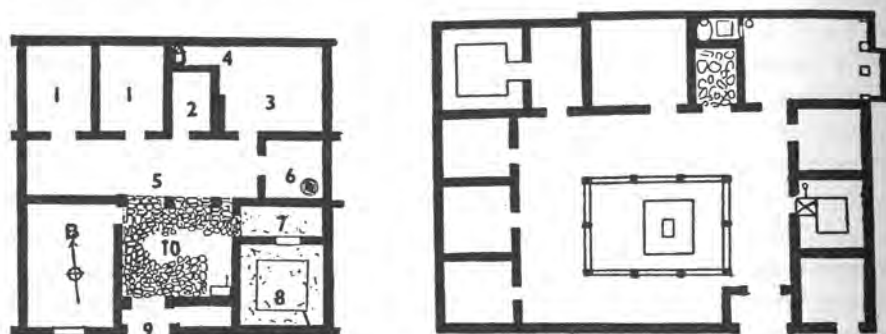
Τά υλικά κατασκευής ήταν, όπως σημειώθηκε, εϋτελής: Σέ λιθόκτιστη θεμελίωση στηρίζονταν οί τοίχοι από ώμές πλίνθους και ξυλοδεσιές. Οί στέγες ήταν ξύλινες με κεραμίδια. Ύπήρχαν και περιπτώσεις σπιτιών έξ όλοκλήρου λιθόκτιστων, όπως εκείνων του Άμμότοπου.

Για τά σπίτια τής κλασσικής περιόδου, κατατοπιστικά και διδακτικά εδ- ρήματα είναι τά λείψανα τής Ό λ ύ ν θ ο υ, πού χρονολογούνται πρò του 348 π.Χ., στό τέλος του 5ου και στίς άρχές του 4ου π.Χ. αιώνα. Ή έφαρμο- γή του Ίπποδάμειου συστήματος πού έδινε σ' όλα τά σπίτια τó αϋτό περίπου μέγεθος, μιá κάποια άνυση και πολυτέλεια, διαφοροποιεί τά σπίτια τής Όλύνθου σέ άρκετά πράγματα από τά παλαιότερά τους άθηναϊκά παρα- δείγματα.

Σέ περισσότερα από 100 σπίτια τής Όλύνθου μπορούν νά μελετηθούν ή διάταξη και λεπτομέρειες δομής και διακοσμήσεως. Είχαν διαστάσεις 17 x 17 μέτρα περίπου και ήταν προσανατολισμένα πρós τήν μεσημβρία. Δια- κρίνονται γενικά δύο τύποι σπιτιών άνάλογα με τήν είσοδο πρós τόν νοτιά ή τόν βοριά. Ή αϋλή καταλαμβάνει τó 1/5 έως τó 1/10 τής όλης επιφάνειας του σπιτιού και βρίσκεται στην νότια πλευρά του, έτσι ώστε νά αφήνει χώρο στα δωμάτια νά διαταχθούν στην βόρεια, με άνοιγμα πρós τήν μεσημβρία. Σέ πολλά παραδείγματα διακρίνουν τήν παστάδα και πίσω άπ' αϋτήν τόν οίκο, ένα είδος χώρου διημερεύσεως. Πολλές φορές σ' αϋτόν έχομε μιá κεντρική έστία πού θυμίζει κάπως τά Μυκηναϊκά μέγαρα. Ή μεγαλύτερη άνυση πού διαπιστώνεται στα σπίτια τής Όλύνθου έπιτρέπει τήν ύπαρξη χωριστής κουζίνας (ό π τ ά ν ι ο ν) και λουτρού (β α λ α ν ε ί ο ν). Ό άνδρώνας, στην περίπτωση τών σπιτιών τής Όλύνθου, παρουσιάζεται ως χώρος αϋτόνομος, αίθουσα κυρίως για φαγητό. Σέ πολλές περιπτώσεις έχει σχήμα τετράγωνο, με περιμετρική μικρή υπερύψωση, στην όποία έμπαιναν άνάκλιντρα σέ διάταξη πού θυμίζει άνάλογες αίθουσες σέ στοές άγορών ή ίερών. Σέ μερικά σπίτια μάλιστα τó δάπεδο του χώρου αϋτού διακοσμείται

μέ ὥραϊες ψηφιδωτὲς παραστάσεις, πολύτιμα δείγματα τῆς μνημειώδους ζωγραφικῆς τῆς κλασσικῆς περιόδου στὴν Μακεδονία. Τὸ αἶθριο (ἡ κεντρικὴ ὑπαίθρια αὐλὴ δηλαδὴ) μὲ λιθόστρωτο τὸ δάπεδο, εἶναι ἀπλὸ ἢ μὲ μικρὲς στοᾶς ἀπὸ ξύλινους κίονες, στὴν μία, στίς δύο ἢ στίς τρεῖς πλευρὲς του. Πλήρες περιστύλιο ἔχομε σὲ δύο μεμονωμένες ἐπαυλεις τῆς Ὀλύνθου, τῆς ἰδίας ἐποχῆς, ποὺ μὲ τὸν πλοῦτο καὶ τὴν γενικὴ τους διάταξη προοιωνίζουσι τὰ μεταγενέστερα σπίτια τῆς ἑλληνικῆς περιόδου (ἐπαυλὴ τῆς καλῆς τύχης, ἐπαυλὴ τοῦ κωμωδοῦ).

Τὸ αὐξημένο ἐνδιαφέρον τῶν ἀρχαιολόγων καὶ τῶν ἱστορικῶν γιὰ τὸ θέμα τῆς κατοικίας καὶ οἱ βελτιωμένες ἀνασκαφικὲς μέθοδοι πολλαπλασίασαν

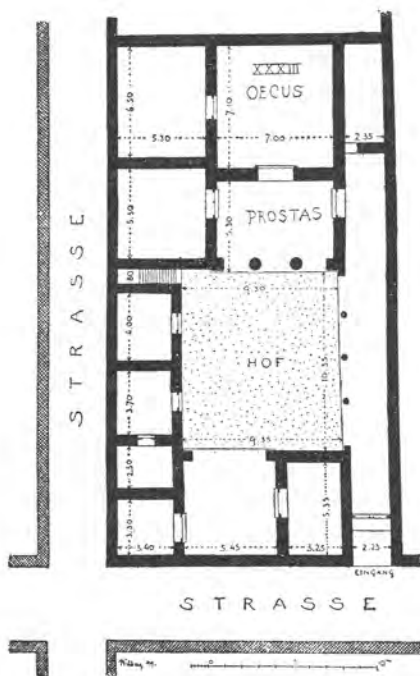

8. Κάτοψη δύο οἰκίων τῆς Ὀλύνθου. 1 δωμάτια διημερεύσεως, 2 μαγειρεῖο, 5 διάδρομος, 6 ἀποθήκη, 7 προθάλαμος, 8 χώρος φαγητοῦ, 10 αὐλὴ (Robinson).

κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τὸ διαθέσιμο γιὰ μελέτῃ ἐπιστημονικὸ ὕλικό, κυρίως ἀπὸ σπίτια τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα: Μεγάλαις κατοικίαις μὲ ἐνδιαφέρουσα διάταξη καὶ μωσαϊκὰ δάπεδα βρέθηκαν στὴν Ἑρέτρια καὶ ἄλλαις ξαναμελετήθηκαν ἀπὸ τὴν Πριήνη καὶ τὸν Κολοφῶνα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐκτεταμένα συγκροτήματα βρέθηκαν στὴν Ἡπειρο, στὴν Κασσωπὴ (πόλη μὲ 500 περίπου κατοικοὺς καὶ Ἱπποδάμειο σύστημα) καὶ στὸν Ἀμμότοπο, ὅπου ἡ ἄριστη κατασκευὴ τῶν τοίχων ἔγινε αἰτία μοναδικῆς διατηρήσεως. Ἐδῶ σώθηκε ἀκόμα καὶ ὁ πρῶτος ὄροφος μερικῶν κατοικιῶν ποὺ εἶχαν μεγάλο μέγεθος καὶ ἄνετους χώρους. Ἄλλα σύνολα σπιτιῶν μελετήθηκαν στοὺς Ἀλεις καὶ σὲ διάφορα σημεῖα τῶν Ἀθηνῶν. Στὴν Ἀττικὴ τέλος δύο μεγάλαις κατοικίαις τῆς ἰδίας ἐποχῆς, τοῦ Δέματος (κοντὰ στὰ Ἄνω Λιόσια) καὶ τῆς Βάρης, μᾶς διδάσκουν γιὰ τὸν τρόπο ἐντάξεως τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν σπιτιῶν σὲ μεμονωμένες ἀγροικίαις καὶ τὴν λειτουργικὴν τους προσαρμογὴν στὴν ἀγροτικὴ παραγωγὴ.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω γίνεται φανερό ὅτι ἀπὸ τὸν 4ο ἤδη αἰῶνα ἔχει ἀρχίσει νὰ γίνεται μιὰ μεταβολή. Ὁ ἰδιωτικὸς βίος παίρνει συνεχῶς μεγαλύτερη

πλευρᾶς χρήσεως: Μερικά, μεγάλου μεγέθους και πλούσια διακοσμημένα, θὰ χρησίμευαν ἴσως γιὰ ὑποδοχή. Πολλὲς φορές ὑπῆρχαν χώροι ὑγιεινῆς καὶ δωμάτια με ἐξοδο πρὸς τὸν δρόμο, τὰ ὁποῖα ὅπως φαίνεται ἦταν ἀνεξάρτητα καταστήματα ἢ ἐργαστήρια. Μωσαϊκὰ δάπεδα, με πλῆθος θεμάτων (σπίτι τῶν κωμωδῶν, σπίτι τῶν δελφίνων κτλ.), τοιχογραφίες με θέματα εἰ-

9. Κάτοψη οἰκίας τῆς Πριήνης (Durm).

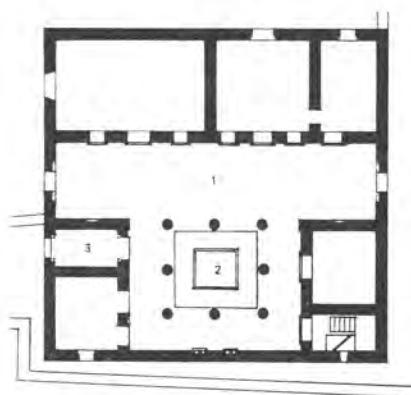
κονιστικά (σπίτι τοῦ λόφου), ἢ ἀφηρημένα γεωμετρικά σχήματα καὶ μίμηση τοιχοποιίας (σπίτι τῶν τριτῶνων) κάνουν τίς κατοικίες τῆς Δήλου, ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσες. Μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς (ὅπως π.χ. τὸ σπίτι τοῦ Ἑρμῆ), με τμηματικὲς ἀναστηλώσεις καὶ στὸν ὄροφο, δίνουν μία καλὴ εἰκόνα τῶν ἀστικῶν πολυτελῶν κατοικιῶν τῆς ὀψιμῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς. Σὲ ἄλλες κατοικίες (ὅπως στὸ σπίτι τῶν προσωπείων) ἔχομε τὸν ροδιακὸ τύπο περιστύλιου, ἐνῶ σὲ ἄλλες, ὑπόγειες δεξαμενὲς νεροῦ κάτω ἀπὸ τὸ αἶθριο.

Μέγιστη σημασία ἔχουν ἐπίσης τὰ εὐρήματα τῆς πρωτεύουσας τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου, τῆς Πέλλας, τῶν ὁποίων ἡ ἀνασκαφὴ καὶ ἡ μελέτη ἄρχισαν κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια. Μεγάλα συγκροτήματα, με περιστύλια καὶ αἶθουσες στρωμένες με ψηφιδωτά, δίνουν ἐδῶ τὴν ἐντύπωση ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἀπλὰ σπίτια, ἢ ταύτιση ὅμως με ἀνάκτορα φαίνεται ἐπίσης δύσκολη. Μεγάλη σημασία ἔχουν τὰ περιστύλια (ἐνα μερικῶς ἀναστηλωμένο σήμε-

μέ 6 × 6 ιωνικούς κίονες) στο κέντρο της συνθέσεως και οι έξοχες ψηφιδωτές παραστάσεις με μυθολογικά θέματα και υπογραφές των καλλιτεχνών. Οι κατοικίες της Πέλλας (που ανάγονται στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους) δεν έχουν δημοσιευθεί. Η αρχιτεκτονική τους βρίσκεται ακόμα στο στάδιο της μελέτης.

Τὰ ἐπιπλά στο ἐσωτερικὸ τῶν κατοικιῶν στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα εἶναι θέμα

10. Κάτοψη τῆς «οἰκίας τοῦ λόφου» στὴν Δῆλο, σὲ ἀποκατάσταση (Homolle κ.ἀ.).

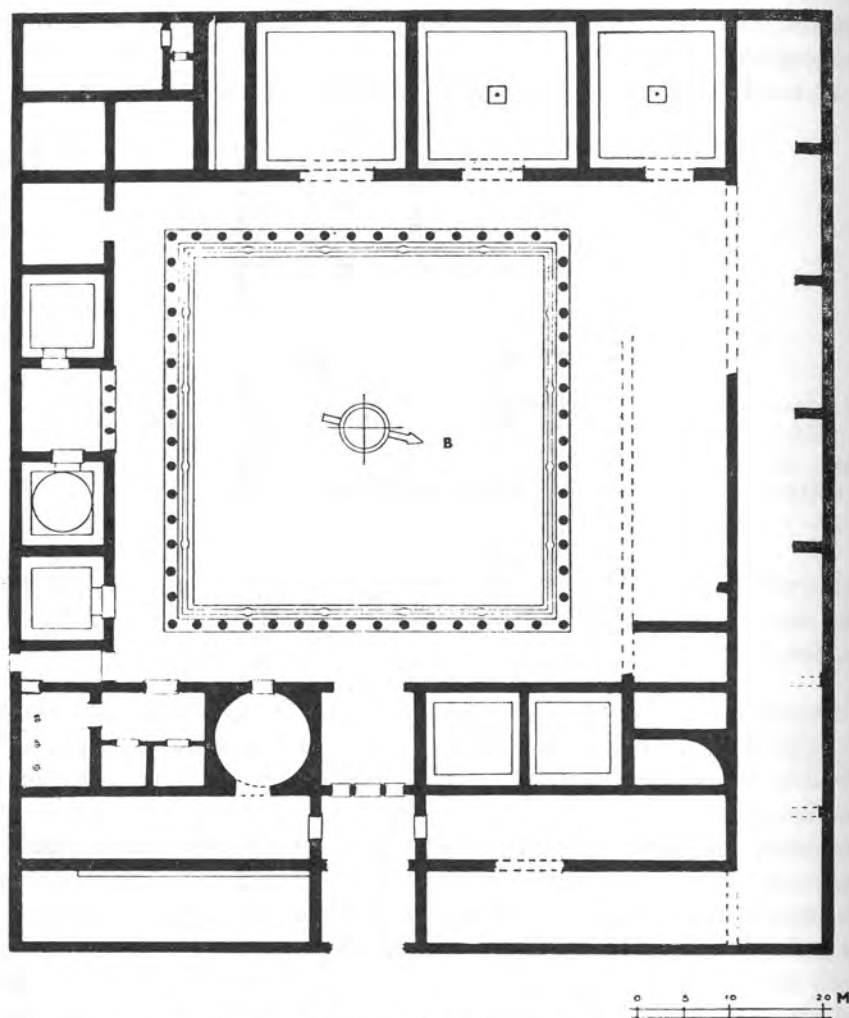

σημαντικοῦ ἐνδιαφέροντος. Εἶναι γνωστά ἀπὸ περιγραφές, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ παραστάσεις σὲ ἀγγεῖα. Παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία τύπων καὶ μορφῶν.

Ἀνάκτορα δὲν ἔχουν διασωθῇ σημαντικὰ ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, οὔτε φαίνεται νὰ ὑπῆρξαν λύσεις μνημειώδεις ἢ μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον πρὶν ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο. Ἀπλῶς σημειώνονται τὸ ἀνάκτορο στὴν Λάρισα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, πάνω στὴν ὄχυρωμένη ἀκρόπολη τῶν μέσων τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα, μὲ ἄλλες μεταγενέστερες φάσεις, ὅπως καὶ τὸ κυπριακὸ ἀνάκτορο στὸ Βουνί τοῦ 5ου π.Χ. περίπου. Μεγαλύτερη σημασία ὅμως ἔχουν τὰ ἐλληνιστικὰ παραδείγματα καὶ συγκεκριμένα τοῦ Περγάμου, τῆς Βεργίνας στὴν Μακεδονία καὶ τῆς Δημητριάδος.

Τὸ ἀνάκτορο τοῦ Περγάμου στὴν ἀνατολικὴ ἄκρη τῆς ἀκροπόλεως τὸ ἀποτελοῦν κατὰ βάση δύο πολυτελεῖς κατοικίες μὲ περιστύλια, γύρω ἀπὸ τὰ ὁποῖα διατάσσονται δωμάτια ποὺ διακοσμοῦνται μὲ μωσαϊκὰ δάπεδα καὶ στοὺς τοίχους ἔχουν ἐπιχρίσματα μιμούμενα ὀρθομαρμάρωση μὲ ἐγχρώμα μάρμαρα· μιὰ τεχνικὴ ποὺ ἀνήκει μᾶλλον στὴν Ρωμαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Τὸ ἀνάκτορο στὴν παλιὰ πρωτεύουσα τῶν Μακεδόνων, τὴν Αἰγές, τὴν σημερινὴ Βεργίνα (ἢ στὰ Παλατίτσια) εἶναι ἓνα σημαντικώτατο μνημεῖο ἀνεπαρκῶς μελετημένο καὶ δημοσιευμένο ἀκόμα, ἂν καὶ ἡ ὑπαρξὴ του ἦταν γνωστὴ ἤδη ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα. Ἀρχιτε-

κτονικά του μέλη ἐκτίθενται στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου. Τὸ ἀποδίδουν στὸν βασιλέα Ἀντίοχο Γονατᾶ καὶ τὸ χρονολογοῦν στὶς ἀρχές τοῦ 3ου π.Χ.

11. Κάτοψη τοῦ ἀνακτόρου τῆς Βεργίνας (Ἀνδρόνικος, Μακαρόνας, Μουτσόπουλος, Μπακαλάκης).

αἰώνα. Τὸ παλάτι ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιο μὲ γενικὲς διαστάσεις $104,50 \times 88,50$ μέτρα. Ἡ σύνθεση εἶναι ἀπλή, ἀλλὰ μεγαλοπρεπὴς μὲ μεγάλη ἐσωτερικὴ αὐλὴ ($44,50 \times 44,50$ μ.) ποὺ πλαισιώνεται ἀπὸ περιστύλιο ἀπὸ δέκα ἑξι δωρικοὺς κίονες σὲ κάθε πλευρὰ καὶ ἓνα τριπλὸ πρόπυλο. Γύρω ἀπὸ τὴν αὐλὴ

διατάσσονται χώροι τοῦ ἀνακτόρου, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους διατηροῦν ψηφιδωτὰ δάπεδα. Φαίνεται ὅτι τὸ ἀνάκτορο ἦταν διώροφο.

Ἐντύπωση κάνει ἡ λαμπρὴ κατασκευὴ τοῦ Μακεδονικοῦ ἀνακτόρου. Μεγάλο μέρος τῶν τοίχων ἦταν ἀπὸ λαξευτοὺς παρόλιθους, πάνω ἀπὸ τοὺς ὁποίους συνεχίζονταν μὲ πλίνθους καὶ ἐγχρωμα κονιάματα. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη δείχνουν ἐπίσης ἐξαιρετικὴ ἐπιμέλεια καὶ καλαισθησία, ἔτσι ὥστε τὸ ἀνάκτορο τῆς Βεργίνας νὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ἓνα δείγμα ἰδιαίτερης ἀκμῆς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὰ πρῶιμα ἐλληνιστικὰ χρόνια στὴν Μακεδονία. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ τέλος τὸ ἀνάκτορο τῆς Δημητριάδος, τὸ ὁποῖο ἔγινε πρόσφατα γνωστό.

Βιβλιογραφία

1. *Dinsmoor W. B.*, The choric Monument of Nicias, A.J.A. 14, 1910.
2. *Welter G.*, Das choregische Denkmal des Thrassylos, Arch. Anz. LIII, 1938. σ. 33.
3. *Λυδάκης Στ.*, Ἡ εἰκονογραφία τοῦ μνημείου τοῦ Λυσικράτους, Α. Δ. (I), 21, 1966, σ. 163 - 183.
4. *Στίκας Εὐστάθιος*, Τρίπλευρα κιονόκρανα, κορυφώματα καὶ μνημεῖα, Α.Ε. 1961, σ. 159 - 179.
5. *Ὁρλάνδος Α. Κ.*, Μνημεῖον Λεύκτρων, «Ἔργον» Ἀρχ. Ἑταιρ. 1960, σ. 223· 1961, σ. 229.
6. *Dinsmoor W. B.*, The Naxian Column at Delphi, B.C.H. 73, 1939.
7. *Amandry P.*, Le Sphinx des Naxiens et le portique des Athéniens, Fouilles de Delphes II, Paris, 1953.
8. *Kähler Heins*, Der Fries vom Reiterdenkmal des Aemilius Paullus in Delphi, Berlin, 1965.
9. *Keramopoulos A.*, Στήλη Σουλφίου Δελφῶν. Journal Intern. d'Arch. Numismatique, 1907, σ. 295 - 310.
10. *Vanderpool Eugene*, A Monument to the battle of Marathon, Hesp. 35, 1966, σ. 93 - 106.
11. *Leslie Shear J., Jr.*, The Monument of the Eponymous Heroes in the Athenian Agora, Hesp. 39, 1970, σ. 145 - 222.
12. *Eckstein Felix*, Ἀναθήματα, Berlin, 1969.
13. *Herrmann Klaus*, Der Pfeiler des Paionios-Nike in Olympia, J.D.A.I. 87, 1972, σ. 232 - 257.
14. *Marcadé Jean*, Chapiteaux circulaires et chapiteaux doriques des colonnes votives déliennes, B.C.H. 98, 1974, σ. 299 - 331.
15. *Karo G.*, An Attic Cemetery, Philadelphia, 1943.
16. *Kühler K.*, Der Attische Grabbau, Mitt. des Deutschen Arch. Instituts II, 1949, σ. 7 - 22.
17. *Παπαποστόλου Ι. Α.*, Στήλες μὲ ἰωνικὸ ἐπικράνο στὸ μουσεῖο τῆς Πάτρας, AAA 8, 1975, σ. 291 - 304.
18. *Κονκούλη - Χρυσανθάκη Χ.*, Ἐπίστεψη στήλης ἀπὸ τὰ Ἀβδηρα, Κέρνος, Θεσσαλονίκη, 1972, σ. 72 - 79.

19. Τσάκος Κωνσταντίνος, Ἀνθεμωτὴ ἐπίστεψη ἀπὸ τῆ Σάμο, Κέρνος, Θεσσαλονίκη, 1972, σ. 160 - 169.
20. Δεσπίνης Γεώργιος, Ἐπιτύμβιοι τράπεζαι, Α.Ε. 1963, σ. 46 - 68.
21. Buschor E., Altsamische Grabstelen, Athen. Mitt. 1933, σ. 22.
22. Conze A., Die Attischen Grabreliefs, Berlin, 1893 - 1922 (4 τόμοι).
23. Καροῦζος Χρ., Ὁ Ἀριστόδικος, Ἀθῆναι, 1951.
24. Καροῦζος Χρ., Τηλανγές Μνῆμα, Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὁρλάνδον, τόμ. Γ', 1966, σ. 253 - 280.
25. Diepolder Hans, Die attischen Grabreliefs, Darmstadt, 1965.
26. Richter Gis., The Archaic Gravestones of Attica, London, 1961.
27. Von Graeve Volkmar, Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt, Ist. Forsch. 28, Berlin, 1970.
28. Niemann G., Das Nereiden Monument in Xanthos, Wien, 1921.
29. Demargne Pierre, Le monument des Néréides de Xanthos. Essai de restitution architecturale, Arch. Anz. 81, 1966, σ. 538 - 544.
30. Borchhardt Jürgen, Das Heroon von Limyra, Arch. Anz. 85, 1970, σ. 353 - 390.
31. Praschmiker C., Theuer M., Das Mausoleum von Belevi, Forschungen in Ephesos VI, Wien, 1979.
32. Πέτσας Φ., Ὁ τάφος τῶν Λευκαδίων, Ἀθῆναι, 1966.
33. Ρωμαῖος Κ., Ὁ Μακεδονικὸς τάφος τῆς Βεργίνας, Θεσσαλονίκη, 1951.
34. Rhoimiopoulou K., A new monumental chamber tomb with paintings of the Hellenistic period, near Lefkadia, AAA VI, 1973, σ. 87 - 92.
35. Ἀνδρόνικος Μανόλης, Βεργίνα, Οἱ βασιλικοὶ τάφοι τῆς μεγάλης Τούμπας, AAA 10, 1977, σ. 1 - 72.
36. Ρωμοπούλου Αἰκ., Τουράτσογλου Ι., Ὁ Μακεδονικὸς τάφος τῆς Νιάουστας (Τάφος Kinch), Α.Ε. 1971, σ. 146 - 164.
37. Tomlinson R. A., False Facade Tombs at Cyrene, B.C.H. 91, 1967, σ. 241 - 256.
38. Durm J., Τάφος Παντικαπαίου, Öst. Jahrh. 10, 1907, σ. 230 - 242.
39. Gardner E. A., The Greek House, J.H.S. 21, 1901.
40. Rider B. C., The Greek House, Cambridge, 1965.
41. Drerup Heinrich, Bürgergemeinschaft und Stadtentwicklung in Griechenland, Wohnungsbau im Altertum, Berlin, 1979, σ. 87 - 101.
42. Schwandner Ernst-Ludwig, Technische und ökonomische Probleme des Wohnungsbaus im Klassischen Griechenland, Wohnungsbau im Altertum, Berlin, 1979, σ. 105 - 113.
43. Hadjimichalis-Svoronos Vana, L'évacuation de la fumée dans les maisons grecques des Ve et IVe siècles, B.C.H. 80, 1956, σ. 483 - 506.
44. Hadjimichalis Vana, Recherches à Latô, Maisons, B.C.H. 95, 1971, σ. 167 - 222.
45. Graham Walter J., Light-wells in Classical Greek Houses, Hesp. 27, 1958, σ. 318-323.
46. Krause Clemens, Grundformen des griechischen Pastashauses, Arch. Anz. 92, 1977, σ. 164 - 179.
47. Sinos Stefan, Die vorklassischen Hausformen in der Aegaeis, Mainz, 1971.
48. Wiegand Th., Dystos, Athen. Mitt. XXVI, 1899, σ. 458.
49. Robinson D. M., Graham J. W., Excavations at Olynthus VIII, The Hellenic House, Baltimore, 1938.
50. Schede M., Die Ruinen von Priene, Kurze Beschreibung, Berlin, 1934.
51. Chamonard J., Le quartier du théâtre, Expl. Arch. de Délos, τόμ. 8, Paris, 1922-24.
52. Jones J. E., Δύο ἀττικάι ἀγροτικάι οἰκίαι, AAA, 1974, σ. 293 - 303.

53. Jones J. E., Graham A. J., Sackett L. H., An Attic country House below the cave of Pan at Vari, B.S.A. 68, 1973, σ. 355 - 452.
54. Boyd Thomas D., Wolf W. Rudolph, The lower Town of Halieis, The domestic Architecture, Hesp. 47, 1978, σ. 338 - 355.
55. Δάκαρης Σ. Ι., Σπίτια Κασσώπης Ἡπείρου, Π.Α.Ε. 1977, τ. Α', σ. 144 κέ.
56. Ducrey Pierre, Metzger Ingrid R., La maison aux mosaïques à Érétrie, Antike Kunst 22, 1979, σ. 3 - 13.
57. Λάββας Γεώργιος, Οἰκισμοὶ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, Οἰκισμοὶ στὴν Ἑλλάδα, Ἀθήνα, 1974, σ. 16 - 29.
58. Welter G., Troizen und Kalavreia, Berlin, 1941, Ἡρώον Καλαυρείας, σ. 51 κέ.
59. Rumpf A., Zum Hellenistischen Haus, D.A.I., L, 1935, σ. 1 - 8.
60. Wiegand Th., Schrader H., Priene, Ergebnisse der Ausgrabungen in den Jahren 1895 - 1898, Berlin, 1904.
61. Μακαρόνας Χ., Ἀνασκαφαὶ Πέλλης, Α.Δ. 16, 1960, σ. 72· 17, 1961 - 62, σ. 209· 18, 1963, Β', 2, σ. 200· 19, 1964, Β', 3, σ. 334· 20, 1965, Β', 2, σ. 412.
62. Richter Gis., The Furniture of Greeks, Etruscans and Romans, London, 1966.
63. Heuzey Léon, Mission Archéologique de Macédoine, Paris, 1876 (Ἀνάκτορον Βεργίνας).
64. Ρωμαῖος Κ. Α., Τὸ ἀνάκτορο τῆς Παλατίτσας, Α.Ε. 1953 - 4, Ι, σ. 141 - 150.
65. Ἀνδρόνικος Μ., Μακαρόνας Χ., Μοντσόπουλος Ν., Μπακαλάκης Γ., Τὸ ἀνάκτορο τῆς Βεργίνας, Ἀθήναι, 1961.

Βλ. καὶ γενικὴ βιβλιογραφία σελ. 128.